

Петър Воденичаров
Кристина Попова
Анастасия Пашова

МЪТЕТО ДОСНЕ, ПАРДОН, БИОГРАФИЯ

**Българските модернизации (30-те и 60-те години)
- идеологии и идентичности**

Балканско общество за автобиографистика и социално общуване (БОАСО)
Благоевград '99

Петър Воденичаров
Кристина Попова
Анастасия Пашова

Моето досие, пардон, биография

*Българските модернизации
(30-те и 60-те години) - идеологии и
идентичности*

Балканско общество за автобиографистика и социално
общуване (БОАСО)
Благоевград 1999

**Петър Воденичаров
Кристина Попова
Анастасия Пашова**

Моето досие, пардон, биография

**Българските модернизации
(30-те и 60-те години) - идеологии
и идентичности
(Автобиографии и изследвания)**

© Петър Воденичаров

© Кристина Попова

© Анастасия Пашова

Компютърен дизайн и предпечатна подготовка

Ивайло Кантурски

Всички права запазени

ISBN

Издателство

Встъпителни думи

"Моето досие, пардон, биография" е втората книга от поредицата на Балканското общество за автобиографистика и социално общуване след сборника от устни автобиографични разкази "Искам човека да е винаги приятен и да си правим моабет. Речево поведение и жизнени светове на българи мохамедани от Гоцеделчевско и Разложко". Новият сборник съдържа 20 автобиографични спомени на хора, които са родени в първите четири десетилетия на XX век, повечето от тях в Югозападна България.

Спонтанното търсене на автобиографични книги напоследък, популярността на телевизионни предавания, базирани върху съчетаването на филми от миналото и спомени за и на авторите им, интересът към свидетелствата от близкото минало, подказват неудовлетворената липса на отговори за времето, което отмина. Четат се публикуваните наскоро спомени на Любомир Левчев и Тодор Живков, на дипломати и банкери. Те ни припомнят нещо, с друго не сме съгласни, но диалогът с тези спомени е започнал и те се превръщат в активираща спомените на другите част от колективната памет.

Ето така с езика на спомена заговориха и хора, които преди говореха с езика на властта. Но дали това не е същият глас? Т. нар. популярна автобиографистика се стреми да прибави непривилегированите гласове към тези, които разполагат с повече власт. Това е и целта на настоящата книга.

Но заедно с това популярната автобиографистика и устната история имат за задача, събирайки и издавайки повече автобиографични спомени да развият чувствителността към жизнения свят на другите. Тя развива и различни подходи към автобиографичните текстове, за да се избегне опасността те просто да бъдат преразказвани, с което разликата между научното познание за миналото и неговото преживяване би се заличила.

Автобиографичното разказване, което изглежда произлязло от ежедневно разказване на случки, всъщност има сложни и разнообразни исторически корени, които се отразяват върху неговата структура. Самото понятие "автобиография" е сравни-

телно ново. Като "Selbstbiographie" (себеописание) и като "Autobiographie" и "Autobiography" (автобиография) , понятието се появява в края на XVIII век в немски и английски език. Описанието с думи се появява значително по-късно от себепредставянето с бои: автобиографията се появява значително по-късно от автопортретът!

Паралелно с тези думи за същите текстове все още се употребява и понятието "изповеди", което сочи към историческата връзка на личната автобиография с християнската изповедна традиция. Близо до автобиографията се намира една по-стара традиция на историческото спомняне - мемоаристиката. През XIX век за разлика от автобиографията, разкриваща личното преживяване, мемоарите говорят преди всичко за историческите събития. В тях авторът винаги е носител на определена социална роля. Той пише не история на своята индивидуалност, а на времето, в което живее. Така мемоаристът прокарва тотална и безкомпромисна разлика между публичното и частното пространство. Това е и причината, че мемоарите обикновено завършват с края на изпълнението на служебния дълг. И често пъти там, където завършват мемоарите, започва автобиографията: тогава авторът си позволява да разкаже нещо за своя частен живот, но обикновено това са обективни, доказуеми факти. Затова жанрово мемоаристиката през XIX век се отнася към историческата книжнина, а автобиографистиката - към литературното творчество.

Но още от края на XIX век жанровата разлика между мемоаристика и автобиографистика се заличава. Все повече нови обществени кръгове навлизат в писането на спомени: политици, писатели, революционери, пътешественици, учители, лекари, хора на изкуството.

След първите единични автобиографични опити в България на Партений Павлович и Софроний Врачански, във втората половина на XIX век настъпва разцвет и на българската автобиографистика. Масивният автобиографичен порив се дължи, според Иван Хаджийски, на силния стремеж към индивидуална изява през Възраждането. Появяват се и първите публикации на женски автобиографични спомени.

Наситеният със събития следосвободенски бит тласка

към целенасочено събиране на спомени. С новия тласък на писането на автобиографии, обаче, споровете за достоверността на историческия спомен, за ролята на въображението и измислицата в него придобиват още по-голямо значение. Психоанализата на Фройд допринася за още по-силен интерес към спомена за миналото. Особена важност придобива детският спомен: историята на детството става източник на информация за това, което представлява възрастният. Себеразкриването получава и терапевтично значение.

Като исторически извор автобиографичният спомен дълго време бе поставян на заден план. Историците страняха от автобиографистиката и я използваша като допълнителен, илюстративен материал. Автобиографичният спомен се смяташе: първо, за субективен, изкривен от личната позиция, второ - за частична, недоимъчна картина на миналото. В противовес на този субективен разказ, историческият анализ трябваше да бъде обективен, безпристрастен и базиран на твърди факти.

Напоследък историческата наука все повече поставя под въпрос тези претенции. Ако разказването е основната операция на писането на история, то на разказвача се отрежда изключително важна роля. Разказвачът - историк подбира понятията, с които строи своя разказ, подбира фактите, които свързва и т. н. Ето защо отговорностите на съвременната историческа наука изискват от професионалния историк да представи ясно своята позиция, понятийния си апарат и да има съзнанието за възможните отражения на собствения му произход и жизнен път върху научната му дейност.

Така пътят на историята и автобиографистиката се пресичат за пореден път.

Теорията на Морис Халбвакс, че споменът за миналото е израз на колективната памет и че човек си спомня нещо дотолкова, доколкото той е част от определена социална общност, допринесе също много за новото отношение на науката към автобиографичния спомен. Като носител на колективни нагласи, оценки и образи, автобиографичният спомен се превръща в ценно сечиво на социалните науки за разкриване на минали и съвременни социални реалности.

Чрез анализи на автобиографични разкази и търсене на такива нагласи могат да се разберат по-добре историческите събития, поведението на хората: тяхната позиция - участие или неучастие и т. н.

В този смисъл автобиографичните разкази, които са включени в тази книга дават различни погледи към миналото; те не само свидетелстват за него, но и за начина, по който сме се научили да го разказваме и слушаме. Подбраните 20 автобиографични разказа са направени по метода на автобиографичното интервю. Устната история направи възможно да се чуят разказите за миналото и на хората, които нямат навика или пък самочувствието да пишат спомени.

Онова, което хората си спомнят от миналото са нещата, които по някакъв начин са били важни за тях. Техните спомени са били подкрепени от спомените на други хора, от семейния спомен, от официални исторически разкази. Подборът и йерархията на темите, които вълнуват разказвача винаги се отразяват върху структурата на неговия разказ. Официалните автобиографични норми от миналото също не са останали без въздействие. Те дълго време въздействаха върху автобиографичното разказване и в частния живот: от миналото трябваше да бъдат изтласкани опасни моменти, често пъти те бяха скривани от децата и "забравяни" от семейния разказ. Следите от такива премълчавания, също могат да се намерят в спомените. Устните автобиографични спомени, които са включени в тази книга за първи път влизат в диалог както помежду си, така и с читателска публика. Те са част от единственото неоспоримо богатство, което ни остави миналото: то може безкрайно да бъде разказвано.

Кристина Попова

Аз бех вече произведен за враг...

Марин , Козлодуй, род. 1933 г.

И така: моята биография. Роден съм 1933 г., зодия Лъв, през месец август съм роден, в тогавашното село, сегашния град Козлодуй, и все си мисля, че съм забележителен човек, затова че съм се родил там, защото там е стъпил кракът на Христо Ботев някога.

Какво сега? Защо съм се родил? По романтични причини и тъжни причини. След като съм се родил и бил на 10 години големият ми брат, се родил по-малкият му брат Михаил, който взел, че се разболял в Козлодуй от магарешка кашлица в силна форма и понеже в село Козлодуй нямало доктор и умрел от магарешка кашлица, когато бил само на 2 годишна възраст. Тогава майка ми и баща ми, баща ми свещеник в това село, майка ми телефонистка, решили, че трябва да се родя и аз съм взел, че съм се родил. И така.

Но по-късно моят баща зел, че написал критична статия в някакъв църковен вестник за врачанския владика в смисъл, че владиката прави палат на поповете - бедните нема къде да живеят, та владиката го разкарал твърде далеко от Козлодуй - в Етрополе, където е родното място на моя дядо, дядо Михаил. Така на 2-годишна възраст съм започнал да раста и да се развивам в Етрополе. И от 2 до 5-годишна възраст нещо интересно в моята биография, не си спомням такова. На 5 години обаче съм се разболял от дифтерит. В Етрополе нямало доктор, баща ми и майка ми били много отчаяни, много уплашени, а аз съм стигнал, дифтеритът стигнал до граница дифтерит "крук" - дето съм се задушил вече и не мога да дишам. И тогава случайно се оказало, че в една колония там, в едно съседно училище има студенти. Една колония, студентска колония, това е било в 38-ма година и казали да повикат там един млад доктор, който е бил в колонията. Докторът дошъл, видял трагичното положение на отрочето Марин и поискал от баща ми писмено разрешение да ме спаси, евентуално - щото аз съм умирам - като ми вкара в гърлото стрихинин. Кое то за детския организъм е било опасно, но и спасяващо евентуално, ако не зема да си умира. Баща ми се съгласил, докторът вкарал стрихинин, бил способен млад доктор и ме излеку-

вал. Така че, за моя радост съм оживял, да погледам и до ден днешен и може би още, света.

Така, че от тук започва фактически моята етрополска автобиография. Сега, какво е станало, когато съм бил умрял малко не знам, ама съм добил особена любознателност към буквите и числата. И за моя изненада, на майка ми и на баща ми, аз съм възприемал буквите и числата много хубаво и бързо на цели думи и така нататък и съм взел, че съм се научил най-ненадейно и много бързо да чета и мъничко да смятам. И съм се превърнал в едно пет и половина годишно оригинално дете, което може да чете, та даже и вестници. А в Етрополе да четете някой вестници, това е било много важна работа. И са започнали да ме развеждат насам - нататък, да чета вестници и това-онова. И ето как съм започнал да правя със слава моята автобиография от 5 години и половина - като демонстрираш четене на тази възраст на вестници. И, толкова колкото е и интересно било на хората, толкова беше не много приятно за моите учители, когато станах в първо отделение на 7 години. Тъй като аз заспивах, когато се изучаваха азбуката и учителят ми, който беше един чудесен учител, но който не обичаше спящи ученици, хвърляше един тебешир и уцелваше винаги. И аз, щото ме уцелваше с тебешира, се събуждах от дремката и вдигах ръка, което предизвикваше смех в нашето отделение. Но аз бех готов нали, както винаги съм бил готов да отговарям, аз се мисля, че некой ме кара да отговарям за нещо и отговарям и досега, а ме чукне нещо, а дигам ръка за отговор.

И след това моята автобиография с какво продължава? В четвърто отделение аз за пръв път се влюбих. Оказа се, че е твърде рано може би. Може би освен приказки аз започнах да чета разни книжки или както казваме, детето се развива малко бързо, ама нищо, по-добре, че не е бавно. Така че, лично за цел живот съм предпочитал да бех бавноразвиващо се дете, далечно по-полезно щеше да ми бъде, като после ще се чуе както ще се чуе, какво става с бързо развиващите се, техната биография. Но в 4-то отделение се влюбих! Тогава в Етрополе имаше евакуирани софийнци и между тях една забележителна млада дама в мойто отделение, която беше обаче, дъщеря на един златар софийски Манол Гошев. Надка се казваше, в която аз се влюбих, защото тя беше красива и твърде интелигентна ученичка в прочутия софийски френски колеж "Санта Мария". И аз се влюбих в нея,

започнах да я ухажвам, понеже бях най-четящият ученик, нали така и други, тя също ми обърна внимание. Бях и хубавичко момче и влюбих се. Като си спомням сега чувствата, които съм имал, то аз съм си значи бил влюбен.

И си спомням досега, ние станахме приятелчета, тя ме научи на един сигнал да ѝ свиркам да излезем заедно. Там дето живееше, аз и подсвирквах една арийка от операта "Кармен". Тази: *"Пам, пам, кажи ми Кармен любиш ли ме ти, кажи, кажи, не ме лъжи!"* Свирках аз, излизаше Надка и един път за моя изненада, когато свирнах в 2 часа следобед, вече беше станало времето, тя излезе твърде фрапантно облечена за нашия малък и провинциален и така пуритански град Етрополе - с бански костюм и каза че ще ходим на реката. Ние си бехме етрополчетата винаги облечени за реката, защото си ходехме с къси гащи и така по сандалки, почти бански и отидохме на реката. Тя седна на един камък и аз се чудех с какво да регистрирам моите красиви чувства към нея, моята преданост и ловех много хубаво рибата тогава, в реката имаше много риба, бръкнах под един камък, хванах ѝ една риба, поднесох ѝ я. Тя ми рече: *"Защо ме обичаш ти?"* И се позасмя така, блисна ме с малко водица, си спомням, обаче след няколко дена, тя, може би, си помислила, че аз с цялата си десегодишна начетеност, по-добре ставам за рибар, отколкото за любовник и започна да обърща внимание на по-голем един ученик от мене, за което ми беше много тъжно, но, слава богу...

Това ми е първото разочарование от влюбването. И слава богу, тя си замина после, свърши се с бомбандировките, нали дойдоха други времена. Та поне, вече като не я виждах, зех да я забравям, щото аз си бях много влюбен, така да се каже, и ми беше много мъчно.

И след това моята биография продължи да се развива по... в прогимназиалното образование, където аз продължавах така да държа първенство по бележки, които не бяха издокарани бележки или подарени. Аз обичах много, много да чета. Даже тогава в Етрополе още нямаше електричество и често пъти съм си спечелвал майка ми и баща ми като заставах, аз палех газената лампа и продължавах да чета нещо. У дома имаше много книги

и аз четех много, всичко, което мога да прочета. Това беше най-големото ми удоволствие и още нещо. В прогимназията имах много добри учители и особено обичах математиката, както разправях, числата ми правеха впечатление, сметането с тех. И правех интересни опити да измислям некакво друго решение, не каквото ни казва учителя, още от тогава, така, обичах да направя аз нещо. Просто не да науча нещо ами, ако мога аз да направя нещо. Да бъде новатор. Имах такова чувство, имах такава жажда - винаги да измислям, да върша нещо. И тогава, даже си спомням в нашите следобеди с децата, ние непрекъснато със своите приятелчета, които, също беха така настроени, всички млади деца се настройваха, малките момчета са настроени да търсят нещо, да измислят нещо свое. То ние измисляхме, измисляхме такива неща например - откопчавахме от велосипед динамото и приспособявахме на реката едно, както в Етрополе му казват "вълмо". Това беше една малка дървена турбинка, такава с перки, която завърташе динамото и си произвеждахме електричество с една малка крушка, която взимаме от фенерчетата и си правехме една колиба, в която се осветявахме с тая крушка и така нататъка. След това за път измислихме кинопрожекционен апарат, когато ни запознаха с лупата и с нейните свойства.

Направихме даже и една театрална група. И в една маза на един от нашите съученици, направихме сцена с една черга и един екран. Там прожектирахме кино и играехме пиеси, измислени от нас, най-интересни такива хрумвания и ето от тогава, аз се бех ръководител на различните сценични изяви, драматични де. Та даже събирахме стотинки, а, бехме измислили и една, едно колело, което се върти и улучвахме на късметчета, пак със стотинки. Така че, може да се каже, че съм имал и бизнесменски наклонности, още тогава. Те беха свързани с много шамари, тези наклонности, аз не мога да си спомня, да разкажа всички ония приключения и авантюри и малки такива лудории, в които съм участвал. Но аз обичах лудориите много. Много обичах сека вечер как играехме на стражари и апаши. Аз играех повече апаш, но много обичах да играя апаш и хитър апаш, така че, както виждате, не са ми били съвсем етични наклонностите. Но ми беше по интересно да бъда апаш, отколкото стражар, защото стражарите не ни

беха много симпатични.

И така се пренесох в осми клас на гимназията. Тогава 8-ми клас се броеше гимназия. В гимназията моят баща реши, че трябва да се уча на музика, защото той имаше една разсъхнала се цигулка, стегна я. И понеже в гимназията беше дошъл от София един забележителен учител, композитор и много голям музикант - господин Аспарух Тодоров - баща ми ми заръча още с отиването, първия час по музика, да поискам разрешение и да ме запише там извънредно или как да се уча да свиря на цигулка. То беше много интересно, аз изпитвах благоговение пред този учител с реномето на много голям музикант, много известен в нашето малко градче, много колоритен човек, с огромна култура. Беше ми неудобно да дигна ръка, на този учител да му кажа какво ми е поръчал баща ми. И в часа, когато той влезе, а той като влезе в часа по музика, първия при нас, започна да си подбира от най-малките музиканти за духовия оркестър на гимназията, за духовата музика. Казва на един: *"Ти ще свириш на тромбон, ти ще свириш бас флигорна"*. И когато аз вече си спомням поръчението на баща ми и викам ще ме напердаши, или ще има скандал в къщи, дигам ръка. С дигането на ръката той ми казва, а той заекваше малко: *"А, ти ли? А ти ще биеш тъпана!"* Понеже беше останал само тъпана, всички инструменти беха раздадени, това, това изведнъж ме шокира много и аз му викам: *"Ами, извинете, много се извинявам, обаче, господин Тодоров, баща ми ми е заръчал да ви помоля, да ме учите да свиря и ние имаме цигулка"*. Той каза: *"Е, добре, гордей се, българино, с два таланта - цигулка и тъпан"*.

Та бих една година тъпана, за да си заслужи правото да ме учи на..., да свиря на цигулка. И от тази ми година, от 8-ми клас, след като просвирих и на цигулка, почнах да солфежирам. Учителят ми изведнъж установи, че аз имам глас да пеа. У дома се пееше, в къщи и така, и аз понеже бех мъничкия брат, големия ми брат пееше много добре, и майка ми пееше добре, и аз покрай тех си пропевах. Аз, обичах да подражавам на хубавото пее-не, и си пеех така. Учителят ми разбра, че имам глас и мога да пеа верно и взе, че ме турна да пеа в една оперетка, която той постави в града. "Наталка-полтавка" се казваше и той ми даде

главната роля. И какво беше то, аз отивам, бил съм на гурбет, па се връщам и "Наталка-полтавка" ме посреща и като ме посреща, аз пея една ария: "Слънчице, ти поспри се, не захождай, спри се слънце..." и така нататъка. И, оп - Наталка ме посреща и аз трябва, аз казвам: *"Наталке"*, тя казва: *"Петре..."*, затичва се към мене, аз трябва да я прегърна, пише там постановката и да я целуна. Само че за не бех целувал никакво момиче дотогава, само, се бех влюбил, както преди ви казах, един път, ама не съм целувал никое момиче и не можех да превъзмогна бариерата. А тя беше три години по-голяма ученичка в горния клас на гимназията, пееше като славей, красива такава, не мога аз да я целуна. И учителя по музика спираше, имаше оркестърче, което аккомпанираше, такова малко, градско, симфонично оркестърче. Та спря и ми вика: *"Защо не я целуваш, спираш репетицията, не те е срам бе, целуни я! Върни обратно!"* Връщам се един, два пъти, на третия той строши стойката, ядоса се, докато аз вече от гнева учителски се принудих да я целуна и така целунах за пръв път дама в живота си и оперетата взе че стана.

Та така значи на, в осми клас аз бех вече оперетен певец, който знаеше да целува дама. И после, през лятото аз станах бригадир, тогава по 50 дена ходехме на бригада. Та, бригадир. И в бригадата също така вече бех се научил да пеа, нали, да декламирам разни работи. Беше забавно, беше хубаво, но в девети клас отидох пак на бригада, пак в девети клас, се ме избираха председател тогава на класа, щото имах отличен успех, учех се добре, като един прилежен ученик.

Но изведнъж в началото на десети клас, когато се влюбих за втори път в една моя съученичка, която беше дъщеря на един бивш дребен фабрикант, такъв, производител на кожи в града. Аз пък нали попски син съм ей така, не се гледаше с добро око тогава на поповете като на хора, които хвърлят прах в очите на пролетариата, нали така? Та покрай баща ми, но аз се учех много добре, бех личност, така нали, по-особена и председател на класа, но срещу мене некакви, не знам какви течения се породиха, да се търсят врагове, произхождащи от лош класов произход, не знам кво си... А аз влюбен в ученичка от такъв класов произход, викат буржоазия бил баща ѝ. Имахме един заместник дире-

ктор, Стоян Манев, който не гледаше с добро око на мене, правеше невероятна политическа кариера в училището. Той ме повика и ми каза, че за хора като мен, които са надарени с благо-датта да бъдат председатели на класа и да участват в ученическия комитет, не е позволено да имат дружба с буржоазна дъщеря. Че още повече имало информация и сведения, че съм нарушавал вечерния час, че сме се целували с нея. Ма кво да правя като вече като оперетен певец се бех научил да се целувам. Аз доказах, че я обичам и нема да наруша приятелството си с нея. Той ме заплаши, че с мене ще се разправи, ще ме вразуми. И започна вразумяването по един много неделикатен начин, който завърши с обвинение, че аз, постъпвам вражески спрямо СНМ организацията, впрочем тогава тя беше вече ДКМС. И аз, твърде възпитан, в тетрадката си по математиза за този заместник-директор, който ме измъчваше просто с неговите нападки, съчиних едно стихче такова бех написал: *"С устата строиш новия живот, но очите казват, че си идиот"*. Ама, аз не бех го разпространил, един мой съученик, за да се направи добър го откъснал листчето и го занесъл: *"Ето кво пише, кво пише Марин Георгиев"*

Дал го и върху мене започна въз основа на това кампания за унищожаване и ликвидиране на врага. Аз бех вече произведен за враг, бех, събирал некакви си, както ми стана ясно по-късно на едно събрание. Свалиха ме от председателството на класа и изведнъж устройха едно събрание, много пишно, с обвинения във вражески прояви, във вражески изказвания, във вражеска дейност. Даже беха извадили едно тефтерче, на което имаше под портрета на Сталин написано *"Смърт"* и аз съм го бил написал и така нататъка. И ръководители там разни в Околийския комитет, по-висшестоящи такива комсомолски ръководители поискаха моето изключване и ходатайства на организацията да бъде изключен от училището като враг на народната власт. И ме принудиха на това събрание, което беше много тежко изживяване, няма да го забравя никога. Изправиха ме в читалищния салон пред целата гимназия и ме плуха с всевъзможните там доноси и неприятни такива обвинения за мен и моето семейство, което нямало добро отношение към народната власт и така нататъка.

Тогава аз, който чувствах себе си честен човек, и не бех виновен за всичките тия обвинения, нямаше почти нищо верно... Та аз нахлуних фуражката си и напуснах демонстративно събраниято и казах, че даже и извън вашите редове, ще бъда по-честен от вас. Така завърши. Изключиха ме, ходатайстваха и за изключването ми и на основа на всичките тия обвинения, аз бях изключен на 6-ти май, 1950 година като враг на народната власт, за уронване авторитета на народната власт в училището и така нататъка. Изключиха ме за три години от всички гимназии в България и завинаги от тази гимназия - Етрополската.

Да се страхувах, не мога да кажа, беше ми много мъчно, затова защото, за пръв път се сблъскам с една голяма неправда. С това да бъдеш обвинен, без да бъдеш виновен. Аз почувствах, че има несправедливост, че има мерзост на този свят, че хората, които са били с мене и които съм обичал, могат да направят неприятни неща само за да се чувстват те добре. Че не мога да бъда разбран от хората, които обичам. Много ми беше тъжно, не, не ме е било страх, беше ми много мъчно само. Но аз бех възпитан в сила, така да се каже. Ние сме били винаги бедни, напълно безимотни хора, всички са сираци в мойто семейство били, майка ми, баща ми. Не сме имали нито дом, нищо. У нас ни е крепяла само духовната сила, да се борим срещу живота, да не се отчайваме, та и аз така. Не ме е било страх. Даже и когато на два пъти ме пресрещаха вечерно време, даже пред моя дом, и ми нанесоха побой. Изкъртиха ми един - два зъба, непознати за мен лица - *"Враг, гад"* и така нататъка. Даже и когато написаха на дувара на нашия дом, където живеехме, ние живеехме в едно малко такова скромно жилище, немахме своя къща - *"Тук живее народен враг!"* Както и да е .

Всичките тия неща не беха най-красивото нещо на 16 години. Аз требваше да отида да работя някъде, защото трябваше да се работи - нямаше много пари. Аз съм изключен ученик на толкова години и ми дават работа некаква, подходяща, немам образование. Един се смили да ме направи келнер в една сладкарница, но там по-саркастично настроени мои другарчета нарочно идваха по пет пъти да пият боза, нали, за да я поднасям аз, да ме унижат некак си, така, врагът. И аз се отказах от сладкарницата.

И като се отказах, никъде другаде, освен в най-смачканата фабрика, не ме приеха. Една малка, такава фабрика с много лоши условия, но там единствено отидох и станах най-напред общ работник. Но бързо заобичах машините. Учих да работа на банциг, научих да права столове, научих се да режа на чарк там, трупи и така нататък. И работниците, които бяха много мили хора, ме обичаха, аз бех малък, те беха възрастни хора, обичаха ме много, даже, даже, много трудно си спомням, но, макар, че се чувствах унижен така някак си, макар че ми беше тежко, те ми вдъхваха... те ми казваха: *"Бъди спокоен, Марине, от теб ще стане човек, ще видиш, много свестно момче си!"* И ми даваха кураж.

Аз изучих хубаво и машините и ми беше много топло и мило с тях. Работехме нощем, помна, тва беше Промкомбинат тогава, даваха ток на нас, нощно време работех от 10 вечерта до 6 сутринта. Две години работех, но лягах в шест - шест и половина, майка ми ме будеше да чета. Та през цялото това време две години аз си поддържах формата и... по любимите си предмети. Та математика например бех се изучил самичък, за две години цялата математика, а и след две години, но нямаше къде да уча.

След две години излезе некакво постановление там за амнистия по една година и аз бех амнистиран вместо три - две години, и мога да отида да уча, ми се разрешава да отида да уча, само не и в елтрополската гимназия. И аз отидох да уча, да искам да уча в хубаво училище, което подхожда на моя успех. А аз имах отпусно свидетелство само от шестци, но накрая пише: *"Исключван за вражески прояви"*. Това е то, поведение "двойка". И отидох помна в гимназия "Вълко Червенков". Брат ми вика: *"Ще те заведа там, там е най-хубавата гимназия в София"*. Отидох аз, прие ни директора с брат ми, като ми погледна отпусното и вика: *"А! - казва - ти прочете ли фирмата на гимназията?"* Викам: *"Прочетох я - Образцова гимназия "Вълко Червенков"*. *"Тогаво какво търсиш тук с тия вражески прояви? Не може!"* И ме изпъди. Отидох си аз от там.

В Луковит ме изпъди и луковитският директор. Каза, че тая гимназия се бори за реноме и такива типове като мен... И оттам в Ябланица ме прие един директор Райко Филчев с една декларация голема, ама нема тва, нема онова, нема. Прие ме,

беше много интересно тогава, ми беше много мъчно, когато приеха ме, ама се разчу, че идва един, щото беше почнала годината, беше края на октомври, докато се скитах по гимназиите да ме приемат, по средата или края на октомври беше, месец и нещо от учебната година. И се разчу, че идва един изключен, един опасен такъв етрополец тука.

И когато влезох, беше мъжки и девически клас десети. Влезох в мъжкия клас, никой не ме ще да седна с него на един чин и ми беше пак тежко. Викам си: *"Гледай сега, кво да кажа"*. Обаче още на следващия час след като влезох имаме френски език, моят брат ме беше научил на френски език у дома, щото се учил във френско училище в Копривщица, учи във френски пансион и аз знаех френски, сносно, може би, много повече от съответните ученици в това училище. И влезе една много красива учителка по френски език в следващия час и заяви, че ще прави диктовка и че ще изпитва един с диктовката на дъската по френски. Те всичките, тия дето не щат да седнат с мене, че идва такъв неприятен човек и ученик, наведоха се там да не ги забележат, да ги дигне да им пише там некая двойка. А аз си стоях изправен така. Тя ми вика: *"Ти новия, какво стърчиш?"* Викам: *"Не стърча, аз така, не стърча просто гледам"*. *"И какво?"* - казва тя. *"Нищо - викам - ако желаете мога да излеза да направя диктовката, да ме изпитате. Тъкмо както съм дошъл, така да ме изпитате по френски"*. Тя ми казва: *"Така ли? Много интересно ще бъде"*. Ела - казва - *да видиме, как ще те изпитам"*. Заядливо така, или си мисли: *"Сега ще си направя един хубав сеир"* или може би ще ме изритат и от тая гимназия, ако направя нещо. Но аз излезох и казах: *"Ком ву вуле професьор"* на френски език. Тя ме погледна така и каза: *"Пишете дикте"*. И аз започнах да пиша и понеже пишех без грешка на френски език - то една диктовка, елементарна - ми каза най-накрая: *"Къде сте учили френски език, в кво училище?"* Викам: *"Две години съм учил в една фабрика"*. Тя вика: *"Във фабриката френски ли говореха?"* *"Не"* - викам - *псуваха във фабриката"*. *"Ами"* - казва - *наистина, имате ли бележник да ви напиша шестлица?"* Викам: *"Немам, ама вие се я напишете в бележника, в бъдеще ще имам такъв; аз днеска съм дошъл"*.

Обаче още следващото междучасие ме поканиха да седна с един от силните учиници, заедно с него, той стоеше сам. Всички се така струпаха около мене да ме поразпитат, туй-онуй. Вече заявиха приятелските си чувства, щото разбраха, че не съм про-стак, не съм поне никакъв неприятел, криминален престъпник или нещо такова.

И така започна мойта биография в Ябланица. Дето след известно време се разчу, щото аз знаех много, аз бех учил сами-чък предварително и за мене беха математическите задачи там играчки. Обичаха ме там и учителите. Но ме заобича и една ученичка от съседния девически клас и тва е, може би и аз се влюбих в нея. Но тя беше също така много умна и много красива и много близка душа, но и тя носеше своята биография такава. В свой-то досие, пардон, биография, за биография на тия години едва ли можеше да се говори нещо по-особено. Носеше досието - нейния баща се застрелял на девети септември като политически лице, околийски управител бил на Луковит - и след известно време станахме много добри приятели, много сърдечни.

Беше първата. Ми стана истинска любов, но злите сили тогава, които зли сили си въобразявах, че имат някаква такава класова етика, насочиха вниманието си към нас. Имаше и още един - двама ученици, които беха много силни ученици, помна Борис Даскалов... и селяни там..., по политически причини беха и родителите им. Ние бехме приятели, щото нали те такива, зна-еш, врагове без да бъдем виновни за нищо и си бехме приятели ние. Те си въобразили, че правим едва ли не някаква организа-ция, и в един хубав ден ме извикаха в дирекцията на училището. Беше някъде април ли беше, извикаха ме там, директорът ми ка-зва: *"Тука двама другари от Окръжния комитет на партия-та, от ДКМС искат да разговарят с тебе"*. Аз се усъмних. Директорът излезе и единият другар заключи вратата и ми вика: *"Ние сме от Държавна сигурност драги, седай тука, гад та-кава и разправяй от игла до конец, организацията, дето я правите вие с Венета Минкова"*. Викам: *"Ние не правим ника-ква организация"*. *"Ми кво правиш с нея, кво правите?"* Викам: *"Обичаме се, целуваме се"*. *"Така ли, гад..."* И ме зашлеви там. *"Ше казваш ли бе?"* Викам: *"Неам кво да казвам. И нема да ме*

биеш!" *"Не ще бия, аме ще те застрелям"*. Извади един пищов, турна го на масата и викам: *"Я ме застреляй по-хубаво, няма да ме биеш и няма никаква организация и това е, ако искаш стреляй"*. *"А, ти, гад такава, ше си говорим с тебе още"*. И... отключиха вратата и: *"Марш, разкарай се оттука!"*

Отидох си и ми беше много тежко тогава, много тежко. Прибирам се в квартирата си и Венета също я викали, па я напелескали в участъка, в полицейския... другия милицоенерския, други двама типове такива да търсат организацията. Разбраха може би, че няма организация, но ние бехме огорчени страшно много и тя каза: *"Татко се самоуби, и аз ще се самоубия!"* И тогава на мене ми кипна и викам: *"Кво ще се самоубиваш. Това не е училище, това е Гестапо, душа. Събери си багажа, ше бегаме от това училище, ше се разкараме"*. И кво ще праим? *"Да, казва"* - съгласи се с мене, обичаше ме момичето, ми кво ще праим. Аз знам да работа, две години съм работил, мога да работа всичко, всекакви машини, всичко, всекаква хамалогия. Отиваме, имам един чичо, каруцар, той бе добър човек в Червен брег, там ше живеем, там ше работим, настрана. И избегахме, избегахме. Научих се после, правили митинги и вече ни изключили от всички, окончателно, мен и нея, от всички видове гимназии.

Ученици, нарушили некаква си етика такава, нема прошка. Ами поживехме, аз работех, живеехме си добре. Обаче родителите ни беха разочаровани. Майка й доде с нейните роднини и казва: *"Дъщерята обичай си я пак, но аз съм самичка, болна съм от рак, аз не мога да живея, аз ще умра.."* И туй, онуй. Мойта майка викаше: *"Аз ще ида в манастир!"*. И така нататък, докато ние разделихме се, разделихме се.

Ние бехме различните тогава, но се обичахме. Разделихме се, върнах се аз при Етрополе. Успокоих мама вече, да не оди в манастир. И тя не отиде, само че аз вече бех изключен завинаги. И намерих си работа, най-напред отидох в мината, там под земята поработих малко, вагонджия, тука в етрополската мина. Па ме зема един в пощата, отговорник за прекарване на нови телефонни линии, и аз започнах да се занимавам с копане и поставяне на стълбове за нови линии. И в един хубав ден, когато просто бех решил вече да работа и да живея, и да дишам както си мога,

затова щото явно моите интелектуални стремежи, работи не върват, враг съм.

В един хубав ден обаче, ми се случи невероятното. Дойде моя работодател с мотоциклет, тогава там дето работех и ми вика: *"Ставай веднага, че са казали да те заведе в Градския комитет на партията"*. Викам: *"Мене ли? Мене в Градския комитет на партията?"* Рекох: *"Ти, Янко, си луд бе, да не си сбъркал нещо?"* *"Нема такова, ставай!"* Закара ме с мотоциклета и отидох в Градския комитет на партията. Влезох вътре, секретар на Околийския комитет, етрополският първи секретар на партията, други видни лица и най-учтиво ме поканиха, на "Ви" ми говорят: *"Седнете, другарю Георгиев, тука. С вас се е получила неправда навремето и така нататъка, дошло е време тази грешка да се поправи. Моля ви, напишете тук една молба за приемане в комсомолската организация. И така утре ще има събрание"*.

Просто, как да кажа, все едно че тогава, как да кажа, изведнъж ми стана много красиво, много хубаво да чуя това от високоставените партийни ръководители. Тогава те, написах аз, и на другия ден се прави едно събрание. Аз не знаех за какво, беше едно красиво за мене събрание, за разлика от онова печално събрание преди три години, на което събрание бех похвален за всичко онова хубаво, което съм бил. Затова, че се получила такава неприятност, че хората са повервали на другари, които са били далеко от истината, че са подвели организацията и аз бех единодушно приет отново за член на партията и реабилитиран. Даже, което събуди у мен всичките ми сили, но беше дошло време да ида войник вече, а у мене се събуди желанието да уча, сега, като съм реабилитиран, щото на такива като мене не даваха да учат, да кандидатстват.

Ново начало, аз се едно, че се родих отново. Простих на всичките, просто ми беше много хубаво. Но викам си, сега и тогава, пак едно от мойта биография, което също не мога да забравя, при хубавото непрекъснато се намесва нещо лошо. Все, може би всеко зло за добро, но тогава аз трябва да държа изпити. Отидох и явих се в предварителна сесия и издържах изпитите за десети клас, частните с пълен отличен успех, но требваше веднага

да се ява за единайсти клас, за да мога още на следващата 54-та година да мога да отида да кандидатствам в Университета. И тогава требваше да държа всички изпити за единайсти клас като частен ученик в ботевградската гимназия, беше разрешено в Ботевград. Никой не ме познава, на никой не мога да кажа нищо и трябва да държа 36 изпита. А това беха около 30 и няколко изпита, 26 или не мога си спомна сега, но и те требваше да се издържат за кратко време.

И когато аз отидох с молба при директора на гимназията, Манев се казваше тогава ботевградския, той ми казва: *"Я да се разкараш от тука бе, къде ще ти дам сега възможност, как ти мислиш, че ще издържиш тия изпити, та аз никакви изпити не разрешавам и тва е!"* Тогава се дигнах и отидох в Министерството, отидох в Министерство на просветата. Един много симпатичен заместник-министър, кротичко му казах какво искам, и как са ме изпъдили и той каза: *"Ще държиш изпити"*. И ми написа този чудесен човек едно писмо, в което задължава ръководството да ме изпита, както аз искам. Върнах се в Ботевград, отивам при Манев и той ми вика, хвърли писмото на министъра и вика: *"В Ботевград министър съм аз на гимназията!"* И аз си прибрах писмото, тогава много бех огорчен, тогава пак отново неразбран. Излизам вънка и така стоя, вънка на гимназията има река, реката на Ботевград минаваше така, много тъжно ми беше и гледам така водата и минава един човек, който съм го виждал в Етрополе, ма не го знам какъв е. Той ме познава, по-голем от мене, симпатичен човек и ми вика: *"Какво бе, етрополче, какво тука стоиш, така тъжен, тука си се увесил на реката?"* "Ами - викам - стоя и гледам - викам - че е плитка реката, та, не мога се удава, иска ми се да се удава." *"Чакай, не говори така, какво? Аз съм - вика - Матей Дочев."* Викам: *"Знам, етрополец си"*. "Е, етрополец съм - казва - аз съм тука секретар на Околийския комитет на партията. А кажи сега!" Викам: *"А, така ли, ами щи кажа"*. И му казвам тая работа и той вика: *"Я ела тука, я ела с мене, ела!"* И ме заведе обратно при директора Манев и като влезе директора Манев му стана на крака, разбира се. И аз вътре, гледа ме ту мене, ту него. И той му вика: *"Слушай, Манев, взимай го и да държи изпитите, това*

е етрополче, нали знаеш. Всички етрополци са умни, не са като ботевградчаните - му вика той - Взимай го, това е много умно момче и много е така претърпело". "Ами аз отде да знам, другарю? Ами как ще издържи? Като му турна по три..." "А бе, турни и по четири изпита на ден, ще ги изкара, ще видиш, той е етрополче." "Е, ми - вика - щом вне казвате и гарантирате, добре!" И този човек тогава начерта и после Матей Дочев, той беше много добър към мене и по-късно даде ми кураж, накара директора, и аз почнах да се явявам тогава. С явяването на изпити по три на ден държах.

Аз успях, ами започнах да стрелям, нито учители познавам, нито нищо, но имах много голема подготовка, така да се каже. Самичък се подготвих чудесно и много бех чел през това време докато работех и започнаха да влизат, да ме слушат учителите по други предмети. Да кажем държа математика, те влизат или се явявах там на психология, влизат да ме слушат просто щото се разнесе... *"Викат тука има една такава личност, частен ученик, който такъв не сме имали. Теа частни ученици така двойкари, посредством хора."* Та завърших и матурата, всички 36 изпита включително и матурата с абсолютна шестица, пълно шест по всичко. Земах най-високата диплома на гимназията с първия отличник, само две дипломи с пълни шестици и тогава същия този директор, който ме беше пъдил, накара родителския, учителския комитет и разрешение издействал от Министерството да бъде награден, щото частните ученици не се награждават за отличен успех, не може да го има. Та ми беше разрешено да бъде награден с всички награди, които се дават на младите ученици като мен и аз бех натоварен с един куп награди и така нататък и бех безкрайно щастлив.

След това веднага подадох молба да ми бъде разрешено да се ява на кандидат-студентски изпити. Тогава се даваше молба да те допуснат до кандидат-студентски изпити, които беха изпит по литература и изпит по физика, щото аз кандидатствам физика. Най-много заобичах от машините и от техниката физиката, много я обичах от дете. Тия неща дето разправят, че от малък правя разни техники, влюбен бех в тия неща. Математиката обичах и подадох молба, но за моя най-голяма изненада, ко-

гато отидох да видя допуснатите, щото излизаше предварително в Университета, Софийския, списък на допуснатите до кандидат-студентски изпит, аз отивам и от целата околия Ботевградска, само аз и още един там, изселен от Ботевград, не се допускаме до кандидат-студентски изпит. Трудно е сега да ви опиша какво е това. Станах и отидох в отдел "Личен състав", ми казаха там: *"Питай в отдел "Личен състав"*. Отидох в отдел "Личен състав". Един интелигентен човек имаше там, казва: *"Не мога да ви дам информация защо не са ви допуснали, има причини"*. Викам: *"Аз няма да мръдна от тука, както виждате с ватенка идвам, аз съм работник и ученик, едновременно съм държал като частен ученик в училището и аз искам да се уча, и вие ще ми кажете, защото аз ще седна пред вратата, и няма да ида никъде. Аз имам право на гражданин, твърде съм се измъчвал"*. Той ме попогледна така и казва: *"Харесвате ми, ще направя едно изключение. Ето ви материалите, досието, което е изпратено от Етрополе, от вашто и Околийското"*. И чета аз една бележка от Околийския народен съвет, една малка бележка в която пише: *"Произхожда от попско семейство, което не е добре настроено срещу народната власт, изключван за вражески прояви..."* А бе, целата чернилка, за която бех реабилитиран. И казва: *"При такава бележка от отдел "Кадри" на Околийския съвет, ние не можем да ви допуснем до изпита по нашто указание. Вървете и ми донесете една друга, друго нещо, нали"*. Викам: *"Това е всичко, аз съм реабилитиран действително, но ме обвиняваха съвсем несправедливо за това"*. *"Добре, искам да ви вярвам, има честно нещо във вас. Идете и се оправете с вашите хора!"*

И почна отново ходене по мъките. Идвам в Етрополе. Секретарят на комсомола тука ми казва: *"Дума да не става, най-хубавото сме изпратили в Околийския комитет на комсомола"*. Отивам при секретара на съвета казва: *"Ето кво съм написал за тебе, честно!"* Човека ми казва: *"Няма, нищо такова от нас няма. Това го е измислил, вика, некой големец от Околийския, от Ботевград"*. Отивам в Ботевград, слава богу отивам при Околийския секретар на ДКМС, дето беше, да ме приеме на тва събрание дето ме реабилитираха. *"Тва го е направил само*

Стамат - казва - началникът на личен състав, той - вика. Ние сме му дали непременно да се учиш указание, но той го е нарушил самоволно". И отидохме при този Стамат. "Ела с мене..." Заведе ме при секретаря и тоз човек, Стамат, с който и бригадир бех 49-та година заедно и зет на Етрополе. Казва: "Ами на мене така са ми докладвали, че е такъв враг, аз не мога, където плюя, да лижа сега..." Но тогава секретара на комсомола, Бог да го прости, но един чудесен човек, тогава казва: "Ти или ще му напишеш онова, което ние ти казваме, или май ще се разделиш със службата си..." Беше авторитетен и той взе, та ми написа ново писмо. "Така е то, трябва да угаждам на секи..." И ми даде писмото. Тръгнах веднага, защото беше в тоя ден, в който ми дава писмото, докато се мотях три дена в последния срок за внасяне на нови писма, за донасяне на опровержения на старото, в Академичния съвет. Спука се гума на автобуса, аз пристигам в София, отивам в Университета, Академичният съвет заседава и аз не мога да дам писмото, всичко затворено. Започнало заседанието на Академичния съвет и се разплаках.

Стоя на вратата на Университета и ми потекоха сълзи, така че държа писмото с реабилитацията там и в това време на кого, не познавам никой, всичко затворено, началници, лични, всичко. И се приближава един възрастен прислужник с униформа на прислужник към мене и казва: "Какво бе момче, какво си се разревал, ти като та гледам, не си ли Етрополче?" Викам: "Етрополче съм. На поп Георги съм". "Кажи защо?" И аз му обяснявам и той вика: "Я го дай, това писмо, я съм бае ти Станчо, я ще го занеса на ректора сега". А той стар прислужник човека и влезе и го занесе. И ми вика: "Ще чекаш, дал съм го на ректора, съм го турнал и съм му рекъл да земе мерки".

Прислужникът, разбираш ли, добрият човечец, нема да го забрава. И аз чекам, чекам, два часа се проточи и половина съвещанието. И като изнесоха списъка и аз пръв от допуснатите. Само че от тва напрежение, на другия ден беше изпита, на по-другия ден, хем радостен, хем дигнах температура, от напрежение може би. А литература беше първия изпит, и пооправих се и изкараха за всеки изпит, гледа дали си издържал, та минаваш на втория, физика. Изпита по литература бех изкарал "отличен", нали

така с моите съчинения. Спомням си и досега темата, така, но на изпита по физика, дигнах температура. За два дни, обаче не можех вече така да пиша, но помолих, теоретичният въпрос го разказах устно, устно се отговаряше, пред комисия от пет души бе-ха, и аз помолих задачата да я реша наум, ако може да не пиша, просто некак си ми се схванаха пръстите на ръката, може би от температурата. Казва: *"Добре"*. И аз, задачата беше за едно осветление там, за законите на осветлението, проста за мене задача такава и казах решението и отговора нали, но те ми казват *"Чудесно"* - казва председателя и ме подчерта с една голема червена черта. После се прибрах, 39 и нещо ми беше температурата, легнах, обаче след 4 дена брат ми, лежах на легло и ми вика: *"Шест! Приет си!"* И аз бех приет от 2000 кандидати за производствен профил, първия научно-производствен профил, по физика бех 14-ти по ред от 27 души приети от 2700 души. За мое удоволствие всичко беше приключено. И станах студент. Станах студент по физика.

Не бех труден студент, не съм бил никога, напротив, бех влюбен в моя университет, и в професорите си. Това беха очарователни хора, това беше за мене, за мене... красотата! Мои наистина, наистина, тва беше, около мене умове, разбира се, втори дом ми беше библиотеката на университета и Клуба по шахмат. Играехме шах, тва беха базплатните занимания, защото ние немахме пари. Дадоха ми стипендия, като отличен студент. Изкарал съм със стипендията цялото си следване, но така завърших. Завърших и то завърших отлично.

Но... тогава... се случи една история, пак, едно бързо влюбване, но то завърши с женитба, с женитба. Ожених се за една дама, видна дама, млада. Тя беше дъщеря на един известен ръководител в промишлеността и... аз бех оригиналче такова, кой знае кво й е харесало, такова. Може би моята интелигентност, не знам, не мога да кажа, секи случай тя ми каза: *"Искаш ли да се ожениш за мене?"* И понеже у тех приема, у тех, аз до тогава живеях в една квартира, за малко пари, дето кога валеше отвън-ка, валеше и вътре и така нататъка, и изобщо като видях такъв лукс и работи, и отношение, и за пръв път дама, която е такава, такава видна дама. Тя ми рече: *"Искаш ли да се ожениш за*

мене?" и аз рекох *"Искам"*. И тя ми каза: *"Утре искам да се оженим"*, и аз се ожених в една неделя. Тя каза, че иска в събота и аз се ожених в неделя за нея. Дойдоха двама етрополци за свидетели и се оженихме.

Аз винаги съм бил влюбен в жените, ама те не са били съвсем може би влюбени в мене, кой знае кво? Не може да не мога да разбирам така добре, аз само обичам жените, без да ги питам за нищо, просто ги обичам.

Любовта беше така, любовта е нещо много красиво и много големо, аз съм я изживявал винаги много силно. Обаче там причината да се разведе с нея, независимо от усилията на нейния баща беше, че тя тогава, когато аз отидох да си защита офицерското звание в казармата, ние ходехме по системата през летата войници, когато отидох там тя абортира детето ни, което щехме да имаме, тъй като ми каза, че не желаела да ми ражда деца, да живее ме земала, за да има интересен мъж и добър и да живее с мене. Тва беше за мене още един... аз много исках да си имаме дете, и тва, мечтаех да имам дете, се си мисла, че щех да имам син, така и нема нищо, и аз ѝ казах на баща ѝ, че дъщеря му е убийца, и си дойдох и напуснах.

Бех постъпил като групи ръководех там, като хоноруван асистент нещо. Отказах се от всичко това и се върнах в Етрополе, пак в моето вечно пристанище, сред моите, моя храм, града, който обичам защото е красив и мил и защото цялата ми младост е свързана с него, за който съм написал песни, който обичам повече от себе си, така да кажа. Който винаги, и да ме е пообидил некой път, ми е прощавал и си го обичам. Там дойдох в гимназията 58-ма година. В тая гимназия от детството, от която съм изключен завинаги като ученик, дойдох учител по физика.

Същия си бех, аз съм такава много консервативна система човек, нищо не се обиждам на живота ми. Забравам бързо, преглъщам онова, което ми е тъжно, търса, повече съм си търсил грешки в мене си и си ги имам, пак съм си същия, но кво да променям? Доказвам себе си. И тука стоях в Етрополе учител в гимназията от 58-ма до 63-та година, когато се издаде постановлението за строеж на завода за полупроводници в Ботевград. И за директор на завода беше етрополец натоварен. Господин Лю-

бен Харалампиев, който дойде и ми каза: *"Бе ти си завършил за инженер-физик, ставаш и идваш да работиш да строим полупроводници"*. А аз бех много добър физик, отличен по полупроводниците. Ние бехме назад много с чуждите страни и по физика в университета, макар и производствен профил, ние бехме учили съвсем малко за полупроводници, нещо средно между проводниците и изолаторите, та толкова знаех нали, някои елементарни свойства и нищо повече. Викам: *"А аз нищо съществено не знам. Как ще строя така?"* Вика: *"Те ще го строят другите, идваш и ще дойдеш при мене, това е. Как - ще видиш!"* И аз станах, щото съм учил за инженерна физика и даже електротехника, електроника ми беха така хобито, специализация.

Отиход, отидох и викам: *"Ми къде да дода, то завод няма!"* Вика: *"Ще го строим сега, ще додеш в ЦУМ на последния етаж в канцеларията"*. Ние бехме осем души. Отидох през юни 63-та година, запознахме се, седем души се такива като мене, инженери, един друг, не знам, технолог се води, вика: *"Ти ще си технолог на транзистори"*. Хубаво, слава Богу, благодарение на това, че знаех френски, и за щастие се оказа, че знаят за мен.

Знаят за мен, че знам френски език и вика: *"Ето сега какво ще правиш тука. Ти ще превеждаш технология, която закупуваме от френската фирма, френски лиценз и ще четеш тука и ще видиш, кое е, па и ще идеш там, да се научиш от французите"*. И така започнах аз да чета френската технология, започнах с голяма мъка да вниквам. Даже си спомням след известно време ни докараха в Ботевград, в старата болница, там беше базата, разположени некакви малки такива апаратчета, свързани с полупроводниците и даже казваше: *"Тук ще ви заключвам, не 8, 10 часа ще се чете литература - френски, английски, всичко което има за полупроводници, щото няма българска литература"*. И аз се справях завидно добре, благодарение на френския език. Руска литература също намирахме.

Е, да, да и след един месец, за моя най-така голема изненада, не съм го и мечтал и в сънищата си даже такова нещо. И донесоха една грамадна такава жълта декларация, да я попълна за пътуване в чужбина, за специализация. И заведоха ни в Уни-

верситета на изпит по френски език. Тези, които го издържахме ни включиха в първата група български специалисти, които отиват да специализират в Гренобъл.

И аз издържах изпита там, и ме изпратиха в Гренобъл... Като се качих на самолета София - Париж и минаваме над Козлодуй и стюардесата съобщава, че минаваме над историческото село Козлодуй и аз се разревах. Знаеш ли, викам си *"Кво нещо е живота на човека? Отдолу не съм ходил, отгоре съм тръгнал за Париж да ида да вида, не съм видел къде съм се родил, отивам да вида Айфеловата кула, нали, дето по книжките съм я гледал"*. Но така. Тя ми вика: *"Какво ви става, другарю, защо, какво ви става, лошо ли ви е?"* Викам: *"Бе няма, дай един коняк, няма да ме разберете какво ми става, става ми нещо, един коняк и ще ми мине"*. И така, оттам - Париж, Гренобъл.

Забравих да кажа, че през тва време се бех оженил втори път. И ми се беше родил вече син. Не, не старата любов. Нова, нова. Ожених се докато бех учител, ожених се в 63-ра година. Че и то едно момиченце се влюби в мене от Михайловград, студентка по физика беше. После се оказа, че не ѝ се учи физика, роди се първия ни син през тва време. Немаше... роди се през август, аз, немаше една година когато бех във Франция на специализация - Георги. Баща му се учи там, той расте, расте, при майка си растеше, щото ние немахме, къща немахме, то и за това отидох да работа. Може би тва също беше един подтик да работа в Ботевград, че директора ми каза, че ще ни дават после апартаменти на специалистите там да живеят, аз, треваше някъде да отида да живея, да си гледам детето.

Върнах се вече изучил се. Изучил се и кво се оказа, 64-та година вече като се върнах от специализацията беха поставени основите, трудови войски строеха завода много бързо. Ботевград, който го заварих да газиш кал с ботуши, изведнъж започна да се асфалтира. Стана един, да расте този град, и се върнах, не мога да го позная, няколко месеца беше съвсем друго нещо. И така, следващата година, 64-та, за мое голямо удоволствие и как да кажа, едно признание, повика ме ръководството там в завода, през 64-та година и един високопоставен мъж от София и ми

казват: *"Тука ръководството и то горните ведомства, са ви определили вас да бъдете на първата работническа делегация, която да специализира във Франция работнически. Първата група работнически които отиват на специализация в капиталистическа страна".* За моя голяма изненада, аз именно бех определен, врагът, знаеш дотогава да, даже там високопоставената личност казва: *"И ти ще бъдеш всичко : преводач, водач, научен ръководител и защитник на държавните интереси, всичко. Немаме командировки за странични лица, ти можеш да се справиш".*

Жените беха много мили, заведох ги в Гренобъл, учиха се два месеца там, беше интересно. Една случка: мен ме беше страх, сега, много интелигентни, добри жени, обикновени момичета от селата, ботевградските - 12 дами. Трудещи се жени, не, те беха завършили училища, всичките беха интелигентни дами. Но мен ме беше страх, не знаят език, не знаят френски език. Но си викам сега, вечерно време, извинете дами, само имаше една, която беше комсомолски, партийна отговорничка, Сийка Петрова се казваше. Викам само на нея: *"Сега аз до осем и половина съм ви на разположение, след като излезем от завода, можете да ходите с мен навсякъде заедно, да си купувате квото щете, да ходим на разходки из Гренобъл, то нали има кво да се види, в музеи, всичко, на Екзюпери, на гроба на..., кво ли не? Всичко, но в осем и половина вечеряме и прибираме се вътре и бани, и радио, и телевизори, и всичко и аз ви заключвам. без да имате ключове, вътре си имате всичко".* Сабаалем пак, не мога да спа спокойно. И аз ги заключвах, заключвах ги и си държах ключовете у мене, и сутринта ги отключвам, нали за закуска и така нататъка. И те приеха жениците, кво па и за тех, нема кво да кажат. Отишли чак във Франция и аз съм господаря, аз съм царя. И обаче беше хубаво кат ги върнах всичките здрави и читави, изучени тука, в Ботевград. Посрещнаха ни много тържествено, че мъжете на жените ми дадоха един банкет за дето съм им ги опазил, да не... да не се загуби некая, нещо, да не им се случи, нещо френско да не им се случи, та...

Всичко това беше. След това, вече бех, официално, хубава атестация ми беха дали ръководителите на френската фирма, че

могат да се разбират с мене, че работа добре. И видиш ли тогава настъпи още един интересен такъв момент в моя живот. Това беше когато се откри 65-та година вече завода за полупроводници, ме поканиха на вечеря. Аз бех най-низшия, бех началник на цех се водех "транзистори". Пуснах аз първия български транзистор, под мое ръководство, тука сефте "323" транзистор, поднесох го на..., поканиха ме на вечеря с другаря Тодор Живков. На една маса седнахме с другаря Тодор Живков, разказвахме си вицове, изобщо висши партийни лица, и от 25 души на банкетата, с големи важни личности аз бех единственият по-дребен ръководител, удостоен с тва внимание, като човека който е пуснал първия български транзистор. И 65-та година, това не очаквах, повикаха ме в Градския комитет на партията в Ботевград и ми казаха: *"Ти трябва да бъдеш член на партията, пълномощник си вече на Министерството на промишлеността. Ти трябва, да отговаряш пред партията и да бъдеш член на партията"*. И понеже другаря Лило Сталев, който беше първи секретар, беше, участваше в едновременно ми изключване и разни патаклами, и аз му викам: *"Сега, нали бех враг бе, Лило?"* *"Бе какъв враг си ти бе - вика - Ти си баш за нашта партия и пиши тука една молба. Пиши една молба"*.

Не принуден. Защото за мене беше чест, като са ми викали, че съм враг да ме приеме комунистическата партия в нейните редове, не като враг, а като приятел, защо? Всъщност, аз не съм имал нищо против нея, против самата партия, като ръководеща, не съм. За мен, виновни за мен беха личности, които беха карриеристи, лоши хора. Но аз работех честно, това беше за мене, как да кажа, едно признание което ме ласкаеше, и аз приех, и съвсем не съм насилван от никого, беше ми много радостно даже - чувствах се много тържествено. И станах. Беше големо мойто учудване, когато отидох при бюрото на Околийския комитет и влезох вътре и бившия партизанин Цоло Орловски ми вика: *"А, това е нашия Марин, да му е честито, партийното членство!"* Работех добре, след това, обаче понеже много ходех, бех подпреседател на една комисия на СИВ по интегрални прибори. Ходих в Италия, Франция да правя изложби на нашта електроника така нататъка и пак.

Понеже много ходих из чужбина моята жена вече имах втори син, растеше и втория ми син. Жена ми не обичаше моите разходки на чуждо место и ме принуди в 73-а година да напусна и да отида да живея и да работа в Михайловград, в нейния дом. Така и аз направих една, една грешка в моя живот, аз много трудно напуснах, защото все едно, че нещо ми се откъсваше от сърцето, това беше моята професия, бех напреднал твърде много. И успехи имах.

Научна степен получих, и така я пожертвах и съжелявам, отидох и тогава бех ръководител в един най-големите заводи в България тогава - в Михайловград по електронна, електронно приборостроителен завод "Аналитик". И там всичко беше добре, но на чуждо место, как да кажа, бех, чувствах се натрапен, и... и понеже, иначе, нали, изтъкваха ми родителите на моята жена беха богати хора, най-богатите в Михайловград. Унижаваха ме с това: *"Кво кат съм директор, кво съм спечелил, кво съм натрупал, кво, що..."* Започнаха едни неприятни истории, които ме докараха до неприятни семейни стълкновения, такива, които немах особена вина, Почнахме да се намразваме, така да кажа. За пръв път, не да се намразваме, аз не съм я мразил никога, но... но, престанах, хубавото ми чувство увехна и то към жената, която ми е родила двете деца. Обичам децата си и в един хубав ден, казах на генералния директор, че аз напускам Михайловград и не повече, именно поради това, че имам неприятности в семейството, и не желая повече да заминавам. Той ми казва: *"Отиваш в Правец и ставаш веднага заместник-директор"*. *"Нема да отида в Правец, никъде нема, ще отида в Етрополе, там ми е на мене пъпа вързан и там ще си почина, иначе ще зема в края на краищата, ха"*. И дойдох тука, в Етрополе, дойдох накрая на учебната година, дойдох тука в Етрополе. И отидох в партията, нали съм комунист, член на партията, дойдох при секретара, Илиян Смилков, с куфара. Едно куфарче, малко с дрешчици, всичко аз съм си земал, немам нищо. Немам къща, нищо, неам нищо, директорски чинове, немам нищо, гражданин - безработен.

Сам. Без жена. Скарахме се даже, лошо беше. Но аз съм такъв, аз съм, не мога да бъда, никога не съм си унижавал достойнството, никой човек, нито на моите ученици, нито на мене,

нито на хората около мене. Просто съм си ставал и съм си тръгвал. И така дойдох. Той ме погледа човека, па вика: *"И сега кво? Сваляме ти шапка всички директори, човек известен, гордеем се с теб, идеш с един куфар тука и немаш работа. Какво ще те правим сега? Ой... ставаш учител, такъв учител като тебе не можем да намерим. Колко пъти те викаме тука, да дойдеш при нас тука, ти идеш сега спонтанно"*.

"Ми сега какво да ти дам да работиш, да ядеш хлеб - ми вика. - Вземал си директорска заплата, сега как да ти я дам, и какво?" Викам: *"Не ща директорска заплата. Искам някъде да живея, докато ме устроиш, ако искаш да ме устроиш"*. *"Ще те устроя - човека вика - ще те устроя. Ами сега, а измислих... ставаш командир на младежката бригада, на ученическата, тамън ще се запознаеш с учениците и там ще живееш, там на бригадата ще ти турнем един креват да спиш като немаш къде"*. Платен командир, в стройрайона се плащаше тогава заплата, плащаше ми директорската заплата, което е право - право, толкова колкото беше. И аз командвах бъдещите си ученици, командира на бригадата. Завърши бригадата, така и станах учител. И тука вече, пред тва учителстване през 1975-а година постъпих отново учител, реших да превърна лабораторията си по физика в гимназията в една малка лаборатория по електроника. И избирах най-талантливите ученици и ги накарах да се запалат с електроника, електротехника и още от първата година, ъ, станахме носители на две златни, две златни значки в Пловдив на Националното състезание по техническо творчество. Наште разработки спечелиха, разбира се, щото аз знаех добре да им постава добри теми, те беха много умни.

Дадох ми апартамент и жена ми, която не искаше да ме види повече, дойде с децата в апартамента тука, завърна се. Приех аз, макар че заради децата. Започнахме да живеем, децата ни беха ученици в гимназията, в която аз бех учител, грижех се за тях, всичко беше добре относно израстването на моите синове.

И некак си в лицето на жена си, беха увехнали нашите чувства, оная топлота, която исках да имам. И после Елена... Това е, както аз казвам, това е последната първа жена в моя живот, която имам сега, Елена. За честното казано от сърце, защото тя на-

истина се оказа може би онова, което съм търсил цял живот, като жена, като човек. Защото аз съм се влюбвал много пъти, не е в жената като жена, аз като човек първо. Елена е очарователна в ласката, усмивката, онази красота, която притежават жените, които са най-хубавото нещо на света, най-доброто което искат, за да бъдат такива. Щастлив съм сега. Аз мога да кажа, че на тия мои години съм щастлив. Аз вече доизкарах годините си тука като, като учител се пенсионирах. Сега вече съм наистина може би влюбен. Аз за пръв път се чувствам наистина влюбен в една жена, която е преди всичко един много голем човек, който ме разбра. И понеже цел живот аз нищо не спестих, напротив, аз имах много големи затруднения. Единайсе години живех разведен с втората си жена. Тя ме напусна там междуременно 82-ра година и аз 11 години живех сам. Даже не се надявах вече, че може да обичам като някога. Оказа се че, слава Богу, не съм си загубил способността да обичам. Елена се оказа една превъзходна жена и на нашта малка сватбичка за мое щастие, един от първите забележителни ученици тука, който взема златен медал, който стана голям физик, за да ме повтаря мене, той ме прехвърли много пъти. Оказа се много талантлив физик и в настоящия момент е главен инженер на един голем химико-фармацевтичен институт в Съединените щати. Дойде от там, за да присъства на тва събитие, когато неговия стар учител като пенсионер се жени за последен път и е влюбен, нали така? С още един мой такъв ученик, също израсъл под моето крило тука, Станислав Панчев, който е виден бизнесмен сега и ето, сега просто живея дни пълни с много щастие. Намерих своята любов. За мене е много важна любовта на една жена, винаги съм я търсил, тоя път я намерих, и макар че не е много дълго тва завинаги, ама завинаги и това чувство, и вяра, и обич ме успокоява и нейната също. Щото е красиво, радвам се на успехите на много мои ученици, които имам - един-двама ученици професори, защитиха професура в Съединените щати също, има професори и в България, видни физици, най-добрата ученичка моя физичка е учителка, моя наследница в гимназията, една чудесна жена.

Изобщо се радвам от сърце на онова, което потвърждава, че живота ми е имал смисъл и може би, ако трябва да кажа с

една дума, цялото съдържание на мойта биография, да я кажа мойта автобиография -добре е, че аз бех човека, чийто живот е имал човешки смисъл и мога да кажа, че съм щастлив човек. Над всичко за мене беше чувството, че съм желан и полезен, че съм необходим някому, на хората. И това ми е давало и сили, не съм се чувствал сам, защото съм виждал как мога да бъда полезен, как мога да ги зарадвам, как мога да възпитавам, мога, нещо излиза, защото го права с много любов, с амбиция, с желание. Така научих и моите ученици и продължавам да ги уча, и сега идват при мене много ученици и как да не съм щастлив? Та мисла, че щом човек на такава възраст като моята почувства, че живота му е имал смисъл, то е и какво - щастие! Да, да, изповедта на един щастлив човек. Щастлив съм!

**"Понеже четях много биографии... и ми казваха,
че това било мания за величие..."**

Милка, Свищовско, род. 1934 г.

Родена съм на село, тридесет и четвърта година. Семейство от пет човека - три деца и двама възрастни - майка ми и баща ми. Аз съм най-голямата... и като тъй, цялата тежест, задълженията падаха на най-голямото дете - трябва да гледа помалките. След като порасне трябва да поеме част от домашните задължения, по-нататъка вече и останалите. Семейството ни беше бедно, както повечето от семействата са били такива. В селото имаше няколко богати хора, всичките останали са на ниво на средни и подсредни - ние бяхме от подсредните.

Баща ми работеше във фабрика в Свищов като техник. Майка ми и децата, аз - най-голямото, останалите - брат ми и сестра ми, трябваше да обработваме земя, която ни беше дадена като оземлена. Освен това към къщата, която е правена от майка ми и баща ми с подръчни материали естествено, и представляваше една голяма стая, в която всички спяхме... голямо легло, което беше- ползваха пода тогава - с дъски, някакъв дюшек и... съответните завивки според сезона. Подът - пръст и земя, която се мажеше с кал, стените се мажеха с вар, тия задължения по-късно се прехвърляха към най-голямото дете... към мене, което може да го върши. Всички спяхме на едно легло, живеехме в една стая, другата стая - тя е входна към двора, в нея се приготвяха... имаше огнище, пещ, в която се печеше хляб, тикви и всякакви други неща, които хората са ползвали, сега - не. В тая стая, т. нар. сега "кухня", когато се роди някое агне в студена зима, се прибира там, понякога и някои пиленца се отглеждат. Тя беше смесена за хора и животни.

А-ъ... във ученето... трябваше да бъдем добри ученици - иначе... пердаха. А си занесъл слаба бележка - ще те напердашат. Освен това не са ни давали такава тежест на обучението, защото едно дете, освен че трябва да ходи на училище, като са върне, трябва да поема част от задълженията на семейството. Примерно има крави, две крави. Може да ходи на училище, може да ходи, но и да ги пасе. Завръща се след два, три или четири часа,

остава си учебниците, хваща кравите и отива да ги пасе. Ако мерата, където се пасат тези животни, е опасена, тръгваш по пъгичката - между нивите - едно дърпа натъй, другото - натъй, береш трева, където намериш. До вечерта тези животни трябва да ги нахраниш и прибереш. И вечер като се върнеш, трябва да си подготвиш уроците за следващия ден. Обаче нямаше електричество и това ставаше или на газена лампа или на кандило... Искаш да прочетеш някаква книга... когато станахме малко по-големи вече и почнахме да се интересуваме от Майн Рид, и никакви други такива. Тогава нямаше и никаква специална литература..., но те се предаваха от ръка на ръка, "под чин" и се оставяха да ги прочетеш. Ти ги поставяш във учебника във вкъщи, щото, ако майка ти те види, че четеш, може пак да те напердаши и да ти намери допълнително работа. Или за да прочетеш книгата, трябва да се пишеш болен - лягаш в леглото, завиваш са, слагаш... и уж си учиш уроците, книгата вътре в учебника, то нямаше и кой знае какви учебници, но... прикриваш я. Кат чуеш, че се хлопне - скриваш я под одеалото - ако те хванат - хванат, риска си е твой (смее се). И така с идеите на Майн Рид, с хубавите неща, които... можехме да мечтаем само за някакво светло бъдеще..., за хубав дом, за неща, които въобще не ги виждахме на село, щото къщата ни - саморъчно направена - като спре да вали навън, вътре може да продължи да ти капе... Ами направена от кирпич, правила я майка ми и баща ми и дървеният материал е сечен от салкъмена (акациева) гора, който, естествено, не бе отлежал, нито нищо... Покрита е някак, но не от специалисти, защото няхаме, няхаме такава възможност.

Баща ми работеше във Свищов. И наистина като чувам сега, че капиталистите са били "изедници", "експлоататори" - учудвам се. Той работеше във фабриките на братя Кирови, долу, някъде към автогарата имаше макаронена фабрика, маслоджийница и други такива производства... Той беше техник. Водил ме е там и чорбаджията, и работниците са ме посрещали много добре. Дори си спомням чорбаджията ме беше завел във вкъщи, да си играя с дъщеря му - тя беше почти на моите години... Винаги като се върне баща ми, ще донесе или бонбони или някое фино фиде, някои фини макарони, това. Още като малки ни е изрязвал

букви от вестници или от книги, залепвал ги е на картончета и ни е учил на азбуката. Така че интересно защо казват, че чорбаджийте били "изедници на народите".

Друг случай - пак със чорбаджия - кръстникът ми, Матей Сариев, известна личност във Свищов - много магазини, лозя имаше, на село имаше мелница, мандра, кръчма и какво ли не още, и земя. Жена му пък - дъщеря на попа на селото. Еми тез хора, не е минало празник, не е дошло Коледа или Великден, те да не ни облекат с модерни дрешки. Когато баща ми напусна тука - във Свищов да работи - и премина да работи за кръстника на мелницата, еми и във най-гладните години ние имаме бяло брашно. Майка ми, наистина, им тъчеше - такива пердета, защото по-рано кенарени пердета - тая коприна, която се отглеждаше от буби, с разни шарки, разни шевици. Майка ми и баща ми работеха за тях, но ние не сме били никога останали да нямаме хляб, да ядем само качамак, както ядяха много хора.

А-а така, че също и тоз капиталист, и тоз богаташин, и той се е отнасял много човешки... а-ам, грижил се е за нас. Работили са ми родителите за него, но в замяна на това пък им се е отплащал и се е грижил. Носили сме техните имена наистина, като на всеки кръстник, но това не е беда. Същият този човек - баща ми работи при него след девети септември до национализацията. И след това - на другата мелница, която... беше вече кооперативна... и тогава вече баща ми почина... и аз бях четиринайсет - петнайсет годишна...

Трябваше да постъпя в някакво училище, за да получа поне средно образование. То за висше образование не можеше и да се мечтае и... и да си сбособен, както аз си бях способна - може, но няма кой да те издържа. Преди да постъпя в средно училище, трябваше пък в някакъв пансион сирашки да постъпя. Майка ми три деца не може да издържа. Искях да стана шивачка и... и й казах. Викам: *"Защо не ме пратиш шивачка?"* Освен това от литературата, която четяхме след девети - тъкачки, не знам кво си, дори бях навита и да отида в някаква фабрика да стана тъкачка, да стана героиня като другите, за които пишат, че на толкова много стана. Майка ми ми се скара естествено и каза, че шивачка не може да стана, защото няма откъде да вземе пари да ми

купи шевна машина. А шивачка без машина не става.

И ми урадиха в селото документите ми и ме пратиха в Дом за деца и юноши "Димка Димитрова", Велико Търново. Сградата беше чудесна, обаче нова, дори още майсторите не бяха излезли, нас ни настаняха... Персонал нямаше никакъв, освен директора, възпитателките, един домакин, един готвач. Тази триетажна сграда се поддържаше изключително от живеещите в нея пансионери - дежурен по кухня, дежурен по спалня. Спалните бяха грамадни - 20 човека в една стая. Интересното - дъските бяха бели, а когато дойде ред да се чистят, а това ставаше всяка седмица, и ние бяхме вечно наказани за някакво прегрешение, защото трябва някои да ги чисти. И се търкаха тия дъски с четки, за да бъдат бели. Същите дъски бяха и на занималнята. Е, коридорите бяха мозайка - вече там по-лесно, но все сме дежурили по коридори, по бани, всички помещения, просто нямаше прислуга, ний си поддържахме дома. И... за излизане във града, ако не си наказан, а най-обикновено бивахме наказани, ако не си дежурен... тогава - и вечерният час естествено беше от най-малките часове, рано - рано, още слънцето не се е скрило - вечерен час. Ако закъснееш за училище - трябва бележка. Във Търново карах двете години гимназия, девическа гимназия беше, така бяха тогава - девическа, и след това решихме да кандидатстваме.

Таман беше започнала епохата на техникумите. И във София откриват- чуваме ние, четем- откриват техникум - фармация. Обаче, за първи път го откриват, и ний - самонадеяни, успехът ни е добър, знаем, че ще издържим изпита с една приятелка - вземаме се и постъпваме в сирашкия пансион "Рада Тодорова", за да има къде да спим. Явяваме се на конкурсен изпит, естествено - издържах го. Обаче, като видяхме там, за първи път видяхме тогава, със коли момичета закарани, ние малко се поогледахме. А за първи път - само две паралелки, това ще рече шейсет - седемдесет човека, а се явиха хиляди. И дори в пансиона ни казаха: *"И добре де, като сте тръгнали, защо не сте си вземали документ за предимство?! Защото имате право на привилегия да постъпите с предимство". "Ами, защото не сме знаели."* Кой ти знае, че с връзки може навсякъде. След като видяхме вече тез момичета нагласени, а пък ний - с облеклото на пансио-

на- а и със малкото пари, които сме успяли да спестим за пътуване до София... Издържах изпита естествено, обаче за фармация не можех да вляза, защото бройките по понятни причини бяха предварително вероятно заети... И същите, тогава бяха много човечни, ни предлагат "зъботехник" във София, със същия изпит, без да държа нов, "акушерка" във Варна или "медицинска сестра" в Шумен. И останалите специалности от медицинските техникуми.

Майка ми - тя като всички селски жени - имаха предубеждения към медицинските професии и каза че: *"Не, всичко друго, но не и медицинска професия"*. И... връщаме се отново в Търново, огледахме се из Търново, имаше техникум по архитектура, имаше и педагогически, за начални учители. И решихме в началните учители да отидем. Хайде пак изпит - пеене, рисуване - ако издържиш... по български език. Медицински преди това имаше - за ръст, за... да нямаш видими белези, на които децата да се присмиват... и трябваше определена граница на ръста..., медицински - дали си здрав, или не, ами, външни белези - да не си смешен за децата, да не те вземат на подбив. Минахме през тоя тест и после български естествено - по-рано само български се държеше на всички приемни изпити. Издържах го - постъпих си в Педагогическия.

Но пък мене ме влечеха всички мъжки професии. Докато бях в Търново, още в гимназията си карах всичките курсове на ДОСО-то - радио, телевизия, спортна стрелба... дори бях се записала парашутизъм, изкарах го теоретически, но за практика вече трябваше... Спортна стрелба - изкарах кадровия курс и предавах на по-големи, спортна стрелба с пистолет, изкарах и с винтовка. Пък на момчетата..., щото ние си бяхме девически и мъжки паралелки в педагогическото отделно, но предавах и на едните, и на другите. По радиотелеграфия съм се явявала на състезания. И реда беше такъв, че след като изкараш почти всичките курсове на ДОСО-то, които бяха най-различни, кат са явиш на състезание, след това имаш право да завършиш парашутизъм и да постъпиш в авиото, но това го оставих след като завърша.

След като завърших, бях решила да отида на море с класа,

в който практикувах, с тях, но за да отидеш на море и то с деца, трябва да минеш през медицински преглед. Но преди това в санаториума са появи първия грип. И... заболяхме много деца, изолираха ни в една грамадна стая, държаха ни няколко дни на чай, възпитателките решили да направят икономия от лекарствата. Идва лекар, изписал ни лекарства, но никакви лекарства не ни даваха, само на чай - на гол чай, и то ни го поставяха до вратата. Попремина температурата, то тоз грип ударил в дробовете... това беше вече, когато завършвахме. Първия грип, които се появи. И отивам вече на медицински преглед, то пък бях любимката на възпитателката, защото те всички бяха по групи, ний, педагожките, бяхме отделна група, другите специалности - в отделна група... Мойта възпитателка беше жена на директора... имаме си и хор, като вземем да пееме, строени от най-малкото до най-голямото, със еднакви дрехи и обувки... И ни караха да маршируваме и да пееме през центъра на Търново и който не ни е виждал и той да на види. Мойта възпитателка, жената на директора, много ме харесваше, много се разбирахме с нея... и тя дори ме заведе на медицинския преглед. Прегледаха ме, казаха: *"Излез"*. Тя остана при лекаря. Когато излезе каза, че няма да отида на море, ще отида на планина. И то не със групата, ами ще отида сама в детския санаториум в Трявна, защото от грипа, от многото учене - там трябваше или да бъдеш добър ученик, или да напуснеш пансиона... Заведе ме жената в санаториума, майка ми не знаеше пък и решихме да... не ѝ казваме. Заведе ме в санаториума, приеха ме там, започнаха изследвания, установи се, че трябва да ми се прави операция. Подписах си аз листа - вече бях минала осемнайсет години, не разреших да безпокоят майка ми, защото грижите ѝ бяха толкова много за сама жена с три деца, без всякакви средства, а тя работеше естествено. Направихме едната операция, заредиха се неуспешни - че втора, че трета, че така си отидох цяла година с всичките възможни усложнения в санаториума.

Но тогава болниците не бяха, както сега. Не те гледаха какво си занесъл, защото мене ме заведоха от сирашки пансион... ни родители, ни някой ги е почерпил... Направо хората гледаха да ти облекчат болката, да ти спасят живота - от санитаря до

главния лекар, всичките те носят на ръце. Такова нещо в друга болница не съм виждала. Няма събота и неделя за тия лекари, няма денем, ни нощем. Щом болният е в тежко състояние - може и на най-големия празник ще отидат да го видят, може и навръх Нова година, за тях няма ден, няма нощ. И... просто повярвах във тия хора, това ми помогна и да оздравея.

Но след оздравяването същите тия лекари не ми разрешиха по-нататък да уча за педагог и... плановете ми рухнаха. Рухна и това, че не ми разрешиха и да практикувам като учителка, защото туберкулозата тогава беше заразна болест, а аз съм начална учителка - на най-малките деца и в протокола на ТЕЛК пишеше, че абсолютно се забранява да работи професията си, забраняваха ми се да се омъжвам, а-а... и хиляди други забрани, и ми препоръчваха да работя като... чиновник, в някоя канцелария. Нещо, за което аз въобще не бях подготвена. Намериха ми на село в потребителната кооперация да пиша, но аз нито пишеща машина бях виждала, нито знаех как се работи с нея, нито пък от счетоводство разбирах нещо. И за да не съм назад от останалите, след като те си заминат, аз заставам до машината и почвам да се уча да пиша, разгръщам всички ордери, всички документи - гледам кое как е правилно и сама в разстояние на година успях, да науча счетоводството, да науча и машинопис.

И тогава пък, понеже жена беше счетоводител и на кооперацията, също нямаше подготовка, и ѝ предлагат курс във Варна за шест месеца, с откъсване от работа естествено. И тя ми поставя въпроса, че ако не се съглася да я заместя ѝ убивам бъдещето, и аз искам - не искам излизам с аргумента, че не съм икономист, че не съм подготвена, но и тя каза, че не е била подготвена, пък се била научила... От РКС-то поеха ангажимента да ми помагат и аз щя-не щя станах главен счетоводител... нямала и хабер. И... така - никога не съм търпяла да бъда на опашката, гледах да бъда от първите. Ден, нощем - никой не ти гледа компенсации, извънреден труд и не знам какво си - работихме - винаги първа приключвах - месец, тримесечие, шестмесечие. На шестмесечието, като дойде ред тя да са връща, тя каза, че си намерила партньор и ще се омъжва. И... аз от временно, трябваше да остана за постоянно.

През това време пък, понеже хората с някакво образование по селата бяха... на пръсти се брояха, и ръководните длъжности са заемаха обикновено от неграмотни хора и аз, като среднограмотна, ме хванаха за секретар на Комсомола. Селото беше 3 400 човека, четири дружества имахме, аз бях на общия комитет, четири други секретаря трябваше да командвам. Секретар на Комсомола, съветник, 56-а година ме накараха да стана кандидат-член на БКП, 57-а станах на БКП член - с партийно поръчение да работя в Комсомола като съветник. Тогава селата не бяха хигиенизирани, с извинение - нямаха и тоалетни. Акции за огромяване на хората, да ги убеждаваме, че трябва това да направят, онова, че да се почистват дворовете, че да се направят санитарни възли, обикаляхме във всички почивни дни.

Всички неща, които се вършеха тогава на село, защото... нито телевизия, нито нищо, а не се разчиташе и на театрални колективи, певчески, танцови групи - всичко това Комсомола трябваше да го прави. И... аз като за личен пример, трябваше да участвам в театрална група, е - в танцова група не съм участвала, в театрална - всяка вечер, след работа. Започват тези форми, изнасят са представления, изнасят са за хората, щото иначе няма друг живот на село, освен туй дето младежите подготвят. Е, понякога някоя театрална група се появи, по-късно се появиха и тези - подвижните кина, но те са един път в седмицата, и... няма вечер, когато да сме са прибрали аз и майка ми в обичайното време, тъй както сега хората си излизат в четири часа и се прибират вкъщи - не, може и в дванайсет, и един - когато свърши... Съпруга ми, той беше стоковед във РКС, търговия на едро. Аз като счетоводител пътувах редовно до търговия на едро в командировка - там се запознах, беше стоковед на нехранителни стоки... Харесахме са... В разстояние на няколко месеца се омъжихме. Въпреки съпротивата на майка ми, и на неговата, и на целия ни род - защото беше разведен, с едно дете... Не са ми липсвали кандидати, обаче така се случи... С майка ми се разбрахме много добре... И двете бяхме в БКП-то. Тя беше из партийните бюра съветник, както и аз... общински съветник, ходехме по събрания, агитирахме хората... Дори на нея ѝ викаха *"Цола Драгойчева"*, защото тогава беше нещо необичайно жени да се

занимават с обществена работа - това се вършеше по селата обикновено от мъже. Но ний с нея се занимавахме с това, защото... м-м, нямаше достатъчно мъже, баща ми беше починал вече отдавна, той също беше партиен член. И със майка ми не сме имали никога недоразумения... сестра ми само мрънкаше, защото се връщаме всяка нощ по малките часове и тя трябваше да ни готви и да ни пере. И беше казала, че ще ме остави на самоиздръжка. Но иначе със майка ми не съм имала никакви проблеми. Съпругът ми... преди да са омъжа за него, аз му казах, че съм боледувала от това, той каза, че има дете от първия си брак и... със него бяхме на чисто, още преди да решим да се оженим. Така че той никога не е имал претенции...

Лошото беше, че след това, шест години след женитбата ми, туберкулозата ме повтори от другата страна, след което вече ми забраниха да работя и като счетоводител и станах втора група инвалид от 70-та година, та досега. И трябваше да се преквалифицирам и да усвоявам нова професия. Съпругът ми също откъсваше да ми купи машина, защото както нищо не разбирам, не мога да я изплатя цял живот. Но накрая вече успях да го убедя, имах машина, но успях да стана шивачка, и то-добра шивачка. Работих от 70-а, че досега - до 96-а година. Успях да се наложа като шивачка, защото не съм... поначало аз съм амбициозен човек и всичко, което искам го постигам - може и трудно, но го постигам.

Пътуванията ми започнаха още от 68-ма година. Аз завърших курса за шофьори естествено - и аз, и мъжа ми. Купихме първата кола - "Запорожка", стар модел. И първото ни пътуване беше в Югославия, обиколихме цяла Югославия, но... Интересно тогава ли бяха чешките събития, защото си спомням много добре, че чехите ни преследваха, 68-а ли, 69-а ли, ма мисля, че чехите ни преследваха по магистралите в Югославия... В Скопие имам братовчед, там постояхме два дни и след това от Скопие - Титоград. Във Титоград чухме за *"агресията"*, така я нарекоха - че България, Съветския съюз, ... навлезли в Чехия. Това го чухме по един транзистор и аз викам: *"Гледай ги тез хора как приказват... Навлезли сме!... А-а-а..."* Те са отишли просто нашите войски... макар и да навлизат в приятелска страна... то югослав-

ските вестници ни рисуваха..., както ний рисувахме американците - агресори, окупатори, наричаха ни с най-лошото. Югославските власти бяха против нас, но ний си продължихме пътуването, обиколихме всички градове във Югославия.

След това целия соцлагер - като почнеш: цяла Румъния, през Синая - Маная, Букурещ, Снагар, Синая, а след това от Югославия, на връщане минахме през Балатон, дето толкова го хвалят - то е едно бласто, езеро, мътилка, никакъв плаж, а на връщане минахме през Маная, от там през Дуранкулак - на Златни пясъци и там си довършихме почивката. Цял месец в соцлагера... качихме се на телевизионната кула в Берлин.... Тогава в капиталистическите страни много не разрешаваха. А след това вече ни разрешиха... След това беше Италия, Швейцария... пак през Югославия за Италия - *"постоянно действащ музей"*. Всичко е най-хубаво... Една седмица в Рим, два дни във Ватикана - църквата "Свети Петър" с всичките ѝ подробности, изкачвахме са от купола - нагоре, вътре в църквата. и в гробницата под църквата, която е... И литургията в пет в неделя - бяхме там... Целият блясък на католическия свят - това е Италия. Всякакви църквички и музеи, всеки двор има някаква архитектурна стойност, всяка къща, площадите - да не говорим. Всеки площад е връх на архитектурата, на скулптурата. Площади, колкото си щеш, и всеки сам за себе си е оформен. Най-голямо впечатление ми направи... във малка църквичка поставена скулптурата на Моисей, седнал... просто се открояваше като жива... "Пиетата" в "Свети Петър" - още като влезеш в "Свети Петър" вдясно - поставена беше в бронирано стъкло...

Във соцлагера не трябваше да говорим на руски, защото няма да ни дадат и хляб... във всичките - Чехия, Полша, Унгария... Най-добре да не казваш, че си приятел със Съветския съюз. В Италия поначало не ни смятаха за българи... те и не знаеха за България нищо, смятаха ни за англичани, щото марката на колата - BG и GB... ги бъркаха... и тъй че на бензиностанциите само си подаваш талоните за бензин и те ти говорят английски. В Италия сме ходили и на *"Осоленото парти"*, навсякъде... На свободен маршрут бяхме, само във Венеция бяхме със запазени места, там 2 нощи... Венеция е... хубава, но вече беше почнала да

потъва. Освен това е едно... блато, дето си намирисва на застояла вода. От Мистрия до Венеция са 2 км - с влак, с кола, ако отидеш с кола има... а-а - гаражи, паркинги, сгради на етажи..., но най-удобно е с влак. В Италия жени не работят - продавачи, кондуктури на билети - всичко са мъже.

За да излеза, трябваше да ми дадат разрешение от градския комитет на партията - на мене като партиен член. А мъжа ми като безпартиен трябваше да представи бележка от ОФ-то. Преди това, естествено, го привикваха от милицията да го "инструктират". Кат се върне, отново го привикваха, за да го питат някой дали го е вербувал... Интересното беше, че в Лозана, Швейцария търсим къде да паркираме на гарата и един млад, хубав, висок мъж вика: *"Лошо карате годподине"*, но с акцент, завалено. Оказа се, че е български студент, избягал и не се е върнал, 10 години си живее в Лозана. И каза: *"Не пазарувайте в Швейцария, защото е много скъпа!"* А той беше с някаква кола, заминаваха за Югославия - да пазаруват там.

В Швейцария бяхме в Женева, Берн, Лозана, два-три дни. На отиване минахме през Синилонския тунел, на връщане - през Санбернарския, движението е еднопосочно. Със самолет до Париж - десет дни, а-а... Париж си е Париж, два часа ни разхождат с автобус, всичкото друго време е свободно, който знае историята на Франция, който се интересува от *"турпет-изкуството"*, знае къде да ги търси. Ходихме и в Големия и в Малкия триъгълник, Версай и по центъра и навсякъде... доколкото ни стигна времето. След малкото време тръгваме с метрото, ний бяхме на много удобно място - на "Сен Лазар"... само подлезът "Сен Лазар" в един хотел... и оттам... и лесно можем да се отпавиш. Е, изкачвахме се на Триумфалната арка естествено...

Друго... какво... другото е Египет, Египет... Друг свят, друга култура. Това е град, в който можеш да видиш всичко, дори и овце как преминават на зелен сигнал на пешеходна пътека.

Хората... някои с безразличие, някои казваха, че не си знаем парите, затова ги харчим. Пък ний, каквото изкараме, каквото спестим - го похарчваме, и следващата година започваме отново... Мъжът ми обичаше да пътува, мечтата му е била да пътува, аз малко кат жена са постисквах и понякога ми беше дори... тер-

сене, че последните пари ги даваме за екскурзия, но ги давахме и добре, че сме ги дали, защото видяхме неща... В Египет - подземният град. Нещо, което едва ли някой ще го види; във Кайро - Кайровския музей, реката Нил, къщите им - без покриви, бедните хора как си мият съдовете в Нил... Интересно. Не може за кратко време да се разкаже толкова много неща... Гърция...

Мъжа ми обичаше колите и пътуванията. След "Запорожката" последва "Жигули", след това "Лада", сега "Москвич" от старите и то той ще си остане... Обичаше да пътува, дори и когато не сме в чужбина - на Златни пясъци, из страната, София, на Витоша, къде ли не. Работеше си както всички останали, не му тежеше, колкото работа да има - ще си я свърши, но... не се отказваше от нищо - нито от пътуванията, нито от мачове, нито от компании, нито от събирания, от общуване с хората... Приятели, колкото си искаш... Обаче добър беше, жалко, че... бързо свърши - на 66 години ли трябваше да умре. Никак не е лесно, особено когато човек остане съвсем сам, като няма никакви близки... Е, имам - жена му от първия брак, гледат ме, помагат ми за някои неща, но разчитам все още на себе си...

Целият живот и е хубаво нещо, и е лошо. Аз вземам пример, героите ги вземам от книгите. И дори някои ми казват, че... понеже четях много биографии, чета и сега, и ми казваха, че това било мания за величие. Но аз се възхищавам от всички велики личности, независимо дали са художници, артисти, композитори или политически дейци. И Бонапарт Наполеон ми харесва, и всички, които са започнали от нищо и са станали нещо. Ми в реалния живот... не мога да се спра на някого, на който бих подражавала, на който бих завиждала, макар че думата "завист" е непонятна в моя речник, защото животът много изпростя, както казват: *"Играта загрубя!"* и не мога да кажа, че тез са образец или другите са образец. Аз се движа по свой собствен път и още един път казвам, че черпя положителните примери предимно от литературата и то не художествената, а биографиите.

И после не от книгите, а от живота разбрах, че 9-и септември не беше свобода, то беше ново поробване. Ние сменихме господарите, махнахме... той - царят си умря... махнахме оная династия и... попаднахме под Съветския ботуш. Ний бяхме ко-

лония на Съветския съюз, дори казваха, че ще бъдем една от републиките им. Каквото станеше там - ставаше и при нас. Това не е никаква свобода! Не може да бъде свобода да те задължават да отидеш на манифестация... Ако не отидеш след това наказание - това не е свобода. Свобода е сам да решиш дали да отидеш или да не отидеш. Така че някои грешат като казват, че Съветският съюз ни е освободил. Той двата пъти не ни е освободил - първият път ни е заробил и ни е окастрил границите, втори път - сега на 9-ти септември, пък великите сили си разпределиха страните и ний попаднахме под съветско влияние и трябваше да се развиваме според тях. Те... от наблюденията, които имам, са по-ограничени от нас, по-неорганизирани, по-мързеливи и т. н.

Хората с капаци и сега, и сега си мечтаят за светлото бъдеще и за по-раншното осигурено-хранителни продукти и какво ли не по разпределение. Но хората, които са видяли навън как хората живеят, никога не могат да приемат това ограничение, което имавме преди... Ами не е нормално за един човек да отиде във затвора! А по-рано ги имаше такива случаи... Тъй че... човек все пак може и да се посмее, може и вица да не го каже със злоба, може и да му е интересно да го каже, може свободно да си говори, това не значи, че ще смени Тодор Живков с тоз виц или ще го осмее и ще му падне авторитета... А имаше случай, когато за дребни работи хората си умираха в затворите... Това не беше свобода, то си беше чисто робство... и строени във редица - тоз път на манифестация, друг път на събрание, трети път някъде... Животът беше дирижиран отгоре... Дори имаше партийни секретари, които следяха за общественото мнение - кой какво е казал - и всяка седмица даваха отчет пред градския комитет на партията и оттам тез отчети отиваха по-нагоре и по-нагоре, какво е настроението на хората.

А аз си бях много дисциплиниран партийен член, 32 години си бях в партията, изпълнявах... Възмущавах се, когато трябваше да развенчаем култа на някой, както на Сталин, щото аз го харесвах като силна личност, харесвам го и сега, не мога да се откажа... приписвах му разни, но то на умрял човек можеш да припишеш всичко... Но не съм пък сигурна, че тез, живите, дето го опляха, не са направили бог знае колко поразии. Като имаш пре-

двид, че Иван Башев замина на Витоша като скиор, затрупаха го уж лавини - можеш да си представиш колко са чисти тез, които развенчаха Сталин, примерно. Е, такова е било времето. Но Сталин създаде Съветския съюз, а сега го разрушиха. Ленин го е пращал да обединява република по република - това е от биографиите, което знам. Освен това беше страшно силна личност - аз харесвам силните личности. Пък всеки, който работи, греши. Аз не мога да кажа, че ето тоз и тоз не греши, безгрешен е! Идеални хора няма!

От Белене ми дойде една картичка: "Прати ми сухар"

Светла, Благоевградско, род. 1931

Семейството ми се състои от седем члена. Пет деца и майка ми и баща ми. Баща ми се казва Иван, майка ми Христена, брат ми - Самуил, аз - Светла се казвам, и Надежда, Райна и Невена. Живеехме при много трудни условия. Баща ми е член на Партията от двадесет и трета година... По едно време имаше купонна система - глад, мизерия... като комунист баща ми е лишен от купоните, които ги даваха за храна. Сега какво да кажа... Животът ми беше ад. След 9-ти баща ми стана основател на ТКЗС-то в цялото село. Като добър човек, като честен и почтен го направиха партиен секретар - платен. Дълго време работи, поради заболяването се отказва сам и стана пазач на ТКЗС-то. Аз вече пораснах, станах на 15-16 години и реших къде и да се ожена да не е на село, да се махна... Да потърся някъде друг живот, по-добър. И така, като станах 17 години, бех аргатинка в една къща. Реших да дойда в Горна Джумая. Цигането даваха купони... да си купя палто, немах обувки. Когато решише нашия баща да ни купи обувки, нямаше пари, понеже бехме пет деца. И като заколеше прасето - това е много интересно - като заколеше прасето, направеше на всички по едни свински опинци. И като ходехме по тутюна си ги обувахме тия, обаче като ги скъсахме, нямаше друг начин да ни направи втори и затова ходехме боси, пръстите ни беха се изкълцани. Имахме една местност, казва се Дрънгалица, където има много камъни. Ходехме пеш и пръстите ни беха скъцани, се ни течеше кръв, но не се отказвахме, бехме трудолюбиви. Просто се борехме за живота, за хлеба само и за храната. Не става въпрос за тоалети, за дрехи.

Имаше некакви евреи, при които баща ми идеше там и вземаше на версия, да кажем осем метра метраж и на всичките по еднакви рокли ни ушиеше, еднакъв модел.

И аз като направих 17 години, реших да се махна от нашто градче. Казах на баща ми: *"До брега да е, ама у града да бъде!"* И се ожених. Като дойдох в Горна Джумая и запознах се с моя мъж, и ожених се на 17 години... Обаче, така или иначе, моите желания да се сбъднат да живея хубаво - на друга участ ме спо-

лете. По кое постановление там, които имат бегали в Америка, да ги изселват. Моят девер избега в Канада - Ванкувър... Стана една участ... в два часа през нощта влизат и казват: *"Обиколени сте"*. Аз бех бременна на пет месеца и ни казаха да си събираме багажа - гардероби, легла, дюшети, юргани и ни откараха на гарата... и аз немах възможност да се обада на моите родители, да дойдат да ме изпатат, де се видиме. И тръгнахме с конски вагони. Там вървехме, вървехме и аз като бременна, малко така лошичко ми ставаше. Легнала съм на едно канапенце и мъжа ми донасяше, на гарата като спираше, вода, да пия и после ни откараха в Провадия - Шипка... Там ни настаниха в частни квартири, настанихме се, но тъй като беше зълва ми, свекърва ми, мъжа ми и сина ми, аз бех бременна - всички спиехме в една стая. Имаше зеленчукови градини. Там ни караха сутрин рано да ходиме, да работиме и след една седмица дойде един полицаи, свирна с една свирка и каза: *"Идвайте сичките по квартирите!"* Ние две жени, които бременни да не ходим пеши, а ако има нещо, после ще ни обадят. *"Не, сичките!"* Тръгнахме. Казаха, че не сме за там, по грешка сме. *"Дигайте се оттука!"* Почнаха да товараме пак на едни шкоди, големи автомобили, багажа. Вървим, вървим, вървим и не знаем къде ни водат, в каква посока. Кога си спомням, че минахме Толбухин, Тервел. И точно като минахме Тервел от автомобилото падна един стол от мебелите. И аз много почнах да плача за тоя стол и мъжа ми ме напсува, и това ще си пиша, сичко, напсува ме и я почнах да плача пред сичките и му врътнах гръбо и не му говора. Вървехме, вървехме той се измъчва, че не му говора и мойта свекърва вика: *"Мило чедо, продумай му, той се е нервирал"* (плаче). И като мина малко време, той виде, че не му говора, натъжена съм, а съм бременна, дойде и ме цуна пред сичките и вика: *"Е, бе, не се ядосвай, ще ти купа много столове, само ако останеме живи. Ние не знаем къде ни карат!"* Виждаш едно пространство в Добруджа, само жито и слънчогледи, черна земя, и се синее нещо. Ние мислехме, че е морето. Че ще ни хвърлят у морето или ще ни сварат на сапун nekъде. *"Моля ти се, ако останеме живи, ного, ного столове ще ти купа, не плачи."* И аз му простих и почнах да му говора. Отидохме... минахме Професор Златар-

ци, Тервел и ни откараха в едно държавно стопанство. В това стопанство имаше свине, овце, кози, кокошки и само много жито, помна, много жито и много слънчоглед... И там ни откараха в това държавно стопанство, настаниха всичките, обаче за нас нямаше квартира и две семейства ни настаниха у стаята с пръсета, където оставаха... храната на прасетата за угояване. Изнесоха храната и внесохме спалната и кушетката. На кушетката спи све-кърва ми и зълва ми, а ние на спалната. А сутрин вода нямаше. Мъжа ми беше готвач.

От три села турците носеха със бъчви вода в стола, в готварницата, там мъжа ми да прави чай и манджата. Аз в началото не работех, обаче тъй като виждам, че всички работят, а я остана сама и ми казаха да работя у свинарникo. Никога не съм виждала прасета - големи. И ме направиха свинарка на тринайсе майки. Обувах едни ботуши, сичко беше с цимент, спомням си, мия с маркучо... Обаче видяха, че бех упорита и работлива, и ме туриха после да стана телчарка - до шест месеца телета.

Определиха ми половин декар лицерина, носех ги там, пасех ги, хранех ги и вече си ги заобичах като мои деца. Много ги обичах. Сложих си на сички имената на телетата. На мъжа ми, на мене, на децата. Имаше едно, Светла, ного шаренко теленце. Като му кажех "*Светла*" - дойде, изпие си млекцето, иде си легне. Обаче аз почнах да зимам повече пари от колегите... Защото прочетох там в една книга, че не само телетата трябва да се хранат, а трябва и с един гребен да се чешат, да пада прахта, да се отварят порите и тогава прираст има по-голем. И след като това направих, разчу се низ целия Толбухин, у това толбухинско Де зе се, насекъде, че аз най-ного зимам пари. И решиха да направиме опит и обмена, и отидех там на събранието, и пред сичките ме питат как съм постигнала тия постижения - толко ного пари. До сега никой не е зимал от телетата - турците, помаците там-только ного пари, а аз да зема. И решиха да стана да се изказвам, да им кажа истината, да не крия. Те мислят, че аз скрих. Но аз станах пред всички, пред целото събрание и казах истината. Тогава ме наградиха с двайсе лева. Тая награда беше най-голема. Оттам като тръгнахме с автобусо, понеже през живота не съм виждала крава и ме е страх да не ме убодат, нали. Но имаше един полити-

чески от Варна, вика: *"Не се ядосвай"*. Идва и ми показва: *"Кажи на Пенка: Пенке, погали я, ти си много добричка, ти нали ше ми много млекце, аз ше ти давам храна, ше те чеша, ше те мия, ше те храна"*. Като отивам при нея да я доя, тя сама се очекори и почвам да я доя. Тогава нямаше още машини за доене. Оттам като видяха, че земах много пари за доенето, па завист, злоба, завист, нали човешкото око... Ние българите сме много завистливи, особено турците. Не искаха да ми помагат като ида за кравите да зема ярма. Да ми подигнат, колко и да е, аз съм жена, млада булка бех. Бех на двајсе и една години. И аз им викам: *"Ач капи"* - дали е отворен дюкяно, да ида да зема. Они ми казват *"Капъль"* - затворено е. Лъжат ме. Те си земат храна, моите крави мучат, не мога да зема. Нито мога да им кажа нещо, страх ме е, нали ние сме изселени. И един ден казах на една бабичка да следи кога отварят магазино, та и я да ида да зема ярма. Отидох. Тогава магазинеро беше турчин, скара ми се: *"Къде си била преди, като идваха другите да зимат ярма?"* Наруга ме, но аз дума не му обелих. Помолех да ми дигне -магазинеро, турчин -чувала, той ми отказа: *"Щом зимаш пари, ке си го носиш сама чувала, дигай си го сама!"* Оставих ги чувалите настрана и срещнах пак един помак, младо момченце, викам му: *"Ела да ми помогнеш"*. Та ми подигна и отнесох си чувалите до краварнико.

Аз ги ного гледах кравите, се им чистех и варосвах и просто денонощно си бех там. И обикнах ги, и те ме обикнаха. Животните са като хората. Ако ги обичаш и те ке те обичат. Ако не ги обичаш и те нема да се отнасят добре.

И видяха, че земах от сички доячи двойно пари повече, и направиха събрание, и ме магнаха оттам. И решиха целото ръководство и канцеларията да ме турят бригадирка. Добре ама, аз отказах, защото ме е страх да не ме надчетат. Там нали има сметки, нали млекото като го прашаш, требе да е точно изчислено, и отказаш. Они обещаха, че ше ми помагат. И така се случи още първия ден... като тура у гюмо пълно млеко, докато дойде в Професор Златарци, понеже в друго село го носехме, млекото, пенята спадне и е по-малко. Повече пиша на доячите, а по-малко излиза. Отидох у канцеларията, казах му на политическия. Той

вика: *"Аз ще ти кажа какво да правиш, да ти излиза"*. И така ми помогна човеко. Много съм благодарна.

Независимо, че турците се държаха лошо с мене, аз обаче реших да докажа, че мога и бригадирка да съм. И искам на лопото с добро. Да им помогна. Те спеха на нарове, на дъски със слама, първобитно, отнекога... И аз реших в два почивни дни да им измажа стаята. Като бригадирка им заповедах на двама да ми помагат. Викам: *"Кой помага ще му сложа двойни надници!"* И почнаха да мажат и те... Направихме текст. Аз го дадох в канцеларията... лозунги: *"Преди да дойдете, да си измиете ръцете!"* По краварнико насекъде лозунги направихме. Всичко оправих и реших да ида до град Тервел да им зема дюшеци и одеяла, възглавници, сичко. Печката им смених... и върнахме се оттам, наредихме, оправихме. Те доволни, предоволни... След два дена дойде от Варна на опит и отмена некакъв, на който ние сме подчинени... и изненадани попитаха кой е бригадира. И тогава ме наградиха с един плат за костюм и парична награда. И така до последния момент. Вече дойде освобождението - кой иска да си иде, обаче аз, нещастницата, немах пари и не мога... Оттука ни откараха без пари и оттам на килограм да се таксува. Оставих си мебел, оставих си ного неща, оставих на турците без пари, нещо по половин цена продадох и реших да почна да внасям некой лев, та да мога да си дойда... И така, таксувахме багажа, обаче аз сички пари си дадох и немам пари. Тука на гарата печката, бюфета, и не знам друго що останаха там два месеца, щото не мога да си платя. И земах най-необходимото - завивките, юрганите, тия работи... И фанах се на работа у текезесето в Благоевград. Дали беше Благоевград или Горна Джумая... И земах аванс предварително и... председателю на текезесето вика: *"Аз те видех у Добруджа, у вестнико, че те пишеше като добра работничка. Ще ти дадем повече пари да си докараш багажа"*. И ми дадоха пари и си докарах багажа. И така свърши.

Са, таман дойдохме, таман се успокоих, че вече сме се прибрали в Горна Джумая, на друго лошо. Една вечер, моя мъж на "Ловния дом" работеше. Немаше "Бор", ресторант "Бор" после се прави, а имаше "Ловния дом". И той печеше скара, но големците от София дошли... И ми донел една пържола и я да хапна,

към два часа през нощта. И в два и половина нашата къща беше окръжена и двама души... И казаха: *"В името на закона"* - мъжа ми викат го за справка до полицията. И го откарват, и я го чакам, чакам - нема го. Три месеца не го знаехме къде е, жив ле е, умрел ле е. Одим по Бобошево, по селата, питай, разпитвай, но милицията - нема го, и нема, и нема. И най-после, той откаран бил, после разбрахме, в Куцили (Пернишко), а после в Белене. Оттам ми дойде една картичка: *"Прати ми сухар"*. А аз какво да му прата сухар, с едно дете бех, няхах пари... Аз нема що да ям и на детето нема що да дам. И тогава си продадох машината "Сингер", от баща ми, за десет хиляди лева тогавашни пари, за три товара дърва и за три кила масло... Почнах да ходя по полиции, натука, натам, да го пуснат, че нема аз що да ям... и мене да ме земе. Та он баре чорба яде, а я не ям и чорба. И отивам при баща ми, като член на Партията да ми помогне. А он вика: *"Ти кога си се женила, не си ме питала. Не мога да ти помогна"*. И аз си тресна вратата и си дойда. На другия ден глад, не се търпи, па се върна, па ида при баща ми. И тогава се смили моя баща. Дойде при Калчев, при началнико на полицията. И така след една седмица отивам в полицията и той вика: *"В петък твоя мъж ще си дойде, той е невинен, той нема никакви обвинения, по съмнение е"*. Така де... И връщам се и казвам на свекърва ми, че мъжа ми ще си дойде у петък, да се готвим. И действително, вечерта към десет часа се хвърля на прозорците песък и кога подзърнах видех мъжа ми с една дълга брада. И си дойде, и така заживяхме горе-доле по-добре.

Това беше моята история. Има още много, ама се разчувствах и не мога (плаче).

Като беше мъжа ми на Белене две картички съм получила само, повече не. Описвах му, че живота ми е ного тежък, че немам пари, че ме отделиха... исках само на детето храна (плаче)... обаче не беше. Затова реших да ида у една роднина у Зелен Дол, да нижа тутун, та да ми дадат пари да го храна. Отидох там сутринта рано. Имаше роса. То почна да пълзи по реда, като бера аз тутун, изстина, получи разстройство. Дадох ми педесе лева и тръгнах пак обратно за Горна Джумая и тия пари ги дадох за лекарства, но за храна не ми остана. Чудих се какво да права. Как да постъпа. Мла-

да съм, но искам да запаза честта му, и неговата и мойта. И затова реших да си продам машината... Ама това го писахме като че ли?... И така. На Белене... отивах на свиждане. Само петнайсе минути ми разрешиха и милиционер имаше до мен. Искях от тука сичко да му кажа, как живея, обаче така, като отидех за петнайсе минути, ми се схвана устата и нищо не можах да му кажа. Накачиха ни на едни биволски каруци и не откараха в едно училище. Там сички от Северна България носеха много храна и си беха турили на прозорците, да не им се развали за другия ден. Аз една кокошкичка и едно кексче носех. Тва ми беа възможностите, немах повече. Сутринта па дойдоха с биволските каруци, качиха не и не откараха. Петнайсе минути и после па обратно. Аз носех храна на детето, да му права грис. Искях у една къща да ида, да си направа на детето храна, Гогов не ми разреши. Вика: *"Не може. Сега ше извикаме войник, ке запали огън, с едно канче ке си свариш на детето ядене"*. И така стана. Дойде един войник. Турих аз грис и брашнице, направих му на детето, нахраних го и заспа. След това: *"Що сте сложили храна на прозорците, да го свалите и да затворите прозорците!"* И вратата да се отвори и да ни пазат. Като престъпници де, да ни пазат.

Сещам се пак като бехме изселени в Добруджа, аз бех петия месец. Обаче стана в Добруджа, там, наводнение в стопанството в Зърново. И житото - камари, камари. И моя мъж отиде, да спасява житото там... Я останах сама. Свекърва ми беше дошла тука в Горна Джумая. Зълва ми беше учителка в едно село Алеково и беше дошла. И аз получих родилни болки и она търси каруца. Търси каруца - не може да намери, да ме откарат в родилния дом. Намерихме каруцар, който носи млекото за Професор Златарци, за селото. И почна да ме кара за Тервел. Добре, ама ние му казваме, да фане прекия път, а он по шосето и си свири. Не разбираме турски. Той ни кара и бавно и си свири. Яз ритам у колата, викам, окам. Зълва ми вика: *"Моля ти се, стискай. Тука се намираме там и там, в село Каблешково, моля ти се"*. Минат ми болки. Почвам да приказвам с нея. Мине се петнайсе минути, па ме фанат болките. Па викам, окам, крескам. Она вика: *"Моля ти се, тука сме у Тервел, пред спестовна каса"*. И... отидехме в Тервел, в родилния дом. Детето се обърна и нема никакви болки за раждане. Дойде

зълва ми и началнико на полицията. Носат ми бонбони. Три дена седа - немам никакво раждане. И вече на четвъртия ден получих напъни да раждам. То се роди седалишно с дупето и с ръцете, свито. Акушерката, която беше не можа да оправи раждането. Викнаха от Добрич, от Тулбухин, доктор Димов. Дойде той. Бия ми инжекция. Бия ми за това, за онова - не може да се роди и не може. Най-после се роди, обаче посинело. Ни звук, ни рев, ни нищо. И они траят, ни ми казват. Аз обаче виждам, че минава се много време, а детето не реве. И най-после те го обърнаа надолу с главата и почнаа да го врътат и да го пляскаа и оно ревна. И казаа, че е момиче. Я бех много щастлива, щото първото ми беше момче. Като е момиче много се зарадвах... От един път болките ми спреха. Секи ден идваше една преселничка от Румъния и ми носи един ден млеко, един ден чай. Вика: *"Ти немаш баща, немаш сестра, немаш близки, немаш познати. И ние сме преселци били и ти съчувстваме, преживяваме го и ние"*. И така много ми помогна. Обаче кат си излезнах, давахме ѝ пари - не иска да земе. И аз се много разстроих. Как така толко време, аз дълго време стоех в родилния дом, толко харчи тя по мене и не иска пари. И тогава решихме да ѝ купим три кило сирене, пет хлеба хубави. Тех ги зема и останах доволна.

От текезесето почнах да работа като шивачка, в промкомбинат петнайсе години. Пет години в мъжки ризи, после в конфекцията, после в бродерията. Оттам закри се това предприятие. Дойдох у тепека "Рила" и там работих дълги години. От децата съм много доволна. Не са ми създавали проблеми и като малки, и големи.

Дъщерята завърши в София - селскостопанския институт - висше. Сина - гимназията... Имам една внучка и три внука. Уважават ме, обичат ме и аз ги обичам. Сега животът ми е малко друг. Сега... се чувствам по-добре. Живея сама в голем апартамент... Аз при какви условия съм чувала (отглеждала) децата! Кви мизерии кат бех в Добруджа! Оставех ги вътре. Намажех им филии мармалад, заключвах ги и ги оставах сами. Те ядат, кляпат, мазат насекъде... Сегашните деца... са по-добре. И въобще живота ми протича сега по-добре. И моля Господ да ми дава здраве, сила, да дочакам внуци и правнуци.

Мъжа ми е от градско семейство... Те са били седем деца, но едно е починало от менингит на осемнайсе години. Държали са преди девети гостилница, кръчма-кебапчилница. И затова и мъжа ми се занимаваше и след Девети, винаги е работил кебапчета. Това е пекъл на скара. Като най-добрия майстор в града. Свекърва ми е от Сопот. Обаче като е починал татко ѝ много млад, а майка ни остава с три деца, тя отива в София. И там, в София, свекър ми е бил помощник-аптекарь. Тя е била в плетаческо училище и там се запознали, и се оженили, и са дошли да живеят в Благоевград. Те не са богати много, защото не са имали къща. Една стара турска плетеница са купили. Дюкяна, който са държали в гостилницата... те са давали наем за дюкяна. С дюкяна са припечалвали и си хранел свекоро ми и шесте деца. Те имаха един брат Георги, който учеше в Битоля, в Югославия... Решил да иде в Крупник да работи, това село е близо до границата. Там той избегал в Сърбия. Там се залюбил с една хубава, една на майка и баща, Барбара. И той ѝ казал заедно да избегат в Канада, но тя му отказала. И тогава той сам избегва в Канада, Ванкувър. И дълго време немахме писмо от него. И после почнахме да получаваме. Обаче той не е семеен. Материално не е бил много добре, щото е плащал за квартира, за перачка, за гладачка. И така той се разболява там. И зълва ми замина, отиде и седе една седмица. Искаше да го докара тука, в България. Обаче лекарите казали, че след два дена ще умре. Една сутрин той става рано, отваря прозореца и казва: *"Аз искам въздух, ама не от тоя, а от нашия, от България, от Рила планина и от Пирин, от нашия въздух!"* И на другия ден умира. И тогава го изгарят, в едно сандъче прахта му оставят и го донася зълва ми тука. И го погребват при свекърва ми и при свекъра.

На седем месеца се размина мъжа ми от пенсията. Шейсе години немаше...

За мене що да ти кажа още. Като работех в тепека "Рила" ме пратиха като добра работничка в Германия на екскурзия. После ходих в Москва, в Ленинград, в Киев. Ходила съм и в Гърция - Солун, Атина, Пирей, Истанбул. Ходила съм в Унгария, Полша, Чехия, Румъния. Най-много ми хареса в Гърция и Германия...

И общо взето нека Господ дава на всички здраве и на мене. Амин, дай Боже! Сега засега съм добре.

Да си изкарваш хлеба от кръвта и неволята на човека...

Таня, мед. сестра, Дупнишко, род. 1932

Ще започна с моето детство. Трябва да ти кажа, че бех много щастлива като дете, защото бехме много деца заедно - на чичо ми имаше трима, на другия ми чичо двама, ние бяхме двечки и едно комшийче Стойка, което винаги играеше с нас. То беше много бедничко, обаче ние го обичахме, защото беше на нашта възраст и винаги идваше да играе с нас. Основното, което ние се занимавахме, беше с едно куче Мечо. Мечо беше един грамаден и много красив. Страшно куче, което в къщи, ако човек идваше, щеше да го разкъса на парчета, а ако излезе навънка, на пътя - да го настъпиш, нема да ти каже копче.

А най-интересното за него беше, понеже нашта къща се намира близко до реката, а тази река навремето, помня я като дете, идваше, когато имаше пороен дъжд с гръмотевици, с градушки, идваше много грамадна. Даже една година, 47-ма, отнесе половината махала. И си спомням тая река като идваше, Мечо беше от другата страна на брега и като виде, че реката е голяма, хвърли се във водата, преплува и дойде при нас.

Дълго време Мечо си беше при нас, но когато германците дойдоха - специално в нашто село имаше германци, които беха на квартира в училището, а баща ми беше свещеник и Мечо винаги ходеше с него, когато той ходеше в черквата, и го чакаше в черковния двор. Но тея, германците, затова ги мразех оттогава, защото като го видяли кучето, взимат - пушка ли, с пистолет ли - и го застрелят. То това си спомням, ние децата дълго време тъгувахме за него, а татко - той некак си беше против фашизма и много не ги обичаше по принцип.

Друго от мойто детство мога да си спомня, че като играех с моите приятелки тука, комшийки и с братовчедките ми, си правехме кукли, кукли от парцали. Взимахме от стари дрехи и правехме главичка, на която слагахме очи, ръце, крака - на краката им плетехме терлъци. Правехме им такива дрехи, каквито и ние носехме - носехме фустички, носехме т. нар. литаци, обличахме ги куклите. А си спомням един път, когато направих една кукла,

на която отрезах на перчема си над челото и ѝ заших, та да има и естествена коса. Тогава сестра ми взе и ме наби. Казва: *"Защо си отреза косата, виж че се направи на идиотче"*. Аз се разплаках, ама куклата си имаше коса на главата. Това беше, си го спомням като, доста малка бех - значи не съм разсъждавала.

Освен това със сестра ми много си живеехме и тя винаги ме учеше да домакинствам. А в какво се състои домакинството? Да пометеме стаята, коридора, балкона - а ние тогава го наричахме софа, и да наредиме един до друг, та ако дойде некой гост да види, че е чисто и столовете са наредени под строй. Това беше основното - да се нареди в къщата.

Друго, което си спомням от детството - майка ми месеше едни курабийки. Почва да ги меси на една кръгла голема маса в една голема тепсия. На мен ми даваше една малка паничка, в която слагах от тестото и започвах да го ядем сурово. Много ми беше интересно, а те ми се караха. И ми даваше едно вретено, което ми служеше за точилка и аз непрекъснато точех кори - ужким кори - у малката паничка си правех баничките и ги запичах в печката. Така че още от малка майка ми ме е занимавала много така, с домакинството, по-право аз съм я следяла какво е правилата. Още от малка много обичах да бия мътеница в бутелка. Малка бех, обаче майка ми я сипваше - кисело и пресно млеко, от което изваждахме после малко и мътеница. Беше страшна вкусотия, без което нашта къща не беше - вместо вода пиехме мътеница. И аз много обичах у бутелката с т.нар. чурило да бием маслото - това също така съм си запомнила така, много добре.

В училище ходех. Може да се каже, че бех добра ученичка, от първо до четвърто отделение съм учила тука, в нашто училище. Учителка ми беше Костова, тя беше от Дупница и така доста ни занимаваше. Много обичаше да ни занимава с т. нар. ръчна работа, на което ние, момиченцата, ни донасяше специално напечатани възглавнички, други - едни такива - тришлайферчета; а на момчетата ги караше да правят свирки - от върбите, когато върбите напролет имат т. нар. мъзга, и правеха много хубави свирки. И с това сме я запомнили, че тя много ни занимаваше с тая ръчна работа.

Освен това се занимавахме с четене и писане, сега друго

не помним - до четвърто отделение. Носихме си по една читанка и една тетрадка и един молив, като това нещо стоеше в една торбичка, сошита от майка ми, от селска материя, която имаше една връзка дълга и ние я преметахме през гърба като раница. А момчетата пък носеха също такива торбички, пак със една връв, но през рамото, това беше разликата между момичетата и момчетата.

Момчетата не беха кой знае какво ученолюбиви, но пък много обичаха да играят. Ние пък, момичетата, през време на междучасието изтичвахме на двора на училището и играехме на т.нар. титра. А титрата, тя беше сезонна, през есента се играеше. Тя представляваше десет кръгли камъка или десет шика, които ги взимавме от агнетата като ги колят, и ги боядисвахме червени, сини, зелени, жълти, в зависимост каква боя е имало по това време. А титрата се състоеше в подреждането на определени фигури. И тази, която играе титрата, е длъжна да си събере, независимо в каква посока са - камъните или шикове. Много е интересна, много напрегната за нас, си спомням, но и много технически се развивахме с нея.

Освен това играехме и хоро. Събирахме се пред - точно имаше чешма пред нас; от махалата понеже имаше много деца, у сека къща имаше по 3-4 деца, събирахме се момичета и момчета - момчетата свират на устна хармоника, а ние играехме т. нар. *"Елено, моме, Елено"* и *"Крепи се, буцо, дебела"*. Това съм го запомнила и днеска кат си спомням - защо "буцо дебела" - никой не може да обясни, но от тех го помня тогава и така ми е останало и до днеска. И при даден случай, като го употреба, се сещам за това детство мое.

Друга случка, мога да кажа от детството си спомням за реката. Тя реката нас много ни вълнувала, щото много идваше. И си спомням, това беше 47-а година ли, големо наводнение имаше. И като доеше реката ние по цяла нощ не спехме. Обаче един-единствен случай помна, когато започва пороен дъжд и казахме, че реката ще дойде и всички слезахме долу на пътя - имаше път, след това е реката; и като идваше реката, висока около 3-4 метра стена. Напред върви бистрата вода като рекичка, а тази - 3-4 метра стена, която носеше дървета, камъни и пускаше от време-

навреме електрически ток - блести - значи - пуф. Блестеше едно страхотно - тая картина никога няма да забравя и пред себе си което намираше, отвлечаше всичко. Това е останало в спомена ми, така, един лош спомен - тая река, а иначе, между другото, като деца сме израснали в тая река. Имаше много риби, много риби и тя беше много такава - чиста и бистра. Например ние се къпехме непрекъснато, тя беше като сълза, а освен това винаги взимахме вода от реката, за да се переме, да се миеме. Чешми имаше само за пиене, а за пране, за миене, за употреба за животните - беше само от реката.

След детството ми си спомням, като отидох да уча в Дупница, записах се в гимназията. Обаче това беха години на голяма немотия. Ние, селските момичета, бехме си със селски дрехи и обувки - то беше лукс, обувки нямаше, ходехме с терлици на училище. И оттука са ни уплетени на ръка вълнени терлици, докато па зимата ходехме с налъми, обувки нямаше, а други такива едни платненки започнаха да се появяват на пазара и гумени обувки, които пък като дойдеха, на десет къщи даваха един брой, и то който има по-големо момиче. Пишеше се и се казваше десетара, ако ти пише платненки - ще имаш, ако не - с налъми и с терлици.

А друго, което си спомням така, с болка - когато нямаше хлеб, точно беше около войната. И си спомням насееме житото и чакаме с нетърпение да узрее, за да отидеме от нивата да набереме, да начукаме, за да свариме - просто нямаше никъде хлеб. Баща ми беше свещеник - все намираше, ходеше в Северна България - тогава по некак си се намираше.

След това отидох в гимназията да учим в Дупница. Там вече, некак си по-голяма като че ли, но си спомням, че класовете ни беха по много - 42-ма бехме в клас. Учила съм в девическа гимназия.

Учителите - една, помним я, по френски, беше една учителка, която сега като я преценявам, е била несериозна. Защото... седне на катедрата и почне да си кърпи - некакви си носеше домашни дрехи, даде ни класна или домашна, ние всички препишеме. И на другия ден вика: *"Всички сте преписали, почваме отново, днеска така ще имаме класна"*. Това съм запомнила като едно такова недобро от гимназията.

След като завърших гимназия вече, се прибрах в селото. В гимназията, помним, че ходихме непрекъснато на големите празници, които беха определени - като Първи май, Двайсет и четвърти и на други празници ходехме на митинг на площада, построени, песни винаги пеехме. Тия вече след войната беха много на мода - "Катюша" и други едни все партизански.

След завършване на гимназията кандидатствах един път за помощник-фармацевт, но не ме приеха. Получих съобщение, поради некласиране, а тогава по това време започнаха и се откриваха т. нар. техникуми - изобщо некакво средно полувисше му викаха. А през това време като не ме приеха, отидох в София, изкарах курсовете по машинопис в една фирма, "Грома" се казваше. И пишех по 24 букви на секунда. Взех диплома, като исках някъде да постъпа машинописка. Понеже по едно време исках да стана детска учителка, но па нямаше място, и аз след това кандидатствах за медсестра в София, приеха ме. Бех много щастлива, защото още от малка обичах да се занимавам с некак си такива, медицински прояви имах, обичах превръзки да праим, раните ги премивах, занимавах се - кой каже, че го боли, аз отивам да го лекувам и много ми допадаше това като медсестра.

Техникума си го спомням, много бехме добри ученички, особено ние бехме първи курс от средно образование; дотогава са учили, от пети клас са ги приемали, а нас, за първи път, от средно образование. Един клас бехме 39 души. И все едни такива големи момичета си спомням. Много обичахме да подказваме и се държехме малко като по-големи.

Спомням си един път по физиология този, лекаря, ние много не му обръщахме внимание и едни-други приказваме, и той като ни вдигна целия клас на крак, и стояхме един час на крак, до края на часа, защото не сме внимавали и не сме пазили тишина.

Освен това си спомням една наша колежка, Радка, беше много хубаво момиче. То пък, защо - не знам, беха му писали една двойка по история и толкова много се беше уплашила, че се опита да се хвърли от прозореца, обаче го спасихме.

Добре се учех, бех добра ученичка, с удоволствие завърших. Оттам ме разпределиха в мина "Бобов дол". Там отидох и съм с много добри спомени, колектива беше много добър. Бито-

вите условия беха на много ниско ниво, а па иначе много задружно живеехме. В болничните стаи, имаше болнични стаи от 10 легла, а болни почти нямаше, щото амбулаторно се лекуваха и ние всички бехме като на пансион.

Освен това по едно време ни дадоха некаква квартира в управлението там, на мината. В един блок, той беше на администраторите. В една стая, си спомням, живеехме 3 медсестри и ходехме да се отопляваме като на лентата ходехме да си събираме въглища, ама въглища, които блесат, знаиш какво значи хубави въглища. Лентата минава и ти си избираш - напълниме си кофата с въглища и отиваме, слагаме си в печката и печката става червена. И това си го спомням, че много добре си живеехме. Но след това вече, понеже работехме с лекари от София, та всички тръгнаха за София да си отиват и заедно с тех и аз отидох да работя във Трета хирургия.

Най-много ми харесваше още като стажувах, операционна сестра и си мислех, че тове е много сложна работа и сигурно не може да се стане, но аз ще опитам. Като завърша, ще стана операционна сестра. И така и стана. В Бобов дол като бехме, там нямаше, хирург имаше, но условия нямаше да се оперира. И след това като се преместих в София, си спомням във Трета хирургия като отидох, имаше няколко души професори, които оперираха. На мен ми беше много интересно отначало, как с професор ще оперираш, как ще приказваш, как ще се държиш, но само след известно време разбрах, че и те са като нас, даже с тех много по-лесно се работи, отколкото с другите.

След това от Трета хирургия работих около 15 години много напрегнат труд, много... Отначало беха битовите условия на много ниско ниво - в смисъл, че нямаше топла вода, нямаше марля, нямаше други превързочни материали. И отначало, когато се миехме със студена вода ръцете ни замръзват, след това 15-20 минути трябва да стоиш да си стоплиш ръцете, та да почнеш да оперираш. Марлите, които използвахме при болните, след това ги събирахме и ги слагахме в едни торбички и ги изпращахме да се перат в пералнята, именно, ги престерелизирахме. Освен това само с памука и само с хартията на раната залепиш, абсолютно нищо нямаше, много беше... това е непосредствено

след войната, във Втора хирургия. Но постепенно се замогна, след това започнаха да се подобряват условията, направиха централно парно, след това материалите започнаха да са повече, да има спирт, да има марля, да има ръкавици. Но пък се увеличиха много тежките заболявания, много тежки операции се правеха, които са ми останали в съзнанието и никога няма да забравя.

Животът ми е минал в операционната повече и повече в един тежък, напрегнат труд, който днеска може би вече се отразява на моя живот. Здравето съм си разклатила, животът ми е вече по-друг и т. н.

Сега ще разкажа няколко случая из мойта практика като операционна сестра. Имало е много интересни случаи, които, докъде съм жива, няма да ги забравя. Един от случаите беше, когато една млада жена, на 37 г., имаше гуша. Тая жена беше страшно красива, но много страхлива. И съм запомнила, когато има болни, които ги е страх, и нещо като че ли предчувстват, винаги завършват така, с недобър край. И това беше тази болна, Стела се казваше, требваше да бъде оперирана във вторник. Тя каза сутринта, че не желае, не иска да се оперира, този ден на нея е лош. Обаче професора и лекуващия лекар се надсмяха на нейните, така, изказвания и казаха: *"За нас това не важи, днеска ние имаме програма, която трябва да бъдеш оперирана"*. И действително я отвориха, оперирахме я, аз самата бех на операцията. Направиха гушата като операция много добре, но през време на операцията, тя като че ли упойката изобщо не я хвана, непрекъснато викаше, че я боли, охкаше, беше неспокойна, но така или иначе операцията свърши. И накрая вече, обикновено остава сестрата, залепва раната, превръзката прави сестрата, хирурзите се размиват за следващия случай. Обаче аз като правех превръзката видях, че болната започна да диша тежко. Извиках лекаря, който даваше упойка, той дойде и започна така... да и дава кислород. Видя, че тя е неспокойна, дойдоха и другите лекари, направиха всичко възможно, обаче след половин час болната почина. Това е един случай, който ми се е запечатал, така, мно-о-ого силно в съзнанието, защото бех млада сестра, която изпълнява всичките си задължения най-стриктно и не можех да си представя, че трябва да направиш всичко и болната да ти ум-

ре в ръцете.

Друг случай, също такъв много интересен, беше един болен - млад тракторист от Благоевград. Той - трактора го затиснал и така го е затиснал, че всичките му органи от корема преминали в гръдния кош. Черва, стомах, всичко. В Благоевград започнали да го оперират, обаче като видяли, направо се уплашили - какво е вътре всичко избъркано. Качват го, така, с отворен корем в линейката и право в София. Докараха го при нас, вкараха го в операционната. Професор Спасов беше завеждащ катедра, веднага човекът се изми, и ние - две сестри с трима лекари като започнахме операцията го разтворихме: целия гръден кош, целия корем и всичко, нямаше никаква граница. А корема от гръдния кош се отделя с диафрагма се казва, една преграда, мускулна, здрава, която не позволява стомаха и червата да преминават и да натискат белите дробове. Този случай много добре го оперирахме, видяхме напрежение, обаче за наша радост болния оздраве и днеска е жив.

Друг случай имахме с едно малко детенце, което страдаше от цироза на черния дроб. То лежеше в инфекциозна болница, но го доведоха при нас, за да му източиме ликвора - течност, която в такива случаи се събира в коремната кухина и подтиска всички органи и е много мъчително. Доведоха го, то беше, изглежда, много хубаво дете, и много умно. И непрекъснато ни питаше: *"Може ли да ви изпеем една песничка, може ли да ви изпеем"*. И през цялото време пя, докато му правехме манипулацията. Оставихме го при нас; на другия ден, миличкото, почина. Всички сме плакали като за свое дете. Помним ги случаите просто с голема мъка.

Друг един случай - започна се в нашта хирургия да се прави една нова, нов метод на един вид заболяване, наречено миастения. Оперативно. Това е повече на нервна почва, се явява, но основното, което е, това е заболяване на жлезата тимус, която се намира зад гръдната кост. И тогава, в нашта хирургия започнаха първоначално да я лекуват оперативно. Изваждаха тимуса, но трябваше да се..., след тая операция болния не е в състояние да диша няколко дена. И затова трябваше да има специална апаратура, която да диша, но ние нямахме такъв апарат. И си спом-

ням, на болната вкарвахме една тръба, в която всички дишахме, редувахме се да дишаме с устата по десетина минути всички, за да я спасиме; и действително я спасихме. После вече... се продължава с медикаменти и така болните се..., може да поживеят, докато иначе ги води до явна смърт.

Други случаи си спомнам, в Гръдна хирургия, щото аз след Втора хирургия, след това преминах в Гръдна хирургия, а Гръдна хирургия също много тежка е, много интересна за хора, които се интересуват, разбира се.

И други интересни случаи - идваха много от Централния затвор, оперирахме, които па гълтаха лъжици, игли, да кажем шевни игли - 4-5 завързани на конец и ги гълтат, за да могат - те па с цел за да не лежат в затвора - да бъдат оперирани и да бъдат навънка, това с цел го правеха.

Затворниците беха много интересни. Аз ги помним още от Бобов дол, ама за тях ще разкажа по-късно. Сега ще ти кажем случай, който сме оперирали затворник, идва при нас, който беше глътнал една лъжица. При гълтането е разкъсал хранопровода. А нашта клиника специално беше в цяла България единственото място, където се оперираше хранопровода, в смисъл такъв, че се правеше изкуствен хранопровод от черво. Това е, най-първо е започнал да го оперира професор Методиев, след това професор Скорчев го доразвива и след това го продължи професор Спасов. И този случай беше такъв интересен, щото завърши много трагично. Оперирахме го, операцията му стана много добре, изобщо, направихме изкуствен хранопровод от черво. Но така или иначе той е бил на по-свободен режим, той беше от Кюстендил. Когато го докарвах, идваше един милиционер и оставаше да го пази в стаята. Но тъй като те беха такива, изглежда с полета присъда, много пъти си отиваха и ги оставяха на наше разположение. Но в случая точно как е станало аз не си спомнам, но знам едно, че затворниците мислят, че той си е избягал от болницата и си е отишъл, отишъл си е в Кюстендил. Докато пак от нашите пак мислят, че си е избягал от болницата и отишъл у затвора - откарвали са го. Но така или иначе, нито ние го търсиме, нито от затвора го търсят. И един ден правехме рапорт или т. нар. петминутка в стаята на старшата сестра. И както седехме с

дежурния лекар и сме всички сестри, дежурния лекар се заглежда в тавана и казва: *"Вижте отгоре какво петно и капе"*. И той казва: *"Това значи, че има нещо на тавана"*. Оставихме рапорта и хукнахме всички на тавана. Аз и лекара първо отидехме, когато, така, ориентировъчно на тавана - гледаме на тавана лежи труп от човек. Отначало - той толкова много изменен и подут - нищо не познахме, обаче след това се качиха и други и една от санитарките, операционните, ни казва: *"Това е - вика - Кольо затворника, защото - вика - я го познах; като го връзвах да го оперираме, малкото му пръстче го нямаше на ръката, то отрезано - виж, на ръката му нема пръст"*. И тогави вече извикахме ние поли... а, милиция - по това време, извикахме съдебен лекар. Обаче той толкова беше вече разложен, че не можах да го дори, да го хванат, така, да го вдигнат; та некак си го завиха в едно одеяло, на части го изнесоха, та го закараха в съдебна медицина.

Друг случай - много интересен беше. Имахме една жена - тя беше - момиче беше, на 22 г., но не беше омъжена, а имаше приятел, от който е забременяла. И - свекървата, на тоя майката, на нейния приятел, не я искала в никакъв случай за снаха - демек, сина да се ожени за нея. Тя вече била бременна. Точно много се притеснява, че жената развива един голем тумор в гръдния кош. И така или иначе, отначало смята, че е от бременността, но покъсно идва на лекар и установяват един голем тумор в гръдния кош. Сега тя вече беше почти 6 и половина, 7-ми месец и беше проблематично как да оперираме тумора. А тумора растеше и я задушаваше, щеше да задуши и детето. И приехме я, е решиха вече да я оперират. Денят, в който решиха да я оперират - извикахме акушер-гинеколог - евентуално да спасиме детето. И започнахме операцията, извадихме тумора - ама страшно голем тумор. След това акушер-гинеколозите извадиха детенцето - то беше живо. Дойдоха с ковчоз, защото е недоносено, 7-ми месец беше. Сложиха го в ковчоз. И самата манипулация, когато оперирахме тумора, и детенцето - това беше един страхотен кошмар за всички, всички така с една мъка в душата оперирахме - и лекарят, и ние, сестрите. И когато вече свършва операцията и тя се събужда, ние ѝ викаме: *"Ше го кръстиме Елена, на тебе,*

Елена ще бъде". Казва: "Не Елена, а Светла ще я кръстиме, щото за нея е - казва - днеска е светъл ден". След това тази болна остана при нас, детенцето с ковъза оти требе да се доизноси в Майчин дом. Тя - от нас я изписаха, обаче казаха, че след това тя е починала. И след това става един голем скандал за детенцето - кой да го вземе. Приятеля иска, но сестра - тя имаше нейна сестра, майка ѝ, баща ѝ си взели детенцето и не са го дали на нейния приятел, защото той е фактически причината тя да загине. Детенцето остана живо, а майката почина. Това тогава абсолютно всички ги потресе: как може една майка така на сина си да направи, да убие едно младо момиче, което можеше да бъде снаха и да си имат и внуче, да си имат семейство... И днеска като че ли я гледам пред очите тази Елена, толкова хубава беше; и детенцето, като видяхме, че проплака, всички се разплакахме...

Защото ако немаш сърце, ако не можеш да внимаваш и ако немаш желание - тая нашта професия е много психологична и физически изисква - защото като застанеш сутрин от 7 часа до към 4-5 часа, само на два крака стоиш и работиш непрекъснато с двете ръце, и работиш с човешки живот, и работиш с кръв, ръцете до лактите си нацапан с кръв. Изобщо моят живот е преминал в как да ти кажа, в неволите на хората. Да си изкарваш хлеба от кръвта и неволята на човека. Много трудно, но това е т. нар. призвание. Може би в нашия род, понеже е имало такива. Са ще ти разкажа, че на баща ми баба, баба Ната, фактически, е била некак си такава, природолечителка. Тя, казва татко си спомнял, че некак си е имал, какво е имал, не знам, като малък, като се е родил, и задното черво е изпадало. Вика, си спомням, като дете току ми изпадне и баба Ната не вика лекар, нищо, зима една чиста кърпа и, и се ми го връщаше навътре, навътре, навътре; и аз, като пораснах и така си и оздравех.

А пък нейната дъщеря, която се казва баба Мара, тя пък е била такава, пак народна лечителка, лекувала с билки, с некакви молитви, което ѝ останало от баба Ната разбира се, е лекувала епилепсия. Знам, че я викаха от почти цяла България, много отдалече идваха. Епилепсията също е много мъчителна болест. И знам, че винаги идваха да я викат и нея да ги лекува. И смятам, че това некак си ми е наследствено, защото и аз много си обичам

професията. Сега, ако трябва, въпреки че съм възрастна пак ще учим за медсестра и пак така ще работа, защото си обичам професията.

Ще разкажа и за когато вече партизанското движение беше към своя край. Фактически аз тогава съм била дванайсетгодишна. И те беха започнали вече да навлизат по селата, вече по-близко, да търсат храна. Но си спомням един неприятен случай, тука в съседното село, аз не съм видяла, но разпразяха другите, че от една фамилия, Ловджийски, които са ходили. Крумчо - това е било, некъде близо до Сапарева баня - е слезнал с отряда и партизаните и са искали да дойдат в това село, имали ятаци, които да им занесат храна. Добре ама, от тези, Ловджийските, които са били, и некакъв друг, имали каруца. Натоварили там хлеб, отгоре нещо ужким са ги замаскирали и двамата тръгнали, точно към шосето, самоковското между Сапарева баня като се тръгне и Крайници. Имало некакви горски и ги хващат, виждат ги в каруцата, че карат храна и разбират, че това е за тези, партизаните. И се обаждат, пристигат - жандармерията и започват да обхождат тоя район. И тогава залавят това, Крумчо, и го убиват. Той е бил наблизко в некакъв храст. И другото, което знам, аз това го знам по разказ - тази фамилия, Механджийските, взимат и им запалиха къщата и ги интернираха. Това си спомням така, като лош спомен от полицията и тогавашната власт по това време.

Друг случай пък, за германците, когато вече по това време, преди да дойдат партизаните, вече дойдоха германците. Вероятно е било, когато вече тука фронта се отваря надолу към Сърбия и Гърция, когато са тръгнали, и требваше през нас, като съюзници сме ние били и германска войска идваше тука по нашия край. Беха надокарали цела такава, цели роти и беха настанени в училището. Ние като дечица, си спомням, даже хлеб нямахме да ядеме и ставаме и отиваме при тях, а те изобщо им правеше удоволствие да ни подхвърлят. И ни даваха бонбони, захарчета ни даваха, освен това ни даваха по малко ориз, а ориз да видиш по време на войната, това беше лукс. И така съм ги запомнила, че един вид с нас се подиграваха и не с хубаво чувство към тях. А другото нещо, което па ми е направило много хубаво впечатление - едни стегнати, едни чисти, едни млади -

абе светят, бе. То цялото им облекло, кожата им - всичко. Така лъснати, така издокарани. И весели едни, жизнени, хора, които не видех никога да са отчаяни.

След това около, нямаше и 1-2 седмици вече... на фронта и изчезнаха, не ги видяхме вече тия германци. А след това вече, след тех, дойде българската армия. И си спомням, във нас дойдеха трима офицери настаниха, щото тогава по селата, където имаше стаи, който има, взимаше офицери. Тука имаше много българска войска. Дойдоха трима офицери и беха много, много мили момчета. И си спомням, единия все ме прегръщаше и все викаше: *"Аз имам такава сестричка като тебе"*. И в нощта, когато те тука дойдоха и требеше да отидат на фронта за Унгария, когато пробива е станал на Драва, си спомням; и да тръгнат през нощта, стояха с наште, вечеряха, приказваха си, не знам си кво, стреляха и тръгнаха. След една седмица се обадиха, че двама от офицерите са загинали. И ние тогава като деца плакахме за тях, защото като си спомням какви беха млади, добрички. А единия остана от тех, от тримата; бил ранен в устата, което, така, доста време се е лекувал. Обажда се нещо на наште... нищо не си спомням.

След това вече като премина и дойде 9 септември си спомням, че наште се много радваха, че вече германци няма да има, че фашизма си отива и че ще дойдат - те много разчитаха на руснаците; *"руснаците, руснаците"* - все това викаха. Но си спомням вече като дойдоха, май имаше известно разочарование - на наште родители, става въпрос. А ние, децата, каквото кажеха те и ние тръгвахме с тях.

Друго нещо, което като дойдоха, знам че се пееше непрекъснато една песен - "Катюша" - по радио. Ходехме в училището, тогава започнаха едни събрания, образуваха се клубове на РМС, в който клуб се събираха главно тези, които беха, главно се събираше дрехи за военните на фронта. Знам, че носехме ръкавици, чорапи вълнени. В тоя клуб ги събираха и им ги занасяха - на фронта са ги носили. Това си спомням.

Освен това започнаха да дават филми. Такива, предимно руски филми. Гледахме ги, отначало обаче не ни харесваха, щото и те беднотия като нас, не даваха нещо, което можеше да трогне хората или децата.

Освен това си спомням, че по това време, от баща ми го знам, започнаха некакви процеси, които са почнали в София. За Георги Трайков - са го обвинили в нещо, аз така си спомням, сега вече знам, съм чела, но тогава са обвинили в нещо и тръгнаха по селата митинги да правят, да гласуват, за да го обявят като враг N:1. Баща ми тогава излиза, гледа митинг на площада, тука. *"За какво е тоя митинг? - Георги Трайков е предател, да гласуват, да го убият"*. Баща ми се качва на сцената и вика: *"Вие познавате ли го Георги Трайков, видехте ли го, кой ви каза, че е предател?"* Добре ама баща ми го свалят от сцената. И това си спомням, дойде си вкъщи, мама му се караше. Казва: *"Абе защо ходиш да се разправяш, щом те са го обвинили, ти ли ще го оправиш?"* Така, това ми е останало в съзнанието - на татко, че питал: *"Познавате ли Георги Трайков, за да гласувате за него, че е враг на народа"*.

Други такива спомени... след 9. IX. ходехме на площада на всеки празник, 1 май под строй, и с много песни, с много тържества. Отначалото такива празници все даваха угощения - безплатно ни даваха кюфтета, пиене, ядене. Всички ходеха масово да се веселят, но след това пък започва масовизацията - да се зима имота некак си и хората се стъписаха и, спомням си, всички комшии и други, казват - вече живот няма, щом ни вземат земята, щом вече оставаме без нея, ние разчитаме на нея. Човек, който няма на какво да разчита, може ли да е човек, той не може да живее. Те беха страшно уплашени, немаш си напредстава, щото земята му е готова да го изхрани, земята му е готова - да продаде - да отиде на лекар, земята му е готова, воловете му - то нема волове, нема крава, нема овце - това българина не може да си представи колко жестоко е, колко е тежко. И действително хората беха като стъписани, като уплашени. И си спомням, че имахме една нива, казвахме я "Вадата", тя беше с много хубава овощна градина - имахме череши, имахме ябълки и круши. И те ми се обадиха наште, казват: *"Знаеш ли, че вече ни взеха и "Вадата"*. И тогава сме плакали всичките, като че ли е починал човек - ами сега, що остава - значи нямаме вече нищо. Питаха - как че живееме, нали това единствено ни е ранило...

След като вече се - след 9-ти, вече като се настани т. нар.

народна власт, в младежта се почувства една - не може да се каже свобода - това е една свободия. Защото всеко момиче или момче, преди това знаеше, че родителите, основно, като му кажат, това ще върши и няма, специално момичетата да закъсняват по тъмно, да ходат на места, неприлични за тях, беше нещо, нещо, което не може да се възприеме нормално. Но тогава като се създадоха тия клубове, започна да има събрания. А събрание-то продължи - 9-10 часа. Като се прибираме вкъщи, наште започнаха да ни прават забележка: *"Не ни интересува вашто събрание, идвате си вкъщи, вие сте момичета, какво търсите по тъмнината?"* Това нас, отначало ние си слушахме родителите, но по-късно вече, като почнаха всички наред да ходат, та специално тези, които започнаха да се записват да учат, започна да има повече, така, ученици в гимназията. И които се записваха да учат, те започнаха повече да агитират за събранията, даваха вечеринки, които също... беше по вечерно време. Кое то постепенно, изобщо некак си накара тия младежи много-много да не се подчиняват на родителите. Още оттогава, некак си, започна тая свободия, което днеска вече се развилня и не може да се спре и което не знам дали ще даде, некога дали ще има край и дали ще има изобщо нещо хубаво от това, което е било в миналото. Щото в миналото беше по-бедно, по-ограничено, по-немотия, обаче по-голема свобода, по-голема радост, по-големо така, чувство за семейство. Щото баща ми и майка ми да кажат нещо, аз да не изпълня - това изобщо не е допустимо. Ти не си човека, който ще решаващ, а родителя каквото ти каже.

Та тия неща така съм ги изживяла, как да ти кажа, заедно с всички. Започнаха да има такива вечеринки, танцови забави. Си спомням, една танцова забава, беше в читалището с един скърцащ грамофон - туриха му плочи, играхме, играхме, играхме - танга, тогава беха тангата, и румба имаше. Накрая плочите ги изпотрошихме и останахме без музика, приключи вечерта и всички си отидохме.

Но едно друго мога да кажа, че може би това било от по-старото време значи, ще се прибереш и по-късничко, ама никой, нема кой да те срещне, кой да те подгони, кой да те уплаши, кой да ти направи нещо, да те накара да се уплашиш - повече нито да

излизаш, нито да отиваш. Яз си спомням и като дете, във връзка с това малко се връщам назад, ама като дете си спомням нашта градина, която сега е обградена с мрежи, с порти, с не знам си какво - и пак, и пак те е страх вкъщи да седиш. А тогава - никакви огради, помежду си нямаше огради: бразда. Това значи - браздата дотука е моя, другата бразда дотука е твоя. И през нощта всички, това е преди, говора за преди Девети; това е, всички идвахме, постиляхме, една голема круша имашме, постиляхме една черга от доле, една отгоре и спийме спокойно цела нощ; няма кой да те уплаши, само жаби те прескачат, круши падат отгоре - романтика колкото искаш. Просто един свободен и спокоен живот. Детство много спокойно, много... А летото например ние, когато ходиме с нашите - ходиме, иначе такава свобода, такава тичане по реката, абе цял ден, бе, цял ден играеш на свобода, да няма кой да ти каже нещо копче или некой да те занимава. Та детска градина, та а да учиш език, а да учиш - няма такава нещо. Който си се учеше, става... като порасне, отива в гимназията, записва се и си става какъвто тебе, може и професор да стане. Нема примерно училище, няма примерно учение - свобода! Детството беше едно истинско детство. Така аз поне мислим, щото сега виждам какво става: задължения, задължения, и на малки, и на големи, и на възрастни; от задължения вече не ти остава да живееш.

И след като вече бех в Гръдна хирургия 34 години, дойде време да се пенсионирам. Пенсионирах се, радвах се, това е удоволствие да си дойдеш вкъщи, вече да имаш свобода, защото 34 г. съм работила като значи в 7 и половина съм в болницата, което значи в 6 и половина съм тръгнала и вечер, когато се прибера, най-хубавото нещо ми беше като се прибера вкъщи да... заспивам. Сутрин - у 4 и половина - така са ме учили. Аз вечер - утре имам изпит на другия ден - легам си в 10 и половина, сутринта в 4 и половина - преобърнем листата, страниците...

Денът за пенсионирането когато дойде, никак си не можех да свикнем с тая мисъл, че ще се откъснем, че няма да се върнем, че никога няма да работим. Но така или иначе трябваше да се пенсионирам, сбогувах се със всички, дойдох си вкъщи. Бех много доволна, защото вече имаш абсолютна свобода. Живеех в София свободно, ходех си по приятели, насам-натам, а след то-

ва, като ми омръзне, си идвах на село. Имам сестра, при която идвах, с нея много спокойно си работехме; градината посаждах-ме с разни растения - имаме много овощни дървета, животни имаме, с които, много така, се разбирам. Аз много обичам животните - и котка, и куче, и коза, и прасе - всички ги некак си доближаваме до нас като човеци и това ме прави много щастлива. Засега съм жива и здрава, дано така продължи още няколко години.

Мислех да прекарам остатъка от живота си тук, в София, обаче напоследък с тая малка пенсия ми е просто невъзможно да остана в София. В София имам една гарсониера, която с 3000 лева досега получавах пенсия, беше невъзможно, сега 4000, което е също невъзможно, да поддържам гарсониерата, и да се храня, и да живея. Така че сметам тука повечето от времето да прекарам, по нещичко да произвеждам, поне от първа необходимост нещата - малко картоф, малко лук, ако може да изкарам и фасул - добре ще бъде, ако не - здраве. Така че животът ми, може би, за в бъдеще няма да бъде много весел, но като е здрав човек, винаги намира изход от всичко.

Брада в София беше модерно, аз брада носех тука

Борис Каназирев, Разложко, род. 1935 г.,

Казвам се Борис Каназирев, роден съм 1935 г. Произхождам от семейство - баща служител, майка - учителка. Живяли сме на село, естествено аз като малък нищо не си спомням от там. След това се преместваме в Банско - малко, но ми е останало нещо като спомен. Например там където живеехме на квартира имах по-голямо приятелче, който беше хазайче, казваше се Илия. Помня, че когато имаше малко теленце, те бяха черни, значи са били биволчета, ядохме от първото мляко и хвърляхме лъжиците във въздуха. Какъв е бил тоя адет (обичай), не знам. Други спомен от детските години - помня, че изпекахме една котка, разбира се без да искаме във фурната. Имахме една шарена свиня; като я заклаха, помня, че плаках. Един от спомените, майка ми казваше, че била болна. Беше зима, сняг. Помня, че внесах сняг в едната стая, дето беше майка ми. И на другия ден ми казаха, че съм имал сестриче. Фактически, майка ми била бременна и това е било раждане един вид. С една дума това ми е детството в Банско.

Идва прочутата, така да се каже, дата - 9. IX. 1944 г. Помня като малък живяхме до реката, при влизането на р. Глазне фактически в Банско. И по главната улица се трупаха много хора и викат: "Ей, шумкарите слизат, шумкарите слизат". Тогава не знаех какви хора са те, това е. Баща ми като служител на фашистката власт, секретар-бирник в Банско, преди това на село. Аз не зная как е станало, обаче така или иначе са го арестували. В последствие ми разправя, след като пораснах, че бил в Разлог, в гимназията. За там как е прекарал, той ми е казал, че добре са се държали. Но некакъв Мирко от Банско му имал зъб, че некога като младеж бил пуснал волове ли, коне в нивите на някакъв комшия. Пъдара го хванал, завел го в Общината и моя татко вместо да го глоби или нещо друго му ударил два шамара. Така че същия вече станал съмишленик или партизанин, или де да знам какъв се е чувствал, "по желание" го изкарал да отиде до тоалетна. Естествено в тоалетната насаме го критикувал с приклада

на пушката, с ръка ли, то си е вече негова работа. Какво било, не знам.

За да се спаси потомъка, така да се каже Каназирев т. е. аз, леля ми Магдалена, Бог да я прости, наема една кола, товарят я сено, заравят ме мене в сеното. И от Банско през Предел как е пътувала тая каруца не знам - в Симитли и в една местност Езерище, някъде се намира към с. Троско. При един братовчед на татко ми, Симо Бегача му казваха, имаше овчарници. Там оставят мен да преживея дните около революционния 9-ти септември 1944 год. и месеците около него. В последствие, по думите на баща ми разбирам, че някъде около Бетоловото, Разлог били ги извели - колко са били 15, 17 или 16 човека, по всяка вероятност - на разстрел, щото са копаели общ гроб и от там минал на Никола Вапцаров брат му - Борис Вапцаров и като го видял вика: *"Абе баче, ти какво правиш"* - така му казваха на татко *"баче"*. Той вика: *"Ми, Борисе, де да знам"*. Борис Вапцаров какво е говорил с хората не знам, качва го баща ми на щайра, кара го в Симитли и му казва да не се мерка на територията на Банско и в село, защото може да има хора, които му имат зъб, да не си навее някаква беля. Междувременно мен от тази местност - Езерище, ме свалят в Симитли и започва моя живот в Симитли.

Татко го налагат там сестрите му, майка ми в овчи или агнешки кожи, де да знам, щото помня, че беше на легло де. И сега си мисля, че сигурно от побоищата имал синини по тялото, както и да е. Тия бурни времена сигурно са поулегнали и как е станало не знам, него го избират, новата народна власт - Отечествено-фронтовската, го избират за секретар-бирник в Симитли. Или - преди 9-ти септември - секретар-бирник при фашистите, сега при комунистите. Естествено си изял порцията бой, става секретар-бирник в Симитли. Така много дълго време, като накрая на живота си може би три или четири години беше главен счетоводител в гимназията. Иначе целия му живот мина на служба в общината. Добър човек, едър. От него един шамар не съм изял, за разлика от майка ми, Бог да я прости, беше й много тежка ръката, е може и да съм заслужил де, ама.

И така започват моите юношески години в Симитли. В Симитли имах едно приятелче Кольо Шопов, обичахме се много;

Симеон Сточев, Кръстьо Манев, Божидарка Манева, Мария Гончева, Лилето, Симеон - на попа сина. С тях общувах. Играехме летно време по реката, на риба. Бая бой съм изпросвал по край тези игри по реката. Останал съм с хубави впечатления, не от боя, а от разходките по реката.

Детството, имам какви спомени... тогава падаше много голям сняг, явно не стига, че съм бил малък на ръст, но и снега е бил голям щото партината, която са направили хората, като излезна не мога да вида нищо около мене. Снегът по-висок от мене. Помна на... когато се пали огъня, казваме го Стреловище; там бяха три махали - Вароша махала, Център и Крапа махала. Ние бехме в Центъра. И сега последните трябва, които запалят огъня, те бабаити, демек де. Имаше две или три поделения - гранични - едно войсково, некакво трудово поделение ли имаше и войниците хвърляха гилзи там, патрони в огъня гърмеха. И на един такъв ден аз съм с родителите. Обаче се отскубвам от тях, те ме търсят, тук, там - мен ме няма. Прибират се и аз като се прибрах, вратата заключена. Натискам отвънка звънеца, беше остъклено така пред вратата, майка ми се показва и казва: *"Къде си бил, там да отидеш"*. И загаси лампата. Пак натискам звънеца, ама се съблякох гол, от майка роден, и викам: *"Абе, щом като искаш да ходя там, където съм бил, ти тогава нямаш син"*. И как беше насъбрала купища със сняг пред входа на къщата земах, че се хвърлих в една купа сняг. Вратата се отвори веднага. Вътре - чай, аспирин, разтривка. Спокойно мина ноща. На сутринта рипам, взимам шейната. Майка като виде, че съм жив и здрав, взема, че ме надра едно хубаво и нито пързалка, нито шейна, нито нищо.

От юношеските години, за да не стана гамен, така ги наричаха, така да се каже, хулиганите, или лошо момче - като свършеше училището, май че беше 24-ти май, там някъде свършваха началния курс, ме изпращаха в Покровник при братовчедите, при леля ми. Там кравата, телето, една-две кози, три-четири овци. Сутринта стана - торбичката с хлебец, сиренце, доматка. От Търлата поведе ги лека-полека на реката Четирка, напоят се и на Имела, се казва една местност горе на баира. Аз докато се кача по пътя двете кози първи, преварили ме. Чакам, чакам аз до обяд,

кравата и овците ги нема никакви. Откарам аз козите, събера стоката, айде прибера се. И така до септември месец. Лея ми за благодарност ми купи едни платненки и ми даде пет лева да се прибера в Симитли и ме изпрати, щото от 15-ти започва новата учебна година. Тръгна си аз обаче платненките ги взема завързани една за друга и праметна през рамото. И пеша лека-полека и вместо на гарата - тогава двадесет и няколко, трийсет и няколко стотинки беше билета. Не вада билет. Ше икономисам, че пет стотинки беше марципана, шоколад нямаше, но марципан много обичах. И така оттам през с. Железница, цапър -цапър по пътя, няма ни асфалт, по чакъла в Симитли. Един път минавайки дето е сегашната подстанция, дето ѝ казват Козлодуй, имаше лозя. Някога затворници, попа дето е убил владиката нашия в Хърсово, та той направил тия лозя. А аз дете, яде ми се грозде - земах, влезнах, набрах. Обаче падара ме хвана. Не ме би, нищо не ми прави, но ме накара, това което съм набрал в шапката, всичко да го изям, то коремо щеше да ми се пръсне, ама го изядох, какво да правя. И така се прибрах.

Училището... трети клас постарому или сега седми клас го завърших в Симитли. Добър ученик. Времената бяха такива. Първо пионерче, чавдарче впрочем, после пионер, мога да кажа незабравими пионерски лагери. Аз се чудя защо сега младежта, верно дискотеката е хубаво нещо, но тогава пък и времената...

Любимите книги като на всички деца - "Митко Палаузов", "Овчарчето Калитко", такива бяха времената, така са ни учили да вярваме на това, което се проповядваше тогава. Сега не знам какво се проповядва, дали ако нямаш - открадни, ако имаш - не дай на другия. С една дума завърших трето отделение там.

Имах първи братовчед, Димчо Панев, учеше в София. Образцов механотехникум "Сталин" - сега е образцов механотехникум - "София" - галванотехника. И мен ме правят галванотехник. Отидох на приемния изпит, явих се там по български и литература. Нещо писах по литература, свързах нещо с Пиринския край, некакви такива революционни идеи. Не мога да си спомня сега, както и да е, приеха ме. Две години първи и втори курс освен кина и мачове, не бях лош ученик, ама кина и мачове, бяга не от училище и т.н. И най-накрая какво! Изключиха ме. Дойдох

в Благоевград. В техникума не учехме пеене, рисуване, география, психология, етика ли беше там другото. И се явих помна на 21 приравнителни изпити за осми и за девети клас и направо за десети клас. Класна ми беше учителката по география Каудова, много добра жена. Аз бях влюбен между другото в разказвателните предмети - география и история. Не че математиката... по математика ни беше чуден човек - Марчев, човека какво са му намерили народната власт - като татко ми, по Белене нагоре, надолу.

Добри учители имах. Но и тогава бех вироглав. Доде ни една учителка, вече единадесети клас съм, по руски. Помня казваше се Лебанова, от с. Богослов, Кюстендилско. Ми то млада, сигурно 2-3 години по-голяма от мене. Завършила руска гимназия, има свободно място по руски, а няма кандидати. И тя нередовен учител ли, как го казваха, назначават я. Хубава, симпатична. Аз не внимавам какво ми говори тя, на учениците какво говори. Гледам я нея, бех номер 13. Кажe: *"Да стане номер..."* Вдигне си очите от бележника, всичките зубрят, а аз я гледах право в очите и тя каже: *"Да стане номер..."* и аз кимам с главата и викам: *"Другарке, не мен"*. Имаме класно, зададе темата за класно упражнение, аз седа 10-15 минути най-много. Напиша на тетрадката *"Обичам те"* и я дам и си излезна. Друго нищо няма в тетрадката. Да, ама идва срока. Ами сега. Гледам тогава отличен (5). Много добър нямаше, Добър 4, Среден 3, Слаб 2, Лош 1. И сега гледам първия предмет български и литература - отличен (5), втория предмет по реда руски език - лош (1), и по-нататък отлични оценки. Ами сега? Коледа идва, новогодишни празници, какво ще кажа в къщи, ще ме обесят. Взимам бележника, дигам се, отивам в квартирата на Вароша живееше - до черквата. Хазайката казва: *"Тя си е в стаята"*. Чукам на горния етаж - *"Да"*. Влизам. Тя на леглото пуши цигара, малко ѝ стана неудобно така от мене, но аз със шинел - свалих шапката и викам: *"Другарко Лебанова, така и така, ни ви ли е грех, идват празници и т. н. Успеха ми е отличен, при вас единица. Ако искате изпитайте ме на целия материал, сега дето сме го взели. Как ще се прибере в къщи"*. Тя вика: *"Добре, но в главната книга съм писала оценката"*. Викам: *"Мен не ме интересува*

главната книга. *Вие в бележника ми пишете, па в главната книга каквото, нека да е.*" Взе ми бележника и както беше (1) сложи една чертичка отпред и стана (4). И писа добър (4). Прибрах се дома, имаше малко съмнение и викам: *"Де да знам, сигурно другарката така е сбъркала"*. Но както и да е, приеха.

Започваме втория срок. Тогава имаше два срока - пръв и втори. И някъде март месец почнаха да се появяват някакви бележки, че учителката по български език имала връзки с едн-кой си директор на гимназията. Набедиха ме мен. Преко не са ми казвали, но така се чувстваше, като буен така, като инициатор на разни работи. Например едно от нещата - още в десети клас като бях, имахме учителка по френски - Северова, много ме обичаше жената, приятелки с майка ми, и в двора на Второ единно имаше една къща - отдолу една стая, една външна стълба, горе друга стая. Само това беше. Долу на първи етаж - бавноразвиващи. Ние, десети "а" клас - горе. Ние решаваме класно, отдолу те учат буквата "А". Дай да строшиме едно стъпало и нема да имаме час по френски. Тя ходеше малко - лека й пръст- като патица. Така вземаме един камък, дигнем - пууф едно стъпало, сторихме го. Тя не може да мине през това строшено стъпало, ние *"Ура-а-а"* - айде на кино от 10 часа.

Та един мой приятел Ванчо, от Симитли имаше си приятелка Данчето, от клас, ние 11 клас. Дава ми една бележка да се срещнат в градската градина. Носа аз бележката, влизам в клас и викам: *"Данче"*. Обаче в момента директора вътре и вика: *"Дай бе, Каназирев, какво носиш?"* Ако ми е сега ще я изям, ще я глътна тая бележка, ама тогава дете, стъписах се. Той взима бележката и чете. И тогава между другото една моя съученичка Дана, на бай Ристе Майтапа, викахме й Дани Майтапа. Тя имаше приятел също Ванчо, мой адаш, семейство създадох, имат син Борко, баба е сега. Набедиха ме, че аз съм бил любовник с нея и т. н. и връзката с тая бележка, и донесения какви са имали съмнения за директора и моята учителка по български език.. И мен ме викат, викат и Дана. Изключват нея, дават й отпусно за Първо единно, мен ме изключват без право некакво, де да знам какво. Айде с баща ми отиваме в Бобошево, ами къде - *"Не го взимаме"*. Отиваме в Рила - *"Не го зимаме"*. И тогава тоя приятел дете

беше мой адаш Ванчо, приятеля на Дана, беше шофьор, качва ме на колата - в Разлог. Той беше роднина на един инспектор Ставрев, и той се казва Иван. Отиваше при директора и казва *"Така и така аз съм племеник на инспектора, той е наш роднина, изключен е от Второ единно"*. А това са 2 месеца преди завършване на гимназия.

Отпусното съм взел - отличен, поведение - лош (1). Ужас! *"Ами сега - директора вика - ще го земеме, но да знаете, че който изключен ученик да е дошъл в нашата гимназия, не е завършил гимназията."* И започнах училище два месеца в Разлог. Всяка вечер класната Карла Анриова, имаше един учител Станислав по български език, Славчев беше абсолютно пиянде, по история. Но за мен беха добри хора. Аз смятам, че за добър ученик и контактна личност като мен общ език се намира. Зная, че ще се освободя - имаш ли (4) освобождаваше се - държавните изпити по бълг. език и математика писмен.

Да, но викат ме мен при директора и ми казват: *"Каназирев, майка ти учителка, баща ти - счетоводител в гимназията в Симитли. Те имат връзки, познати, това отпусно сигурно е невалидно"*. И земаха, че ми анулираха успеха за всичките тия 4 години - 8, 9, 10, 11 клас и ме накараха по всичко да държа матура. Ами, разбира се, като всеки ученик аз се бех малко отпуснал щото знам, уча само евентуално преговори нали и т. н. Каквото има евентуално, ако ме засече да ме дигнат, да мога да си защита бележката, а не... както трябва. Но еле завърших.

Ще ставам Нахимовец. Тогава отвориха нахимовско училище и суворовско. Да, ама взимат само деца на партизани и на ятаци и концлагеристи. И в къщи рев, та пушек се дига. Както и да е - не можах да стана нахимовец, не можах да стана и суворовец. Дойде повиквателна заповед, трима от Симитли - аз, Виктор Балев, Иванчо, Бог да го прости, тримата заминаваме войници в девета танкова бригада в София. Аз една година по-рано съм почнал училище, една година по-рано отивам в казармата - на 17 г. отивам войник, дете. А мен ми ставаше лошо от бензин, масла, нафта, ужас. Имахме един взводен командир, майор Бонев, като разбра тая работа, на учение взвода 27-28 човека - примерно ти играеш командир на танк, вместо да направиш кръг на

полигона, той ме сложи на местото на картист, радист - картечара, целия взвод да минеа, а аз вътре. Ако щеш повръщай, ако щеш гълтай навътре, пък после ако ме потопеха в бензин и масло нито повръщане, нито дявол. По малко рисувах, повечето пишех лозунги, стенвестници, нагледна агитация. Библиотекара на поделението ме викаше да му помагам.

Дойдеха изпитите. Завърших школата, разпределят ни по бойните батальони, дават ни сержантски чин. Мен ме вика ЗКПЧ-то, тогава беше подполковник Ванчев, беше майор след това стана подполковник, и ми казва, ако желая да остана в поделението библиотекар на поделението, но заплатата ще ми бъде като на курсист, 18 лв. Ако отида командир на танк в боен батальон ще получавам 126 лв., който... тогава не пуших. Помна, че ни даваха на ден по една кариочка, така се казваха "Арда" - 8 цигари на ден. Аз ги сменявах, дам ги на некой от наборите, купа си от лавката марципан или вафли - лесна работа. Тогава при една бойна тревога гръм падна, та го уби един от моите набори Ванчо, от Симитли.

А, за изпращането да ви кажа няколко думи. На другите две деца, те по-големи от мене - свирки, пиене, ядене, ракия, вино. В къщи майка ми направила баклава, сладки; дойдеха роднини. Се едно на некакъв имен ден. Както и да е. Майка ми и татко ми ме изпратиха, лелите на гарата.

Войник съм. Идва войнишката клетва. Хората носят пиле кой печено нещо, кой вино, ракия и т. н. Татко земал 3-4 вафли, така ми дойде на клетвата. Но аз печено мога да хапна, ама вино и ракия не употребявах, ако беше зел цигари също. И така двама-та. Изядох вафлите, така мина клетвата. Едно свиждане и това е. Три пъти ми се люпиха ушите първата година от студ - е, не само на мене. Много мразех софиянците тогава. Имаше 3-4 софиянчета и старите войници, понеже ротата е 100 човека - в звезда по трима батальонни командири - 9, старшината срочно служещ. 10 човека стари войници и ние 100 човека млади. Имаше 3-4-ма софиянци, кой има сестричка, кой приятелка, кой комшийка - се ги гласеха тия софиянци. И викам: *"Ох, един път да стана стар войник, та да видите вашата... софиянска"*. Па втората година доде едно момче, па не можеш да му кажеш гък. Толкова ху-

баво, толкова... Веселин се казваше, баскетболистче, хубаво дете.

Съгласих се и станах библиотекар на поделението. Сутрин време в 5 часа трябва да стана, в 5. 30 съм в 19-и клон в Княжево. С два ремъка взимам вестници, пощата, разнасям пощата и вестниците по канцеларията, после за сека рота отделен вид вестник. Поддържах клуба, библиотеката. Додаха млади войници и от тех кой, тогава разбира се неизвестен, Тодор Колев. В Шумен са му казвали Адема, това му е прякора. Същия, със същите маниери. Разбира се, свиреше на много инструменти. Отивам при подполковника и викам: *"Тука има един капацитет голем"*. Не положил клетва - издействах му от подполковника да отиде за 2 дена да си вземе инструментите в Шумен и да се върне. Той изкара една седмица. Мен ме даровиха за това две денонощия арест, че съм ходотайствал. Само спех там, оти няма кой да носи вестниците, списанията, пощата. И службата фактически втората година ми беше лека.

Идва време за уволняване обаче идват и кандидат-студентски изпити. И викам: *"Абе, що аз не си взема 12 дена отпуска за следване. Па я ме приемат, я не ме приемат"*. И много исках геология да следвам. И мечтаех като малък - ще взема един бел кон, ще обикалям света и т.н. Разгеле така стана, че не ме приеха геология, ами медицина. Карах 4 семестъра и оттам ме изгониха. МВР-то дойде, в V-то районно удариха ми печат в паспорта да се махам от София. В квартирата имах един приятел грък, той пък имаше връзки с жената на Гошо Серов, един известен български национал, н нападател на ЦСКА-то, тогава ЦНДВ.

Понеже бях добър в казармата имах най-много от ротата градски отпуски - 8. Словом и цифром за една година четири дни. Разбира се, докато ме пуснат маршируваш пред старшината, началника на КППТ-то, там отбиеш 1 час, върнеш се половин час по-рано и ти остава 6,30 часа и то кина разбира се де, или мачове. Имах още един приятел в казармата, тогава създадох дублиращия отбор на ЦНДВ-то, танкист на автоподеление, Попов, той беше дублиращ вратар на Найденов Калчев. Аз левскар, обаче покрай него даже и тренировъчните мачове ходех да ги гледам на ЦСКА-то, но си останах левскар.

Така завърши следването ми в София. Прибирам се в Благ

гоевград. Сега накъде? Отивам в Текстилният комбинат. Един ми вика: *"Виж кво, аз отивам в Германия да следвам художествена академия. Ела на мойто място"*. Викам: *"Готово"*. Отивам и ставам художник към текстилната фабрика. Най-много един месец се мина и спешно требвало хора. Аз съм със средно образование, вземаха ме и ме направиха нещо като отчетник на Бобиначен цех. С една дума от предачницата дават памука, отива на кросното, от кросното на бобинарките, от бобинарките на шпуларките, и от шпулите се изпраща на станове. През това време аз трябва да мера готовата продукция и да отчитам на работниците какво са правили. И една - аз младеж - една овърта се околото мене. На мен си ми теква, хем не ми теква. По-голяма от мене, Виктория. Както и да е, нещо станахме като любовници. И понеже съм сприхав в работата дават почивката и аз не мога... а имах двама човека общи работници, които събират готовата продукция, идват при мене, меря, записвам, те я изпращат и т.н. И аз не мога да смогна, като ми вземаха тия двамата, направиха ги строителни работници и аз останах сам. С количката събирам от кросното на бобинарките, от бобините на шкурите, оттатък на станове, аз не мога да наваксам - хората почивка. Отида до чешмата, нагълтам се със студена вода и пак започна да събирам. Отказах се от тази работа.

Нашите намериха некакви връзки. Казах, че чертая добре, пиша добре и ме приеха за чертожник в Проектанска организация, с директор Петьо Паскалев, и записвам техникума. С това, което уча в техникума ми е пределно ясно, защото аз го работя. Дето се казва за една година мога да завърша и четирите години. Уча само специални предмети, а история и география, общообразователни не се учат, защото средно образование имам завършено. Естествено, строителния техникум е средно училище специално, не е висше. Както и да е, дипломирах се. Влюбен в работата. Сега дето е Проектанска организация, над ДСК и тогава беше там. След това бутнаха сградата, отидохме в печетницата. Сутринта ми дадат проект за някаква частна къща, аз докакто не го направя, може да е в 7, 8, 9, 10 часа - на другия ден преставам пред качествения контрол проекта готов. Ка-те-ка - то арх. Мечкаров, благодаря на него, че ме научи да работя. Има-

ше един молив 6В. Той е мазен като масло. Занеса му проекта и той отбележи: *"Това не, това не"*. Аз викам: *"Момент арх. Мечкаров, не драскайте"*. После с гума е абсурд да го изтриеш. Ако речеш да го изтриеш, то се размазва като сажди. Слагаш листа и почваш да чертаеш наново. Да, но 4-5 години индивидуален първенец. Групата, в която бях - втора архитектурна група - бе група-първенец - РПО София бехме към нея.

Бех женен де, имах семейство, роди ми се прекрасна дъщеря. Със съпругата се разбирахме много... силно верващо християнско семейство. Това да дойде петък или пък, не дай си боже, някакви велики пости или други, или празници, ние да спиме в едно легло с нея, в една стая е абсурдно да се спи с мен, трябва да отида в друга стая. Живеехме при бабата и дядото. Дядото много хубав човек. Извадя билети за кино: *"Рожбе, а да отидем на кино"*. Бабата: *"Пари ще давата за кино"*. Един път така, два пъти, докато почнах сам да си ходя на кино. Дойде една млада архитектка, беше сгодена за главния архитект - Теменушка Стефанова. Оставаме извънредно да работим и вика: *"Абе, колега, би ли дошъл с мен до "Волга" да ми правиш компания, не ми е удобно да вечерям"*. *"Ми - викам - дрънни един телефон до жената да й кажеш."* Тя обади се: *"Бе Юли, така и така, Борко да ни направи компания"*. Тя вика: *"Дай го на телефона - обажда ми се по телефона на мене и ми вика - Направи на жената компания, как може така"*. Ама днеска компания утре компания, че вземахме та стигнахме до леглото и там да й правя компания. Брада в София беше модерно, аз брада носех тука. По два пъти на ден си сменях костюма и ризата. Малко надменно го раздавах, със всеки не говорех. И по едно време зам. директорката или главен инженер... за мене възрастна ми се е струвало - 35 годишна жена, аз тогава съм 25 г. и работиме по един проект *"Почивен дом на трудещите се селяни в Добринице"*. Ще ходиме на авторски надзор, добре. Качваме се на "Победа" беше, не, "Варшава". Отбиваме там, авторски надзор. Връщаме се в 5 часа, работното време свършило. Тя вика: *"Не, ще отидем в Петрич"*. Там пък правиме Политехническа гимназия - Петрич. На три етапа я строихме. Аз я приемам като началник и по-възрастна, дет се вика като моя майка, пък...

Отивам в Румъния. Връщам се от Румъния. Един от Сандански, помна че се казваше бай Грогор, даде ми 15 лв. и аз земах, че му направих плана много бърже. С една дума бакшиш 15 лв. за тая работа. Да, ама отде да знам, че той се познавал с директора. Срещат се в коридора: *"Бай Григо, кво правиш?"* *"Ами, Паско, така и така. Ела да пием по едно кафе. Ного съм доволен от един твой човек, вместо да се будалкам 6-7 месеца, направи го за 2 дена."* Директора ме вика, обажда се на личния състав: *"Донеси му трудовата книжка - прас, дисциплинарно уволнение. - Как може ти на комунисти, той ми е бил ятак, той иначе, ти да зимаш пари. Крадец - еди-какво си"*. Оттам ме прибраха, че изкарах цели 90 дни следствен така да се каже. Отидох на дело и ме осъдиха на 90 дни условно. Излизам оттам, мотая се без работа, вижда ме един приятел, той директор на Инкасаторски контрол към мина "Пирин". Ми вика: *"Ти знаеш ли, че в Минстрой правят рудник Ураново. Там има нужда от хора"*. Е да, ма аз съм бил следствен, сега и да извадя свидетелство за съдимост пише "осъждан". Пише *"условно - реабилитиран"*, но... осъждан. Оттам отивам при Окръжния комитет на партията, при секретаря, отговарящ по строителството: *"О, какво правиш, как си, това-онова. - Така и така - викам. - Ми, вика, нема такова нещо"* - една бележка и отивам в Ураново. Веднага назначение да оглава надземното строителство. Така изкарах до преди пуска на Ураново. Тогава може би и по-съвестно се работеше. Имаше идеали, некак си. Свършихме рудник Ураново, предлагат ми два рудника, нови рудник Елешница и рудник Челепоч. Между другото аз съм нещо скаран със жена ми, не живея със съпругата си.

Казвам на зам. директора, а между другото тогава съм вече към 14-ти строителен район Минстрой - Сливница. Викам: *"Абе, къде е по-близко до София, по-прека връзка там да бъде."* Те ми казват: *"Еми Елешница до Пазарджик и от Пазарджик с влака"*. А пък Чelopeч подбалканската линия, там има влакове през три часа дето се казва. Викам: *"Чelopeч" да бъде*.

Отивам там, ще праиме три шахти - шахта "Запад", шахта "Изток" и шахта "Капитал". Аз съм сам, трябва да набирам работна ръка - строители, шофьори. Започнахме работа. Минни

специалисти нема, един кран "Пионер" - с него започнахме, все едно един голям бунар до 19 м. Между впрочем запознавам се с едно момиче, което е минен инженер в същия рудник, и ми става тя съпруга. И така 6-7 години работя така, дълбаеме Стара планина.

Идва едно момиче Сорина Коцяриди - Гърция, живееща в Стара Загора, разведена, завързваме връзка. Казвам аз на съпругата си, че си имам любовница и се разделяме. Между впрочем строя къща там, напускам с приятелката си Ваня.

Отивам при генералния директор на ДСО "Минстрой", площад "Славейков" N4, казвам: "Др. Терзиев, след 14 години работа в Минстрой не бягам, обаче напускам Минстрой". Той казва: *"Никакво бягане. Отиваш и се обаждаш в Божурище на директора на този клон Панайот Костадинов, че те изпращам да строиш Минногеоложки институт - 4 корпуса, единния корпус една зала голяма и други корпуси - лаборатории, модерни, хубави"*. Направихме го обекта, естествено Ваня беше с мен - тя технически ръководител, аз началник-обект. Започнахме след това Нефтобаза "Илиенци". Някъде около 20-25 баки от различен обем, отделно открити мазутни хранилища. Много специфична работа, но каквото и да съм работил, аз съм бил влюбен в работата си. След като отидох в Минстрой, почнах да пуша, да пийвам, дет се казва с какъв се събереш, такъв ставаш.

Ваня си замина, разделихме се. Но преди да се разделиме пристигна един старшина, започнах да правя автосервиз "Дунав" след нефтобаза "Илиенци" и Солни пазар - продажбата на коли на Ботевградско шосе N31, завършваме го. Идва един полицай викат ме на "Раковска" 186, май беше 7-мо районно. Отбивам се там - незаконно съжителство със жена, обадила се втората ми съпруга и за една година съм изселен на язовир "Душани", на 12 км от този рудник, който съм го правил.

Вика ме началника на милицията в Пирдоп, с него сме били приятели. Не съм бил някоя посредствена личност, та да не ме познава и ми казва: *"В околията можеш да си намериш каквато искаш работа, но ако искаш да напускаш, трябва да се обаждаш"*. И така, изкарах една година там, един месец оставахте още - пристига един следовател, и той се казва Борис, в

канцеларията и ми вика: *"Запознай се, това е колега от София. Трябва да дойдеш с нас"*. Викам: *"Добре"*. Качват ме в една жигула, софийска, зелена, отиваме в апартамента, дето живеехме, до язовира. Той обърна целия апартамент наопаки - какво търсеше, нищо не ми казва. Качиха ме в жигула и за София. По пътя вика: *"Абе слушай, Каназирев, кажи какво си крал бе, да ни е по-лесно"*. Аз викам: *"Абе, тоя шегува ли се. Слушай, приятелю, че аз съм крал, крал, но кажи за кой обект се отнася, да ти кажа по-точно. Щото аз съм сменил досега, предал съм 15 обекта, не знам за кой ме питаш. Попитай ме директно за кой обект става, та да ти обясня"*. Айде на майор Сотирски, май че беше, в едно от крилата на централния затвор, следствено дело. Отивам там, събличат ме, обличат ме в една килия гледам един брадясал вътре, той вика: *"Ти за какво си дошъл?"* Викам: *"Па де да знам"*. Ха, той перна ми един шамар, свали ме на земята и вика: *"Що лъжеш бе, простак, ти знаеш ли къде не намираш"*. Викам: *"Къде не намирам?"* *"Ти знаеш ли кой е бил Гешев преди 9-ти септември?"* Викам: *"Слушал съм, не го знам, ама съм слушал"*. *"Еми - вика - Дирекцията на полицията на времето, сега Дирекция на народната милиция, ти се намираш тука. Ако има - вика - нещо дебело в Бургас, Кърджали, Плевен, ще го докарат тука, а не там да разнищат работите. Ти си от лъв нагоре бе. Еми - вика - колко повече седиш тука като следствен, толко по-малко ще бъдеш в затвора."* Съдат решава да ме осъди на 18 месеца затвор, да заплати неправилно раздал фонд Народна заплата 631 158 ст.

Това е. Завърнах се в Благоевград, животът си продължава. Обади се черния дроб, айде пенсия по болест. Сега не пия нито алкохол, бира.

Много хубави моменти съм имал в този живот, но и много гадни.

"Но Германия беше нещо превъзходно тогава, нещо красота

Калина, Благоевградско, род. 1933 год

Аз съм родена 1933 година, в село съм си израснала - до 23 години. Като детството ми, нали знаеше, на село детството почва отпърво със земеделие, с животни да се разправаме, да пасеш овце и други работи, земеделие. Копали сме, жнали сме, от всичко сме се учили. Вече по последствено почнахме да учиме. Като ученичка съм учила до седми клас. Тогава беше така, по-нататък не сме имали, нали, имало е, които са били така учили, имали са повече възможности. Не е и до възможности, става въпрос, нали, учили ни са братята, за женските малко беше по друго, не се допускаше толко. Вече като израстнахме после, почнахме си селска работа.

А след това, вече поизраснахме, аз се омъжих. С моя съпруг стана съвсем случайно. Беше, това така го помна като днеска - тая дата, на 21 септември. На Мала Богородица тогава се казваше. Имаше на Дъбрава събор, събираха се така околните села там и отиваме да отпразнуваме събора. И ние отидохме с една моя братовчедка и отиваме пак в една моя първа братовчедка, отиваме да я видим, на гости. И тъкмо там също моя съпруг, Славчо. Той па дошъл там за едни хора да ги земе, и се запознаваме. Запознаваме се, след това тука той ще дойде в неделя беше, ний в събота, а в неделя тука идват за една братовчедка негова. И той вика на братовчедка ми: *"Утре ще дойда да ви взема - тогава немаше рейсове, с коли се придвижвах, той с товарна кола работеше - ама ако проагитираш и момата да я доведеш"*.

И вече дойде Славчо да ни вземе сутринта, качихме се. След това, дали той ни кара пак, не мога да си спомна. и мина се така известно време, един път случайно в града се срещаме, случайно пак, с колата той. Махна ми и просто почнахме нали, казва: *"Да ми станеш посредник за едно момиче там"* - викам: *"Стига да желаеш"*. Ама така последствие, така по разговорото вика: *"Бе ний-добре ние един на друг да си станем посредници"...* Зема ме с колата и дойдохме тука. И така започна вече

семеиния живот.

Кога ме зема как стана. Ми аз за пръв път се качвам на кола, не съм се качвала на кола, а така един проливен дъжд вале-ше и той си пусна чистачките, движат се. И аз викам: *"Славчо, това кой го движи?"* - вика - *"Това е бай Димитрачко ги дви-жи"*. Викам: *"Браво! Какъв човек, от града до селото, как не се измори да ги движи"*.

А то не е било, то си било автоматично, ама кат не съм знайла. Била съм на 23 години, ама не сме имали такива допири, на село бехме, немахме допир, да общуваме така, с по-голем кон-такт. И така да продължа нататък. Тука си останахме шест годи-ни като се оженихме. Стояхме до 1956 г., ний се оженихме, до 1962 г. Тука ми се родиха и трите деца, първо дъщерята. Но тука си почнахме така наша работа, въпреки че и децата гледахме, в ТКЗС се работеше и децата си гледахме, и на работа сме ходили. но немаше такива, аз например майнчинство не съм получавала за мойте деца. Нито се плащаше, тука от съвета ми дадоха нека-ква помощ, 50 лева ли беше, немога да си спомна.

И след това вече почнахме, купихме си парцел в града с мойте братя. И почнахме, построихме си долу и 62 година съб-рах си децата, съпруга и се преселихме в Благоевград. След това вече почнахме да се устройваме на работа в града. Тогава беше трудно. Първия път почнах работа в Цигарената и съм зимала, а пък да видиш на каква трудна работа съм била, мизерна, прах, харман - казваше се харман. Там се харманосва тютюна, балите се докарват и се от секаква класа тютюн просто се балира. там се развързва балата, лист по лист се разпределя. Абе то ний го правиме на харман, като купа го правиме. Зимаме с ръце, с лопа-ти, пръскаме го с вода, от там го карат на една машина да се дроби, да се качва горе в пълначното.

И после напуснах и от Цигарената, търса си друга работа, не мога да си намера. Седех тая зима, вече посрещам, изпра-щам, ама тебе средства си иска всичко, ежедневието си го изи-сква. Продължих после, намерих си там в шивалня, в Битовия комбинат, беше 1968 г. кога почнах, дневна смена. Не беше ло-ша работата и водиха ни по шест месеца ученички, като новона-значени такива. Отиваме да наблюдаваме, работиме фактичес-

ки, ма ни водат ученички. По 1,60 лв. ни плащаха на ден. Мож ли да си представиш какво нещо е, по 1,60 и семейство да храниш, се верно евтино е било, аз не казвам, че нали, тогава беше евтино, но па и 1,60 какво можеш да онодиш.

Имахме един майстор, който така ни казваше: *"Ти да обичаш работата, след като я заобичаш и така да ѝ смогнеш на работата - тя да не те мори, ти да я мориш. Да не и се плашиш на дадена работа. Кат го имаш от желание и го работиш от сърце - не те мори, а когато немаш желание, тя те мори"*. И аз просто много си я харесвах, отдаваше ми се. Може и да съм имала като сека майка, с деца, със съпруг, домакинска работа - да стотвиш, да изпереш, децата де ги изпратиш, но и имала съм и желание за работа. кат си отидех там, на мене ми беше просто мерак да си седна на машината. Седнех ли на машината, мен не ме интересувахе нищо. Запеех си и си засвирах, не ме интересувахе - ма кой ке дошел или некой навънка разхайтва се. Защото в центъра сме ние, некой си иде по пазар. Аз ми беше любимото, да си седна и да почна да си работа. Ето изкарах си 23 години се на машина и просто така си обичам. Ние бехме само десет човека. Бригата ни беше действително много сплотена. Немаше роджен ден, немаше 9-ти септември (тогава така беха) - 1-ви май, 24-ти, а за 8-ми март да не говорим. На всеки се знаеше кога е рождения ден, кога има имен ден. Примерно аз имам - целата бригада е у нас. на 24-ти ке сме у Киро, на друга, коя нема имен ден, на рожден. И не само жените, а и семействата си бехме сплотили. На некая отидеме на сватба, на друга на освет - просто се живееше по-сплотено. дали тогава защо немаше още телевизия, беше да отидем на театър. па отидеме, земеме билети колективно, па отидеме на театър, па отидеме на кино. Живяли сме все едно като семейство - такава ни беше работата, предразполагаше ни, немаше завист помежду ни. Всека си работи, което ѝ е зададено - ние работехме на верижно. Аз това ще работа, другата друго, ще трапосва - сека си знаеше операцията, която да изпълнява. И като си смогнеш вече дадената операция вече мож и да си седнеш малко и да си онодеш, кога не те гони работата. Но кага виждаш, че тя пред тебе там чака да изкараш, да подадеш работа не можеш да седиш. И така, ного

задружно сме си живяли.

Са, не знам, аз това исках да ти кажа - ние сме си купили, аз на моите деца съм купила телевизор 68 година. До тогава сме имали само едно радио. Са всеки си е гледал според възможностите, са аз не съм казала. ние тогава си построихме къщата, па айде зехме па да си събираме за кола, па кола си купихме. И така, некак си за телевизор не ми беше дошло. И вече кат почнаха да купуват, децата ми вече така беха учиници. и си спомням Рени, ти не знам дали си била родена тогава, даваха един тука филм, ако си спомняш - *"На всеки километър"*. Тогава почнаха вече серийно да го дават. Одихме там един път у едни съседи, имаше, купили си беха телевизор, ама чувстваш неудобство, отвел си три деца. Отидох си в къщи, минаха беха дали първата или втората севрия, викам на мъжа ми - *"Ще купуваме телевизор, аз толко чувствам неудобство, че да отида там на хората. Още утре отиваш и купуваш телевизор"*. И така и направи. Стана, отиде, не беха тогава толко скъпи, ама и парите беха толко. аз ти казвам - аз първата заплата ми е била 63 лв.

И така 68 година взехме и целото семейство - трите деца и ние двамата със Славчо - си обиколихме цела България. Децата беха още малки тогава, ама немаше град, където да не сме минали. Тая екскурзия ние я направихме от 28 август до 9-ти септември. За осми септември се прибрахме вечерта, за да може за девети септември да сме си тука. Фактически, некаде от порядака на десет дена. ама от тука като тръгнахме - София, Петрохан, Видин, по Дунава, Лом. Абе немаше град, където да не сме отишли. Градовете са действително хубави, но все сме ходили така с малки деца и не се засеждахме. Тогава си можеше, нали, отидеш си в хотелче некаде, да си преспиме, да си онадеме, но не се засеждаме така за много, оти беше така за кратко време.

През 1970 година па си направихме с едно друго семейство, си извадихме визи и одихме по Европа. От тука през България, част от Съветския съюз, оти не ни дадоха визи, а само преминаваща, през Украйна минахме, от там отидохме в Полша, от Полша, там два дена стояхме. Да ти кажа много хубави забележителности има, но нали нема време, па и най-важното е да имаш екскурзовод, а ние просто бехме с едно семейство, тя беше учителка и по-

разбираше нещо от езика ама... От там в Германия. Там бехме в столицата, ходехме къде беше Стената, но Германия беше нещо превъзходно тогава, нещо красота, красота ти се казва. Аз може би тогава за пръв път, то може после и в България да направиха фонтани, но тогава за пръв път видех ония фонтани. От там отивахме на Стената, поразглеждахме, ама най-важното е, че беше ного евтино там. По един лев кайма сме купували, отидем в ресторанта - отрупат ти цела чиния с месо, а хлебче ти дадат съвсем малко. ма като кажем, че сме българи ни дадат. но това толко евтино - на децета дрехи сме купували. Не знам какво му плащаш, аз толко съм се чудила. От там продължихме за Чехия. Тогва у Чехия най ни беше страх, защото беха тогава Чешките събития. Они беха станали 1968 година, а ние ойдохме 1970 г. и още тога си личеха развалините и хората си беха на страх, та и затова там най-малко стояхме. И даже една нощ изобщо не сме легновали там, цела нощ пъгувахме. После си пресекохме тука в Унгария. В Унгария стояхме два дена. Там като тръгнеш по една улица - от тука до Селище и магазини, това тогава съм учудена останала какви беа тиа магазини, както е сега у Благоевград, така беше там тогава. Верно така беше скъпичко тогава в техно, за времето беше скъпо - това е 70-та година, но много хубави работи. От там вече после, тука през Белград. Но където и да отидеш, каквото и да правиш, всекаде беше хубаво, нали, но мен ми се струва, кат си дойдох тука на нашата, тука на митницата, като че отново се родих. Кат си минахме тука, с песни си на нашто КПП, хората учтиви, посрещнаха ни, познати, наши митничари, носехме, извадихме да ги почерпим. Тука си е най-хубаво.

Такива синове, всички бяха изпратени тогава в трудови войски

Кирил, Русе, род. 1932 г.

Аз съм роден през 1932 г в Русе. Произхождам от семейство на военен, а майка ми е домакиня и като дете много обичах аз да ходя в казармата при баща ми. Той беше артилерист. В нашия град знаете, че той е тука военен град, има много казарми. И баща ми много държеше да стана военен, но така се завъртяха нещата в моя живот, че това си остана само мечта. 1942 г. баща ми го преместиха като елитен командир на батарея в Пловдив, сформираха там нов полк за всички елитни батареи-артилеристи. Там живяхме до 1945 г. След 45-та година, понеже баща ми е военен... след 9-ти септември влиза в затвора, ние се принудихме да се върнем в Шумен. В Шумен след 9-ти септември беше много тежко, знаете майка ми сама жена с три деца, две сестри по-малки от мен... и аз там успях да завърша основното си образование, в Шумен. След това започнах работа...

Първата ми работа, която започнах като човек на изкуството, това беше в Шуменския театър. Бях много мераклия, щото преди майка ми да се ожени за баща ми, тя е била също актриса в Шуменския театър. След като се оженва, по техни причини тя прекратява дейността си в театъра, но в мене е останала тая любов, изглежда и понеже друга работа в момента не можех да подхвана и ме назначиха в Шуменския театър като сценичен работник. Там работих 2 години и през това време майка ми реши да ме изпрати да работя във Варна в корабостроителния завод. Там има един близък, с когото тя се свързва, и той направи всичко възможно и ме прие на работа. В корабостроителния завод във Варна, където работих 3 години, там фактически започнах танцовата си кариера, така да се каже. Имаха много хубав танцов състав. Един приятел, с когото заедно работехме, гледам нещо като работим - той подскача, така нещо си тананика... И аз гледам, а това изкуство аз не го познавах въобще и никога не съм предполагал, че ще се свържа с това изкуство, и да ми стане като професия. Той се казваше Манол, му викам: *"Къде се научи така да играеш?"* *"Ами ние - казва - тука си имаме танцов състав.*

Искаш ли - казва - да те запиша и тебе и ти да дойдеш да играеш". Викам му: *"Ами добре"*. Записа ме той, отидохме заедно с него. Там ме приеха като младо момче, 17-18-годишно, тая възраст. Започнах да играя, но някак си... така ми провървя, изглежда съм бил така, танцувален, имал съм дарба. После тия две години в театъра ми бяха някак си като шлифовка, защото бях в контакт с артисти и започнах да играя, фестивали... Изобщо ми беше интересно много и така през тези две-три години фактически, 5-та започна там... 49-50 година, това време. Дойде 52-ра година и получих повиквателна за казармата. И взеха ме в казармата войник... и вместо да отида в армията както съм мечтал, заради това, че баща ми е бил в затвора, бил е царски офицер... Такива синове, всички бяха изпратени тогава в трудови войски. И ме взеха войник... Там още с отиването си в казармата, войника който ни водеше, който ни взе от Шумен, така по време на пътуването от дума на дума стана на въпрос, че те имат танцов състав, батальона. Той, същият войник е бил и той танцор в танцовия състав. И още с пристигането си, като ни облякоха вече във военни дрехи, той е докладвал на командира на батальона, че при новобранците има един танцор и двама души, от които единият беше оперен певец, другият мисля че синхронист, който в последствие стана диригент на хора. А мене ме направиха ръководител на танцовия състав. Аз нямах никаква представа от това нещо, само това дето знаех, че можех да играя. Но въпреки всичко, това което съм запомнил във Варна, се опитах да го направя там, къде с помощта на останалите войници -танцори. Направихме един така сравнително добър танцов състав. И се явихме на фестивала, взехме едно от призовите места. Тогава нямаше както сега медали, а първо, второ и трето места и това е. След това тая наша бригада се разформирова и мен ме командироваха в Мадан. Там седяхме 5-6 месеца, там също се разформирова тая наша бригада и мен ме командироваха във Видинско, където работихме като трудоваци по фортификация. И като издахме обекта, вече ни прехвърлиха в София, във II-ра бригада. И там направиха, в бригадата, също създадохме един ансамбъл и то в тоя ансамбъл участвахме всички, от цялата бригада събрани, и направиха от нас една рота само от танцори, певци и

инструменталисти. С тоя ансамбъл се явихме на фестивал и вземахме също призово място. И след фестивала, вече зимата 53-та година, най-студената зима в София, тогава целия тоя батальон ни включиха в снимката за филма *"Шипка"*. И снимките ги правехме на Панчаревското езеро. Завършихме снимките, но след като падна големият сняг в София всички войници ни изтеглига в града да чистим снега. И случайно срещнах едно момче, участник в ансамбъла, при църквата "Света Неделя", където чистехме релсите на трамваите. И като го видях така се зарадвах. Той ми каза, че сега играе в Трудовия ансамбъл, каза ми къде е и аз на другия ден се чудя как да се измъкна, защото трябваше на другия ден пак да отидем на снимки. Чух едни се разпращаха, че ще се пишат болни и аз се писах болен. Отивам аз на сутринта на преглед и за щастие термометъра ми се покачи малко, дигнах температура, щото ме научиха на една хитрост - да застана до стената без да се допирам, прав обаче на пети и по тоя начин да взема въздух и да го държа колкото се може в организма си, за да може да загрее и се покачи малко термометъра. И лекарят каза: *"Имаш малко температура, днеска няма да ходиш на снимки"*. И аз точно това използвах. Пушката, която ми беше зачислена, един маузер... такива турски, сложих я под дюшека и всичките като се измъкнаха за снимки, аз останах в помещението. Обаче без да знам, че тия които остават, старшината ги взема да белят картофи в кухнята. И се измъквам. Пък поделението ни беше в края на София, в едни бараки, и аз през нивите направо излязох пред Руския паметник. Оттам на 5-ицата та отидох в Трудовия ансамбъл. Още като ме видяха веднага ме подложиха на изпит, пък за късмет, за нещо беше дошъл и хороеографа на ансамбъла Панталей Куртев. И след изпита ми казва: *"Момче, дай си адреса и след 3-4 дни ще получиш писмо-покана"*. И така и стана. Но аз като се прибрах в поделението, старшината научил, че съм избягал, и вечерта докладва на командира. И сега командирът иска да ме дава под съд, защото съм избягал от казармата. Аз му обясних на старшината така и така *"Не, ще те дадем под съд."* Аз се сетих, че те нещо искат да се пошегуват с мен, но аз се изплаших в началото... *"Така или иначе - вика - ако ни изиграеш една ръченица тука, няма да те дадем под съд."* И

аз, колко му е една ръченица да изиграя... Сам си играх и сам си пях. И тоя командир взе и скъса докладната... Аз след няколко дни получих писмо да бъда откомандиран в ансамбъла на Строителни войски, който и сега съществува. И понеже сега, като получих писмото, взех да си стягам и багажа, пък имах така някои доста хубави дрехи, военни, и тия сега, другите войници: *"Дай на мене куртката! - Дай на мене шапката!"* и те ми дават техните. Като се облякох, като се видях, като че ли съм минал през каменотрошачка, ама такава окъсана история бях с тия дрехи, но както и да е. Като отидох там, като ме видя старшината, вика: *"Какви са тия дрехи?"* "Ами - викам - *другите войници ми ги взеха, те знаят че тука ще ми дадете други дрехи*". Защото ансамбъла имаше съвсем друга униформа. Вика: *"Тръгвай с мене"*. Веднага ме закара в склада. Облякоха ме със съвсем нови дрехи. А аз вече горд, щастлив - на първа репетиция отивам. Репетирахме в една от залите на Софийската опера. В ансамбъла изкарах две години. И си бях така един много щастлив човек, защото попаднах точно там, където аз мечтаех. С интелигентни хора, жените ни бяха много хубави като танцьорки в ансамбъла. През 55-та година на месец юли дойде уволнението. След като се уволних се прибрах в Шумен. Назначиха ме в Шумен, в ДНА-то щатен ръководител. Там изкарах около половин година, понеже тогава ми се струваше, че нямам тези сили и възможности да бъда ръководител и напуснах от там, но си останах хонорован. И отидох да уча някаква професия... Започнах работа в болницата като електротехник, поддръжка на инсталацията. Там работих година и нещо. Един ден получавам едно писмо и ме канят в София в ансамбъла, на който ще се чества 10 години юбилей. И ме канят и определят танца "Саби" в концертната програма. Титулярите, които бяхме - 7 мъже и една жена. И аз с това писмо отивам при главния лекар. Той казва: *"Ти знаеш ли, че това е много хубаво. Ти - казва - ще отидеш там. Там ще научиш още нови неща и тука ще ги приложиш"*. И така ме командироваха. И аз багажчето, взех си каквото ми беше необходимо и заминах за София. Там се събрахме всичките и отидохме на първа репетиция. Концертът се състоя в зала "България". Залата беше пълна, започна концерта... голям успех. Обаче

на концерта е бил и ръководител на ансамбъл "Пирин". Като са наблюдавали концерта, са били дошли да си избират таньори и се спират на мене и на още едно момче - Петко, който се уволняваше. Нашият набор игра танца "Саби" и аз, си спомням, играх четвъртият подред. След концерта отидоха отзад и търсят Панталей Куртев, моя хореограф и казват: *"Абе спираме се тука на две твои момчета, какво ще ни кажеш, не ги познаваме. От танца "Саби" 4-ия който играе"*. Но той не може да си спомни в момента кой е четвърти. *"А другото е еди-кое си..."* И идва той долу, там където се събличаме и се готвим да ходим на банкет и вика: *"Кой играе четвърти в танца "Саби?"* "Аз играя." И той казва: *"Като се облечеш, да дойдеш горе при мене"*. Отивам аз там, а той през това време дал една доста богата характеристика за мене и само го чух като казваше: *"Ако това момче го вземете, няма да сбъркате. Много е мераклия, способен танцьор е и най-важното е, че е младо"*. И запознахме се и те казват: *"Ние сме с кола, ако искате веднага да ви заведем в Благоевград, да ви представим в ансамбъла"*. И веднага ще ни назначават. Аз им казвам: *"Ама ние не сме се виждали толкова отдавна с приятели, които сме служили, искаме да останем на банкета, да се видим"*. *"Ама, о... разбира се, ние не знаехме, че ще има банкет"*. Тогава Караджов казва: *"Утре вечер като пристигнете в Благоевград, ще отидете в хотел "Волга", там ще ви запазя стая и след това на другия ден, като се видим, ще ви представя на ансамбъла и ще ви назнача"*. И така стана. Отидохме там и Караджов беше вече казал, че две момчета са дошли. На другата сутрин слязохме долу на рецепцията да си оставим ключовете и жената казва: *"Караджов каза да отидете при него в канцеларията"*. *"- Къде е канцеларията - Зад читалището"*. Отиваме ние там, Караджов ни чака, по едно кафенце пихме и отидохме в ансамбъла. Той ни представи. Сядаме, гледаме ги - те играят, а ние ги наблюдаваме. И след това хореографът, който беше, ни пита можем ли да им изиграем нещо. Ние имаме с Петко един общ танц, който заедно играехме, един тракийски танц и го изиграхме. А тях им беше доста интересно, щото ние играехме един тракийски танц, а те не познаваха тези танци. Те играеха само македонски, сега - пирински тан-

ци. И така или иначе три дена седяхме там, нещо като проверовъчен изпит. Включвахме се така отзад. Наблюдавахме ни как се справяме с техните ритми, и изглежда са останали много доволни, щото вечерта Караджов ни вика: *"Момчета, доволни сме от вас и ако искате ще ви назначим в ансамбъла"*. Петко казва: *"С мен проблеми няма да имате, щото аз сега се уволнявам"*. А аз им казвам: *"С мен ще имат такъв проблем, щото трябва да ми дадете едно писмо от ансамбъла, с което ме назначавате като танцьор, щото аз съм на работа и да могат да ме уволнят по приличен параграф"*. И те ми дадоха такова писмо и аз бях много щастлив, щото попаднах там, точно където трябва. Отивам си в Шумен и направо при главния лекар в болницата. Казах му каква е работата, дадох му писмото, а той само ме гледа и казва: *"Абе ние техник като тебе ще намерим, може - казва - и по-добър, ама такова съчетание техник с ръководител на танцов състав едва ли ще намерим"*. И така и стана. След мене не можах да намерят ръководител и танцивият състав се разпадна.

Аз си прибрах багажчето. Всичкият ми багаж беше библиотека "Танцово изкуство", лични принадлежности и целият ми гардероб на гърба. С два куфара дойдох в Благоевград. Пристигнах и сега трябва квартира да си намеря. Два-три дена спяхме в хотела. Тогава ансамбълът ни плащаше спането, но ни казаха да си намерим квартира, колкото се може по-бързо. Ние си намерихме една квартира там при III-то основно училище. В една съборетина къща, без никакви условия, даже повечето стъкла бяха изпочупени и ние сложихме хартия. Спахме с Петко на една врата, за възглавница слагаме по една тухла и с хартия я увиваме и се завиваме с балтоните си. Така изкарахме около една седмица. И съвсем случайно, така като търсехме квартира, ни казаха: *"Проверете еди къде си"*. И ние проверихме там и се оказа една стая, току що направена, долу в приземния етаж. Видяхме се с хазайката и тя казва: *"Ще ви взема, обаче - казва - след два дена, защото - казва - бояджията да мине"*. Така и направихме и след два дена се пренесохме. Обаче нямаме легла, нямаме дюшеци, нямаме нищо. И аз сега какво да направя. Отидох в медицинския техникум, та за ръководител на танцов състав се

предложих там на директорката. Тя вика: *"Ами да, разбира се ще ви вземем на работа"*. *"Обаче - викам - няма да ми плащате, а ще ми дадете две легла, два дюшека и две възглавници."* И те ми дадоха и аз така работих в състава - за тия легла. И там направих много хубав състав, аз бях мераклия. И с тия легла изкарахме близо година. Купихме си одеало, купихме си чаршафи. Там една комшийка, наша колежка ни помогна. Каза: *"Вие сте мъже, не разбирате. Ще ми дадете пари, аз ще ви купя"*. Та свърши тая работа - купи калъфки, чаршафи, одеало. И така започнахме.

И така провървя ни добре в ансамбъла, започнахме да танцуваме, да влизаме в репертоара, но в началото ни беше много трудно, с тия техни ритми, ние не ги познавахме, с тия зурни. Свилят, а не мога да отцепя ни такт, ни мелодия, едно такова като бучене ми беше в главата. Но това беше временно, до един-два месеца свикнахме. И започнаха турнетата...

Първото ни задгранично турне беше в Унгария, Чехословакия през 1958 година. Когато минах границата през Югославия как съм се радвал. Кога съм мислил аз, че някога ще отида в чужбина да танцувам. След това се заредиха други турнета и дойде за мен щастливия 9-ти септември 60-та година, когато се ожених. Аз имам много щастлив семеен живот. Вече 35 години откак сме женени... С моята съпруга се запознахме по много интересен начин. Запознахме се, тогава имаше по главната улица всяка вечер движение, така му казваха. И ние всяка вечер там, на движението. И бяхме като нещо кадровици на всички момичета и ги знаехме кое момиче с кой ходи, къде ходи. И една вечер, понеже аз още съм ръководител на танцовия състав на медицинския техникум, и секретарката, която е на техникума, е приятелка на моята жена Марчето. Тя не беше тука на работа. Тя беше на Цапарево горе. Там има нещо като лудница, не е лудница, ама за такива неадекватни хора. Тя беше там медицинска сестра. И си дошла тука. Със секретарката на медицинския тръгнаха по движението. И аз ги виждам, едно хубаво момиче. Тя беше много хубава. Тя и сега си е хубава, но тогава беше... И аз сега се чудя какво да измисля, за да ги спра. И аз спирам приятелката ѝ, нали там работя и викам: *"Абе, Виолетке, така и така за утре ве-*

чер не мога да си спомня насрочих ли репетиция или не, но да знаеш да кажеш на момичетата, че утре ще имаме репетиция". Тя казва: "Добре, добре". И... тогава аз казвам: "Няма ли да ме запознаеш с това момиче". Запозна ни и вика, пък аз бях сам тогава: "Ами ако искаш заповядай с нас - казва - по движението". И аз точно туй чакам. И така стана и по тоя начин се запознахме. На едно честване на 8-ми март със здравните работници аз участвах с танцовия състав на Медицинския техникум. След концерта момичетата си отидоха след 8 часа, защото бяха ученички, а аз останах с Марчето. Поканих я да танцуваме, танцувахме и така тръгнахме. И след шест месеца се оженихме.

... В отпуската, през която си отидох в Шумен, изкарах 4-5 дена, но не можах да издържа, какво да правя там и се върнах... И дойде време отидохме в Германия - 3 месеца турне. Върнах се. Спомням си тогава на Марчето ѝ купих едни обувки и ѝ ги подарих, и тя ги носи дълги години. Значи с каква любов съм ѝ ги подарил, дълги години ги носи. И преди да замина си спомням един случай. Нали бях намислил да ѝ купя обувки, защото знаех, че в Германия има много хубави обувки. Така, седим си в градската градина и си говорим нещо и аз се загледах в краката ѝ и я питам: "Ти кой номер обувки носиш?" Тя вика: "35-ти номер". И аз го запомних туй нещо. И като отидох в Германия, викам на една колежка: "Ти кой номер носиш? - 35-ти. - Я ела тука. Тия обувки ще ги мериш. Стават ли ти, удобни ли са ти? - Много." И ги взехме. Това е така, между другото.

Имам някъде около 25-26 държави, които съм обиколил с ансамбъла. Бил съм в Съюза 4-5 пъти, в Италия 4 пъти, в Германия - 2. Изобщо за ансамбъла това. Последното ми турне с ансамбъла беше в Чехословакия. След като се върнахме, аз вече реших да напусна ансамбъла. Много исках да стана хореограф. Чувствах сили в себе си и ми беше омръзнало да пътувам. Изкарах в ансамбъла 15 години и реших да го напусна. И тогава на ръководител един в Пионерския дом, там бях, бяха ме наели като хонорован, харесваха много работата ми и аз му викам: "Ако имате някаква вакантна длъжност, бих напуснал ансамбъла." Защото ми беше омръзнало. Таман да правя танцов състав - замина на турне. Върна се след месец - всичко забравено, разва-

лено, децата се разбягали. И айде пак всичко от начало. И те така или иначе се съгласиха, обаче нямат щат, нямат длъжност. И чрез един мой приятел, който беше счетоводител в Просвета - Крум Чернев се казва, вика: *"Знаеш ли, аз мога - казва - да ти привеждам годишната заплата, но не в Пионерския дом, а в читалището във вид на помощ. Ако те ти осигурят щат, аз ще ти привеждам заплата там"*. И така стана. Там ми осигуриха щата, той ми привеждаше в началото на годината цяло-годишната ми заплата и така изкарах цели 20 години. Работех в Пионерския дом с много голямо желание като ръководител. Започнах веднага да правя танци, сформирах състав, костюми. И сигурно в мене са видели така един упорит, можещ човек в тая професия и затова не съм срещал никога никакви спънки. Имах поддръжката на целия колектив.

Понеже работата ми потръгна много добре в началото, още на първия фестивал взех златен медал в Хасково, това беше на Четвъртия републикански. На Петия републикански пак взехме златен. Съставът ми го предложиха, моя състав го предложиха да участва във Враца за звание "представителен". На Шестия републикански пак станах "представителен", пак аз защитавах честта на окръга, на следващия - 7-ми също станахме "представителен", четири звания "представителен" с шест златни медала. Моят състав беше единственият, който захранваше ансамбъл "Пирин" с танцьори. Половината от ансамбъла са мои кадри, включително и дъщеря ми и зет ми. При мен израстнаха. Дъщеря ми завърши хореографското училище, а зет ми завърши Полувисшия институт за хореографски кадри. А между другото, за да стана аз хореограф, аз трябваше да имам документ за хореограф. Понеже тогава нямаше хореографски училища, за нашето поколение хореографи, които израстнахме, Центърът за художествена самодейност въведе един параграф 9, с който даваха възможност на всички изявени хореографи, не всички, а с изявени възможности, звания и медали да се явят по материала по хореографските училища. Аз събрах литература, учих близо 7-8 месеца, явих се на изпит. Това стана през 71-ва година. Испита го взех и ми дадох документ, че имам право да заемам щатна длъжност. Фактически, това вече ме окуражи и аз пристъпих към тази

крачка, може би рисковано, а може би съм имал късмет, напуснах ансамбъла и станах щатен хореограф.

Обаче в течение на работата, аз започнах да чувствам още празнота в себе си. И един ден ми идват на посещение от Центъра в София да проверяват как вървят работите. В Хасково трябваше да се прави един такъв преглед на модерните състави и духови оркестри и ми възлагат да направя един танц за 9-ти септември, партизанското движение на тая песен "Партизани, партизани..." На тая мелодия да направя аз танц. Добре, ама аз бях направил на "Улыбка", на една руска песничка, но те викат: *"Не това - "Партизани"*. Аз се стегнах и го направих. За две седмици го направих. Дигнах състава на един лагер в Марикостиново и за 20 дена това ми беше работата. И го направих. След това тия хора - полковник Кочев и Тончева пак дойдоха на проверка и харесаха много танца. И вечерта след това във "Волга" сме седнали на маса, вечеряме. Дадох ми пари да си посрещна гостите. И тогава аз им поставих въпроса не може ли да ме изпратят някъде, да отида да видя как го правят на Запад, защото това изкуство е най-добре развито на Западна Европа. И те ми викат: *"Ами ти знаеш ли, че сега ще има такъв фестивал в Холандия"*. И ме изпратиха мен и още един колега в Холандия. Отидохме там. Холандските състави ми направиха много хубаво впечатление, американският също. И аз така там много неща научих, тетрадката с мене и си записвам. И като се върнах, като че ли бях с отворени очи. И започнах да работя, започнах да правя нови неща, по-интересни, по-сложни. Почнах и на класическа музика да работя.

И така с тоя състав и още работя с него. Миналата година го дадох на дъщеря ми, тя го пое. Тя ми беше много добра танцьорка... С тях ходих в Чехословакия на един фестивал, 93-ра година бяхме на фестивал във Франция. Там също взехме първа награда. Там ги направихме леща, ни се видяха Западна Европа, ни Източна, нищо, лом ги направихме с нашия състав. Когато напуснах, състава го пое дъщеря ми. Пое го тя състава и сега си го ръководи. Е, когато пътува, ходя аз, замествам я.

Аз често се връщам към детството ми. Произхождам от семейство на военен, майка беше домакиня. Аз съм бил добро

дете, доста палаво и доста бой съм ял от баща ми. Той ме държеше много строго, с военен респект. Те военните са поначало такива. А аз съм бил доста жизнен, така пъргав и все съм бил пръв в махалата, между децата, от които съм изпъквал. Та за дърводелството - отдаваше ми се, харесвах го, но затова че бях мъничък и все съм бил ученик, когато трябваше вече да израстна в занаята, отидох войник. Но това, което съм запомнил, сега ми върши прекрасна работа. Във Варна работех в корабостроителния завод по тръбите на корабите. Всичко, което е свързано с тръби, го правихме ние. Нашият цех се казваше тръбарен, след това съм работил и като електротехник, и това ми се отдава. Карал съм електрическото влакче, което извозва вагони от рудника. Работил съм най-различни работи. Какво ли не прави човек, за да оцелее. Беше ми много трудно.

Баща ми до 9-ти септември много държеше на традициите. Майка ми, тя е от град, от Шумен, но баща ми е от село, те там са много по традициите. От него съм запомнил, от дядо и от маминка ми. При нас по много религиозен начин се честваха Коледа, Великден, Гергьовден - той си беше национален празник и ден на военните най-вече. Даже си спомням на Георгьовден сутрин рано баща ми още от предния ден ни организираше, това си беше традиция, да станем рано и с него отивахме на края на града, в близката гора, и отсичахме храсти. И с такива клони от бряс правехме като венци над пътните врати на всяка къща в махалата, окичвахме вратите за парада. Правеха се страшни паради. Децата стояха там пред трибуната, където са официалните лица, а ние децата сме седнали така на бордюрите и никой не ни гонеше, ни полиция, ни никой, седим си там и гледаме. Скачаме от радост като гледахме как минават колите, войниците и най-накрая кавалерията. Имаше страхотни паради. Сега като гледам какви неща стават, един парад не могат да направят като хората. Това, което е било навремето.... сега ако ни запукат от някъде, недай си боже....

Детството си го харесвам до 9-ти септември... Останах без баща и ми беше много трудно. Но отново бих извървял пътя си от ансамбъла до сега.

Щом разбереха, че семейството ни е евангелистко, веднага не съдеха, че сме американци

Боряна, Разложко, род. 1930 г.

Името ми е Боряна, ама ми викат баба Бора. Я съм родена на 18 февруари.. Баща ми се казваше Димитър, а майка ми Гроздена. Много скромно и честно живееха, ама с голема мизерия ни изгледаа. Бехме много деца, ама я чинех за десет, много бех шурава. Големи ядове береаше с мене наште. Дето да стане беля, се я бех там, много - много не мислех.

Я съм една дъщеря, ама имам братя. Тия сега са далеко, не ги виждам. Ама като бехме малечки (малки), беа много кротки. Се нещо работехме, занимавахме се с нещо. С тате по нивето или с мама у дома. Само я никой не слушах, от беля на беля одех и се нещо си патех. Се одехме с момчетата да ловим риба по реката или по дръвчетата да се катериме.

Детството ми премина като на всички деца, бегрижно и радостно. Не ме беше грижа за нищо, ама много не мислех. И като по-голема в отделенията па имах бели кахъри, разглежена си бех. Ама в училището бех много добра ученичка, немах никакви ядове. Уважавана бех от всички и даже обичана, една от първите. Даже един учител, я като не знаех, той ми пишеше добра бележка. Затова ми се разсипа живота. Не можех да уча. Така се поотслабих по математика и после напуснах училище, не можах повече да уча. Като си знаех, че той че ми пише добра бележка, не си правех много труд да чета. Ама сега ме е яд, че не е имало кой да ме бие по главата, та да ми дойде акъла.

Много убаво пеех в училището и бех ръководител на хора. Имаше и трапезария за бедни деца и ние я поддържахме тая трапезария. Пеехме на различни празници и събирахме пари. С тия пари се поддържаха храната на бедните деца. Имахме много убав светки хор в училището, ама имаше и църковен. Я и до днеска си пея в църковния хор, ама в протестантската църква.

Семейството ми беа протестане и я съм в таа вера. Сега като гледам по телевизията ми се чини, че нема вече такива убави детски хорове.

Имахме един учител - Ставрев - свиреше ни в хора на ци-

гулка. Много убав човек, беше много добър, учеше ни на много убави неща. Играехме още и земна гимнастика с пръти, с тояжки, с шорти и бели тениски. Беше много убаво. Ходехме на различни тържества и играехме.

Моминството ми замина като на всички млади хора. Особено в първа младост сичко ни беше весело, сичко ни беше смешно. Младостта ни беше с песни, веселби, правехме си джумбуши (шумни веселия). Вечерно време одехме на седенки - смех колко искаш.

Ще да кажа за моя любим учител - Ставрев, сега се сетих. Да ти кажа една случка с него, та да видиш какви беа комунистите едно време. Той почина много отдавна. Обяви се нещо срещу оная власт, оплаши се нещо после от комунистите, оти го настана. За това се разболе сериозно човеко и почина. Иначе беше много кадърен и добър човек, разбран беше.

По едно време го махнаа нещо от училището, ама ние децата не разбрахме тогава защо. А па то за какво било! Туриа един банскалия на неговото место, бил големец и партизанин. Децата го нечеа ич (не го искаха въобще) и бегуваха от училището. Нашият клас беше начело на тоя бунт и я бех инициатора. Събираае се в двора на училището и развяхахме едно знаме. Бехме си го направили ние знамето и на него пишеше *"Върнете ни учителя"*. Нито едно отделение не влизаше в часовете на банскалията и се принуди да викат инспектор. Тоя инспектор ни привикваше един по един и ни разпитваше. Питаше ни кой ни учи да правим така, дали някой ни надумва. Говореше ни, че партизаните са ни освободили от робство и че трябва да уважаваме банскалията. Ама немаше кой да го чуе. Бехме си сложили главата в торбата, и не щехме да чуем. Тоа въпрос го издокараа комунистите, че бил политически, ама не беше така. Само ние децата си знаехме защо си искахме учителя. Защото беше много добър, разбираше ни и бехме привързани към него.

В младостта си обаче, бех по-изостанала от приятелките ми. Мина време тиа взеха да се женат, а па я бех като изостанала и не мислех като них. Бех си още детински акъл и ми се чинеше (струваше), че що фърчи сичко се лапа. Ама не беше така. Закачахме се много с дружките ми и си правехме големи майтапи,

ама ми излезе през носа. Нема да го забрава тава, докато съм жива. Ама чакай да ти разправа таа случка, дето ми обърна живота.

Работех на ленената фабрика. Работата беше много тежка, имаше много прах и боклуци. Немаше накъде, щом напуснах училището, ме пратиха наште на работа. У дома вече сички одехме на работа.

Във фабриката лена го отделивахме на качища и паздер. Работехме в кабини, ама паздеро го износахме далеко от кабините. Трупахме го на камари и го извозвахме от фабриката.

Един ден тръгнах сутринта на работа. Одехме с докови дрехи, с палто и панталони. Трасех (търсих) си палтото да ида на работа, ама не можах да го намера у дома. Ядосах се много, че закъснявам за работа, като не можах да го намера и тръгнах. Таман стигнах до портата и и го гледам там закачено. Брат ми, като одил през нощта на нивата, го закачил там. Оти едно време вадехме (поливахме) през нощта, чекаше се за вода, немаше много вода.

После зех палтото и тръгнах на фабриката. Там много си правехме майтап с другите момичета. Тичахме около фабриката, гонехме се, играехме на различни игри. През почивката изнасяхме паздера далеко от фабриката. Там имаше топила, където се топеше лена. Това беа големи корита, в които се топеше лена. После го чакахме да изсъхне и го чукахме.

Бехме тогава у топилата, когато изеднаж дружките ми ме награбиа да ме фърлат вътре. Я се разписах, че ще ме намократ и се чудех какво да направа. В последния момент в палтото ми дрънна кибрит и я го извадих уж на смех, на майтап. Викнах на дружките ми да се махнат, че ще ги запала. Драснах клечката, ама си направех сметка да я настъпа веднага с ногата, та да изгасне. Ама криво си бех наприла сметката и стана беля. Ле знаеш - кое е на глава пишано, на камен не оди. Било ми е пишано от тава да пата, та разправи, колкото искаш.

Не бех видела, че до топилата вентилатора работи и развевахме боклука. Не знам ка стана, ама само видех, че пламна голем огън. Не усетих кога стана и кво стана, блесна еднаж и сичко взе да гори.

Излезоха веднага работници и работнички. Носеха бризенти и пожарогасители да гасат. Сичко стана толко бърже, че не разбрах кога го угасна. Беа изгорели малко бризентите, а па изгорелия боклук го извозиа от фабриката надалеко. Сетне си бегааме у дома, ама мене не ме фаташе сон. Знаех, че нема да ми се размине.

Утрето рано не собраа на събрание да кажем кой що е видел. Секой си мълчеше и викаше, че не знае. Разпитваха не до обяд, ама никой нищо не кажа. Дожда и милицията да ни разпитва. Никой не щеше да го разкарват по милицията и затова се правеа, че нищо не са видели. Дружките ми знаяхе, че не съм го направила нарочно и не чеха (не искаха) дума да обелат. Ама началството си мислеше, че някой нарочно е искал да подпали фабриката. Сметаха, че е саботаж.

Отминаа два - три дена и дойде комисија от София. Имаше събрание и после една по една пак ни разпитваха за пожара. Секой си мълчал като го разпитвале, ама една от работничките кажала, че съм я. Беха ги заплашвали, че ще ги карат в затвора и тя сичко кажала.

Още същия ден дойдоа милиционерите у дома и ме арестоваа. Откараа ме в ареста и там ме държаа седем дена. Разпитва ме следовател от София. Пита ме кой ми е платил да запала фабриката. Викаше ми, че като сме евангелисти в нашто семейство, имаме американски разбирания. Че сме против комунистите и некой ми е платил да запала фабриката. Я немаше кво да му кажа. Кажах си както си беше, ама той не верваше. Вика, че не е било на майтап ами нарочно, и ако не кажа кой ме е накарал, ше ме осъдат на смърт.

По това време имаше съдени евангелски пастори, оти (защото) беха против комунистите. Прокурора идва да ме пита дали ги познавам и откъде ги познавам. Викаше, че ако му кажа кой ме е накарал, че ми се намали присъдата. Сметаше, че е било саботаж срещу властта. Я немаше повече кво да им кажа. На секой разправех кво си беше. Ама тия нечеха да чуят нищо. Като си беа навили главите, че е нарочно и толкова.

Като седех една седмица тука в ареста, ме дигнаа в София. Там ме откараа в затвора. Там па ме разпитваа и я същото им

кажах. Ама уж днеска да гледат делото, уж утре, заминаа се четири месеца там. Наште беа горди хора и трудолюбиви, ама от таа работа с мене се разсипаа (съсипаха). И двата в черги легнаа от съклет (притеснение) и от нерви. Татко имаше познати от големците по София, ама не щеше да се разправа. Искаше делото чесно да си мине.

След тия четири месеца делото се гледа и присъдата излезе. Обвинителния акт беше за умишлен палеж на фабриката. Осъдиха ме да внеса десет хиляди лева пари и петнайсе години затвор. Делото се считаше за политическо и пишеше, че съм запалила нарочно фабриката от неизвесни подстрекатели. На мене чак не ми се верваше до дека можеше да достигне тоа майтап. Всичко беше свършено, немаше накъде да се оди.

Я имам един брат, съден на фронта. Обвинили го беа, че има англоамерикански разбирания. Другия ми брат го изключиха от военното училище за същата работа. Щом разбереа, че семейството ни е евангелистко, веднага не съдеха, че сме американци и сме против комунистите. Сигурно затова и мене ме осъдиха толкова голема присъда.

Баща ми си траеше, ама като виде, че положението се затега, дойде в София да се разправа. Той хич не обичаше на никой да се моли, ама като виде, че работата на убаво не върви и дойде. Имаше един адвокат от София, заедно са били ученици с баща ми. При него беше одил той и като му казал за мойта история, се разплакал. Адвоката знаел за това дело и с некой от колегите му сметали, че не съм виновна. Били са си говорили, че за такъв пожар да се направи във фабриката, трябва некой много изпечен престъпник. Говорили са си, че едно момиче като мене не може да направи такова нещо нарочно. Адвоката казал на татко, че тава дело е много сериозна работа, ама че го разгледа наново. Обещал му, че ще се опита да ме оправдае, ако че било почти невъзможно.

Дойдохме след един месец пак във фабриката, да се види на место. Целото село се стече да гледа. Работниците повтараша, че са видели кво е станало, и че не е било нарочно. Ама тех не ги признаваха за свидетели. Признаваха само началството, оти беа комунисти. Като отидохме на местото на пожара, излезоха

сички комунисти да думат против мене, ама адвокатата се застъпи за мене. Той почна да пита на колко разстояние е боклука от фабриката, как са угасили пожара, имало ли е щети?

На делото изкараха, че е имало щети, че са изгорели платнища и кофпомпи, които стрували десет хиляди лева. Разрови се после по книгата адвокатата и виде, че нема заведени никакви щети. Ама счетоводителя нарочно не бил завел никакви щети, оти да не ме закопа. Виде адвокатата, че нема загуби и почна да разпитва за платнищата. Секой си мълчеше, ама една дружка се обади - *"Платнищата са у Орлови, покрили са си тухлите с тех."*

Тиа Орловите беа комунисти и затова криеха, че тия са взели платнищата. Отидохме у тех и видехме платнищата на тухлите. Беха само тук - там изгорени, ама иначе си беа здрави. Адвоката кажа, че се трасат (търсят) доказателства за пожара. Обясни, че щом нема загуби и боклука е извън фабриката, значи не съм искала да я запала.

Ама като викнаа ония комунисти, че съм виновна и тава е. Мислаах си, че американците ми са платили с долари да запала фабриката. С големи усилия адвокатата им каза, че щом фабриката не е изгорела, нема право да ме съдат. Спогледаха се комунистите и си премълчаа. Адвоката им рече, че не може да съдат едно дете толкова бърже и жестоко, като е искало да си играе.

После в София беше голема борба. Тоя адвокат беше говорил с един друг да води делото. Бил е много способен и кадърен адвокат. На времето е бил пратен да защитава Георги Димитров на Лайпцигския процес, ама не са го пуснали от София. Тоа адвокат се викаше Любен Чешмеджиев, ама много кадърен адвокат, а и сина му беше станал адвокат.

На преразглеждането на делото ме осъдиха на шест месеца условна присъда и с право да обжалвам. Адвоката искаше да обжалвам, ама я не го послушах. Не щех да обжалвам, оти беа минали пет месеца и оставаше само един. Мислех, че нема смисъл повече да се разправам. Адвоката ми думаше, че комунистите нема да остават таа работа така, ама я не му верувах.

След решението на съда, още на другия ден дойдоха протестни писма от комунистите. По линия на партията върнаха делото във Върховния съд. Мене ме пуснаха шест месеца условно,

докато се разгледа делото от съда. Делото се води без мене в съда. Адвоката Чешмеджиев го беше водил от мое име. Я немах право да присъствам там. Имало е много адвокати и прокурори, които са гледали моя случай. На тава дело Върховния съд ме призна за невинна, без право на обжалване.

Тая история нема да я забрава докато съм жива. Разкароваха ме като мечка по съдилищата, ама поне да имаше за кво. Ама така ми е било писано да патя. Голема борба беше, ама съм благодарна на Бога, че сичко стана както требваше. Видех, че има на тоа свет и добри хора. Та така, съди ме дори Върховен съд за една игра... Я за семейство не бех мислела. Не бех като дружките ми, бех по-изостанала. Не одех много с них на сбирки, оти си бех детински акъл, сичко ми беше смешно. Така мина време и дружките ми взеха да се женаа, ама я си бех на друг акъл. Ама дойде си време и я си харесах едно момче като них, и той ме харесоваше много. Добре, ама нашите разбрали, че се харесоваме и излизаме с него по седенките. Техното семейство беа комунисти и му забраниха да ме видува. Идвали беа тейните при наште и им кажали, че я не съм за него. Наште много ми думаа да го остава, ама ние си излизахме с него. Днеска така, утре така, ама тейните се набъркаха и не му дадоа да ме земе. После го ожения за една там, ама не изкара дълго време с нея, скоро умре.

И я сетне бая време си поодих така, не щех да се жена. Ама наште взеха да ми натякват, че нема за кога да чекам и кой да чекам. Думааше ми да взема кой да е, та да се объркам (смеся) с людето. Я не щех и да чуя за женене, нещо страшно ми дохождаше. Ама кара - вара (върти-суче) и ме натиснаа, та взех там един. Ама не седех у них два дена без три дена. Ле знаеш, на кой ке е му е пишано, писалка е тава, не можеш да избегаш. Така ми е било пишано, така наприх.

Я имам брат в Пирдоп, та му пишах да дойде за мене. Много се уважаваме с тоа ми брат. Като деца най-много с него се разбирахме. Той беше най-работен от всички, ама и тате най-много него гонеше. Мене ме беше грех за него и се му помагах. Одохме на нивите да вадиме, да прашиме (копаеме), да прибираме. Я се с него бех да му помагам.

Един ден тате го немаше, бехме с мама и брат ми да коси-

ме люцерна. Беше мокро, оти през нощта беше капало много дъжд. Ние с мама останахме на ливадата, а брат ми отиде да докара колата с кравите. Събирахме с мама люцерната на купки и по едно време гледам брат ми спре с колата. Прекароваахме през реката до ливадата да товариме. Ама ле беше голема реката от дъжде, чудехме се как ще мине. Кравите ни беа много шури и се заклешиа в реката. Водата повлече колата надолу, а ние с брат ми хукнахме да я измъкваме. Мама почна да пищи, че реката че ни отвлече. Ама брат ми ле знаеше, че тате е много строг и не щеше да остави колата там. Рукаше ми: *"Бърже, Борянке, че тате като дойде, че ни изтрепе"*. Дърпахме, дърпахме, ама ояжда (надвива) ле се на толкова вода. По едно време усетих, че водата ни понесе надолу, уплаших се яко. Брат ми рукаше колко може да опинам, ама я вече немах сила. Еле по едно време набраха с ногата (крака) по-плитко и дигнахме колата. Излезохме с триста зора и докарахме колата на ливадата.

Мама ни гледаше като отровена и целата трепереше, не можеше дума да обели. И после си ѝ остана тая болест, от време на време така я сковаваше. Ама я не можех да остава брат ми сам в таа вода, помогнах му. Секога кога и я имах нужда той ми помагаше.

И сега, като ме насилиха да се ожена, той веднага дойде. Зема ме при него в Пирдоп, там да седа. Насила вика, щом не щеш, нема да седиш в таа каша (къща). Поседех малко при него, ама сетне и я се ожених.

Земах един батачанин. Те па беа бедни и много деца, та немаше дека да седиме (да се остановим). Отидохме у наште сетне, там да седиме. Насадохме тютюн да гледаме, одехме по нивите. Каша не сме градили да се мъчиме, сичко си имахме. Братята ми са големци по градовете, накупиха си апартаменти, а па кашата оставиха на мене.

От тоа батаченин имам две деца. Големата ми щерка има три деца и живее в София. Двете ѝ са близначета и са по-големи, а манечкото е на една година. Мъж ѝ е много убав човек, инженер е в София, ама тя е даскалица. Убаво си живеат, обзавели са се, разбират се много, ама не са тука. Другата ми щерка и тя е в София. И тя като мене е на акъл, не ще да се жени, мома е. Ама

съм спокойна, че поне поучи като людето, та сега е докторка, земала си е лебо в ръцете. Я като не учих на времето, кой ми е крив. Убаво съм ги възпитала децата, умни са. Беше на времето мизерия, нямаше модерни работи, в мизерия ги съм гледала. Раз-турам (развалям) на мене рокля, да сошиа на них, па тия им е драго, та нема до къде.

Мама беше оперирана и нищо не можеше да работи. Я станех сутринта в три саато (часа), да ида на нивата, да праща. В осем се върнех да ида на фабриката. След работа у дома къшчувам, я да сготва, я да изпера, да смета. После предех или тъчех, оти момите си направааше чеиза.

Един ден на нивата бех вир вода от правене и отидех на кладенеца да пия вода. По едно време усетих, че нещо ми стана лошо, душеше ме в гърлото. Откараа ме после при една жена да ме лекува. Тя ми кажа, че съм фанала вода и ми баеше. Така се мина ден, два, мене не ми минава. Толко ми тежеше, че щеше да се пръсна.

После тате ме кара във Велинград на доктор. Там ме изследваа, снимаа. Доктора ни се скара, че не сме дошли веднага, оти болестта е сериозна. Той кажа, че таа болест не се лекува и се че си ме боли. Помна даже, че кажа функционална стеноза. И досега си я имам таа болест, ама като бех млада не усещах много. Работехме, ама не ни тежеше, сичко ни беше на смех. Ама сега сичко зе да ни се отразява на старини.

В тоя живот съм имала много прекеждия, ама съм благодарна на Бога, че е бил с мене. Винаги съм се спасявала от такива работи. Помна от ученичка, па една такава история, дето много се бех уплашила. Като ученици много одехме по гората. Собирахме растения и правехме хербарии. В нашта гора има най-различни растения, кое от кое по-интересни. Зимяхме си ядене с другарчетата ми и по цел ден седехме в гората. Бехме бая големки, като сегашните - девети или десети клас.

Същата година се удави на мама сестра й в реката. Бехме на нивата да ореме и реката беше много голема. Таа година беше капало много дъжд и насекъде беше мокро. Тета отивала сама до тейната нива. Тя беше малко по-горе от нашта. Опитала се да мине през реката, ама се подлизнала (подхлъзнала) на нещо и

реката я повлекла надолу. Ние с тате чухме, че се рука силно и затърчаае натам. Реката влачеше дърва и камене и нищо не се гледаше. Беше много църна и бегаше бърже. Сега не е станувала толко голема като в ония години. Дойдоа и други хора, ама нищо не можахме да направиме. Реката я беше изхвърлила много далече. Помна, че като я видех, зло ми стана. После бая време се сепях на сон (сън) от страх...

Та щеше да ти кажа за мене. Одохме значи в гората с другарките ми. Там ядохме, собирахме растения и се смеехме по цел ден. Играхме на най-различни игри, гонехме се и се пръскахме с вода в реката. По едно време дружките ми се изсипаха и ме дръпнаха към реката. Пръскахме се толко силно, че не можех нищо да си зема въздух. Реката беше много силна и ме беше страх. По едно време се сетих за тета Катерина и си помислих, че водата че ме отнесе. Почнах да викам силно, колкото сила имах. Другите се разбегаха и ме остиха наред реката. Тука имаме един Бойко Гюров - той беше партизанин, та той ме изкара от реката. Толко се бех уплашила, че дума не можах да продумам.

Мизерно сме карали, ама ни беше много убаво. След девети септември прекараае един труден период, действително много труден. Имаше големи реквизиций, зимаше се наряд срещу декарите, не можееме да изкараме толкова. Изкараае голема мизерия, требваше сичко да си дадем. Кой квото имаше в стопанството го даде. Глад беше, мизерия голема, ама лека - полека се оправихме. Уплашихме се много по онова време от тия реформи на комунистите. Чудехме се кее че е, щее че е. Срах ме беше да не ми умрат децата от глад.

По едно време заболнех, от сърце заболнех и много се уплаших, обръках се, че нема кой да ми гледа децата. Ама сполай на Бога оцелех, оправих се. Десет години бех на повикване, с картон на прегледи. Оправиа ме докторето с хапчета, с инъекций, ама съм благодарна на Бога само, че оцелех. И така сега не се чувствам много добре, ма е - изгледах си поне децата. Сега и тия бегаа далеко, останаае си ние с дедото. Криво - лево карае я некак.

Апа сега свето стана друг. Хората не са разбрани като едно време, много са лоши и зависции. Немат вече страх от Бога,

**почнаха да се трепат нагоре - надолу. Не може да се живее спок-
койно вече, светото стана пълен с разбойници. Ама така че караме
вече - кога добре, кога зле, Господ си знае работата.**

Не го съдих за развод, на мен младите години така ми ойдоха

Иванка, Санданско, род. 1932

Родена съм си тука. На 65 години съм. Учила съм до осми клас. Татко ми и майка ми са били много бедни. Майка ми е била осиновена и се е оженила на шеснаесе години. Родили са се седем деца - четири сестри и трима братя сме. Бедни бехме много, много бедни, татко болен осем години от бъбречна болест. Лекуваше се кат сега, как се лекуват, на частно се плащат лекарствата, всичко се плащаше.

На 17 години отидох да работа в горското стопанство - разсадниците. Оттам си купих, от заплатите това съм спечелила - един дюшек. После една моя братовчедка от Сандански, дошла си. Тя работеше в Габрово. Аз им отнесох грозде и тя ми придума да ида в Габрово да работа. Викат, че било там убаво и аз се съгласих. Викам: *"Ами убаво, аз ќе дойда, ами кво да се облеча?"* Хвана та продам тоя туфлек (дюшек), та си купя едно сако и черна пола от шакет, тва ми беше премената. Записах адреси, всичко, влак къде се сменява и пристигнах в Габрово. Тва беше 53-та година. Седех там три години.

Имах приятелка, много убава приятелка от село Мамарчево, Елховско. Една отпуска рекохме да си караме на нейното село. Там се запознахме с много убави момчета. Аз се запознах с един Продан, той беше попски син. Пристигнахме вече на гарата. Баща ѝ ни посрещна там, ама тога беше и там Първа гранична зона и не ни пускаха, понеже немам открит лист, требвало да изкарам, и не ни пускаха на гарата. Разкараха ме до МВР-то, до тука, до тука, а и ме глобиха два лева, тогава беха много два лева. Баща ѝ вече ни освободил куфарите, турил на каруцата и с конете - на 20 км е тва село от Елхово.

Отидохме вече, още като отидохме, майка ѝ на приятелката ми: *"Николинке, канени сме на сватба, тука комшините сватба прават, ќе идете ли?"* Па тя вика: *"Искам да идеме"*. А майка ѝ вика: *"Аз нема да ида, идете вие"*. Още не сме седнали и ето ти приятел ѝ на нея. Бързо, веднага научил тука да дойде. Тя вика: *"Нема да му кажем, че ќе идем"*. Викам: *"Убаво"*. И

викаме уж нема да идем, нема да идем, па се готвим и той вече се моли, айде уж той ни е придумал, да идем.

Като отидохме и ме запозна с тоя Продан, що ти разправах, попския син. И оттам от сватбата, танцувахме вече, отидохме на забава. Па той бил боксьор. Дадох му награда една фланелка, такава награда беше. После разтегнаха акордеоно и се свиря, за гостенката на Николинка - Иванка соло, пет минути соло по избор на кавалер. Сега да откача - срам ме е. Поканих го тоя Продан и танцувахме с него вече и така много беше убаво.

Па вечер дойдеха на седенка приятел ѝ и тоя Продан. Дойдеха с грамофон, тогай немаше музика таквия, тоя магнет и тия телевизор, грамофон пуснат на лампа и така седехме. Аз везех възглавнички, едни таквия шамповани, а-а-а изкопирано на шамповано и го везеш. Като навезах вече тая възглавничка, дето я везех, той я зема тоя Продан и я ушил. На другата вечер я донесе и дълго време, така кат я слагах възглавничката, се сецах. Спомени ти остават.

И кога си бегахме вече, там от отпущката те двамата с каруцата не изпратиха на гарата и после писма... пишеше ми писмо. Даже кат си се върнах в село писма получавах. До баща ми имаше писмо, да се ожена за него. Аз отговорих, че аз не съм съгласна, че баща ми не ме дава. Я не се съгласих да се ожена там, понеже крае на България. Викам: *"Габрово, крае на България..."* Нашите се ми пишеха *"върни се, върни се..."*, па и на мен си ми беше мъчно - да си се върна в нашия край. Мож да не е убаво селото, но дека си си роден, там си е убаво.

Седех в Габрово три години - върнах се. Върнах се, тва глупаво село, скучно, не излизах никъде. Пет години седех си у дома. Тютюн работехме, садехме. Ожениха се сестрите ми. Брат ми беше женен вече. Малката ми сестра ме прежени за три месеца. Ожени се тя на Великден. Мина се 2-3 месеца и аз се ожених. То ама такава женитба моята, защо викат *"писано ле е да страдаш, ке страдаш"*. Един път се видехме, вторият път бегах по мажо ми. И то кат не съм ходила в тва село, не знам какъв е бил, що е бил, па той се бил женил два пъти. Аз отидох мома, трета. Трети път се жени той за мома. Па аз не виждала, писано ле е така, ке си страдаш.

Оженихме се вече. Уж се уважавахме, не ме обиждаше, девет години. Понеже ни се роди и третата дъщеря, той искаше много син, дъщерята беше на шест месеца като почна да ме тормози, че нема син. Та тоя тормоз по мен, по деца, хубава дума не казваше. Тия деца вече направо се разболеха. Средната дъщеричка се разболе от нерви, от страх. То мисли, че е верно това, оти вика: *"Двете дъщери, малката и големата, мож да ги земеш, ама средната ке я заколя, ама нема да ти я дам"*. И то помисли, че верно ке я заколе, за Велка приказвам.

Така се минаха пет години. Бой, тормоз, седех там шестнаесе години. На 4 януари 74 г. ме изпади. Изпади ме от дома и аз не бегах от селото, отидох у мой братовчед, у моя братовчедка. Разправам вече на братовчедката, тя вика: *"Ми к'во да правим сега?"* Викам: *"Ми ке ида до Сандански до МВР-то да обясна какво шо е и дано нещо да му дадат акъл"*. Па рейса закъсне и дойде братовчедката и вика: *"Върни се, оти там нема да ти обърнат внимание, събота е, там са на лов"*. Па аз се върнах. Седех там два дена, на третия ден него го викнаха в МВР-то в Сандански. Аз ойдох от пощата, извиках едно такси от Сандански и пратих едно дете да каже на децата. Дойдоха, нито чанти, нито учебници, нищо не си беа земали. С една чанта парцали и дет викат *"дрехите на гърба"*. С това сме дошли.

И бегахме вече в Гара Пирин, в сестрите ми, а па техната дъщеря тука работеше в Разлог. С нея на другия ден дойдохме тука. Та не ме приемят на работа. Немам удостоверение от АПК-то. Шестнаесе дена без работа бех. Нито имаме пари, нито черга, нито завивка, ни постилка, нито има шо да раним децата. И един път пак ода при "Труд, работна сила", тоя беше, дето имаше един Манов, му викам: *"Виж, дайте ми нещо работа или ке се оплача дали имате право - викам - да не ми дават работа, с три деца, да се чуда аз какво да ги работа"*. Тогава той ми вика: *"Еми има работа в ТПК-то"*. Викам: *"В ТПК-то, в ТПК-то"*. Отидох, ама гледам - не гледам каква е, дали е вредна работата или не е, само да е с пет лева нещо повечко. Почнах да работа в бояджийницата. Работих там три години - в детските играчки. Живеехме на квартира, на частна квартира, три години в една стаичка с долапи. Децата дали да учат, дали да си четат,

дали да готват или да спа, аз пък от нощна смена като се върна. Такава мизерия никой да не дава господ да живее. Хазайката ни даде две черги, за да се завиваме, постиляхме, с това преживяхме.

Един път, една моя колежка, после ми стана колежка в КЦХ-то (Комбинат за целолоза и хартия), се видехме. Тя ми вика: *"Що не дойдеш там да работиш. Мож да ви дадат и квартира"*. И ойдох вече да работа в КЦХ-то. Работа там, върна се - мизерии големи. На училище беха децата. Само боб и картофи, тва ядохме, понеже не мож да купиш... на хазайката плетех пуловери, фланелка нещо на дете, на хазайно, даде ми една тенекия боб, картофи ни даде. С това живеехме. Аз купувах само хлеб. Дали обувки да купиш на дете... кат са три деца. И работих там три години в КЦХ-то. Не ми дават апартамент. Аз секи ден се моля, моля се. И дъщерята една година поработи. ПУЦ-а караше тя и работеше, накрая ни дадоха таа гарсониера. Дадоха ни тая гарсониера и ни се е струвало, все едно в палат живееме. Ожени се големата дъщеря на шеснаесе години. Закъсневаше вечер, викам: *"Ай или се жени, или нема да излизаш..."* Реши па да се ожени. Ама да съм знаела, да не ѝ кажа така. Знае ли човек какво ке погоди, ама щом майката нема късмет и децата нема. Ожени се и тя айде сватбата, айде сичко вече, дето викат, кат се ожени едното, та ти намаля мастрава (разходите). Не е верно това, хубав е живота, кога са си децата при теб.

След кат се ожени тя, мина се четири години, ожени се и средната дъщеря. Останахме с малката. Колко се е страхувала па тя, сама, аз на смени - то само тука. Така и тя не погоди, и малката, и до днеска ми черни живото, па занапред не знам какво ке се случи. Дано занапред децата ми да имат късмет, та досега тва да е минало, да се забрави.

Да ти разкажа са па за внучетата ми. Имам шест внучета. Най-големият сега е в четвърти курс. Като трябва да дава човек убави подаръци, ами кат съм бедна, кво да давам. Мож да е помалко, не съм оставила рожден ден или имен ден, или Нова година, или да ида, па да не им носа нещо на сичките. Тя, големата дъщеря има три деца, втората има две, а най-малката едно. Па то най-малкото е най-гявол, маленко, ама много умна. Оня ден

идва и вика от вратата: *"Бабо, бабо, па дедо вика на татко будала"*. Викам: *"Бе не е будала, бе чедо, татко ти си е убав, оти дедо така?"* *"Ама дедо му вика будала, дедо е лош."* *"Лош е, чедо, лош е."* Много е терикат, много, па песни, па стихотворения знае, нема три годиник, ама е много умна. Па е сивоока, русокоса като кукла, да не мож да му се нарадваш, ама баща ѝ не заслужава, баща ѝ е много тъп. Права си е, че вика дедо му, че е будала.

Забравих, забравих да ти кажа па кога се ожених де. С другите жени на мъжа ми сватба не е правено, оти едната седела три месеца, другата осем месеца, ама на мен ми правиха сватба, че мома съм ушла. И то бех булка с... тога имаше сукно, много убави платове. Роклята ми беше от бежево сукно. Вало вече беше копринено си, не золвата ми как разправяше га се оженила, та от американ вало било, на мен беше коприна. Бела коприна, па черни обувки си купих, велурени черни обувки. Беднотия бе, беднотия, гледаш нещо евтино, па и толкова сме... тогава сички така се праехме. Не беше бели рокли булчински сукно, ама нали е млад човек убаво си е, млад ле си, се е убава булката. И вече на сватбата свекървата нищо не са ми подарили, нищо, събрах едни дълбоки чинкови паници - осемнаесе, а аз чорапе съм плела, фути, шарени престилки. Дарове съм дала, ризи на нея, на свекор, на девер, на сичките, па те подарък не ми са дали. Стига тва уважението от нея, беше много убава жената - свекървата. Свекора беше и той пияница. Децата се метнали на него.

Тя се викаше, много ми се караше, ако кълна децата, оти по навик, имах такава кют. Да прокълнеш децата си, скараше ми се, затова ми се е карала и се ми е давала акъл. Така викаше некогаж: *"Ле-ле, невесто, като остарееш ќе видиш какво е, са ти е убаво"*. А и ми е викала така, като почна да ме тормози мъжа ми и тя викаше така: *"За дърва да иде, змия да го ухапе, да умре"*. Или па на къща, той беше строител: *"Кат се качи на къща да претраша (сменя керемидите) да падне, да се утрепе, ти децата ќе си гледаш"*. Като виждаше, че не съм виновна аз. И така оти рекат некои: *"Е-е-е майката нейното ќе си защитава"*. Ќе защитава, ако е право, ма тя беше много харна жената и виждаше какво е.

Па кат се оженихме, там от селото жени: *"Е-е-е свекървата и теб ќе те изгони"*. А се едно тя е гонила жените на сина ѝ, ама не е верно тва, тя с пълна уста ќе ти продума... Бехме в две стаички, така ниски беха стаичките, от врата във врата. Той, мъжа ми, се скараше с баща му и с майка му и вика: *"Там нема да одиш ти."* Той излезе, аз бех бременна с Ценка тогава, с първото дете, иде на работа и аз слеза при свекървата. Вечер, преди да се върне, се пребера и така му думам и онака викам, придумам го, влезем у старите. Сетне свекървата ми е викала много пъти: *"Като е толко инатчия, как можеш да го предумаш, па да дойдете?"* Слушаше ме тогава девет години. Като ми се роди Бонка, на шест месеца беше тя, като почна да ме тормози, да кълне децата, да ги бие.

Закачахме един път тютюн, нали имахме много тютюн тогава по 12 декара сме сажали, децата маленки и са се качили те на една стълба, мъжа ми на друга. Така закачахме по стените низи. Ценка изпусна единия край и той като рукна (викна) по нея да я кълне: *"Та умреш на куче место ќе те фрљя, един лев нема да похарча да те закопам"*. Тва дете като е ревнало, вика: *"Защо, майко, си ме родила, защо си ме родила?"* Се кълнеше децата, се ги биеше.

Той като ме изгони, и тва бех забравила да ти кажа, като ме изгони вече, като бегахме оттам, той дождаше да се моли и аз улава, па рекох да го прибера, нали с него ми са младините минали, от него съм деца родила. Хазайката ми викаше: *"Приберете го, Иванко, преберете го, гледа се добър човек, ај ќе ви дадеме старата къща тука, щом е строител, той ќе я пооправи малко, ќе я ремонтира, евтино ќе ви я дадем"*. Един ден дойдоха Бонка и Ценка на село и свекървата рекла: *"Цене, да кажеш много здраве на майка ти, чедо, да не се излаже да го приберете. Ако го приберете, той се фали, като заспите си-чките ќе ви изколе. Да кажеш на майка ти, да не се лаже да го прибере, по-лош е, по-арен не е"*. Затова вече не смеех да го пребера.

Шест години жевехме разделени. Не се разведохме. Аз не го съдих за развод, на мен младите години така ми ойдоха, па за какво ми е развод, сигур ќе се жена за друг! Нито съм тръгнала...

какви жени има, та децата да си посрамиш. Пример съм давала на децата ми да не одат, да не шетат, се правия път да си гледат, оти после ќе съжаляват и мен ќе упрекуват. Така шест години живея и умре.

Шест години аз не бех стапала в селото, па си правихме къщичка, и тва съм забравила да ти кажа. На същия парцел, къде са техните, оградата само ни делеше. Ниска беше къщата, ма само каменна зидария, тога средната дъщеря ми беше на годинка. Детето на гръбо съм заденала с една цедилка и пренасям, подавам му камене. Кога турехме керемидите отгоре, турахме кал - пръс объркаме и настелуваме отдол под керемидите и отгор, кат се залепи керемидата, не навева нито снег, нито дъжд. Целата къща така е настелена с кал. Детето ми на гръбо, а я на макара да опинам, да качувам. Така съм се мачила. Било ми е мерак, оти да се разширам, затва си праехме къщичката отделно в Петрово - там се ожених. Викахме си, като спечелим некой лев, некоа година като дадат от тютюна ,ке купиме тухли и да дигнем един етаж нагоре. Мъжа ми викаше: *"Тука можем да напраеме и чупка на момите - вика - тука да има повече стаи"*. Нищо не направихме.

Хора нищо не беха, хора станаха, а па ние уж нещо бехме, та нищо. Хората му завидеа ние кат се оженихме, оти стана човек, никой не го е имал за човек, никой не го е считал, за најдолния го имаха в селото. Кат се оженихме по много тютюн изкарвахме. На уважение от хората беше, от бригадиро до сички. Като гледат вече хората, че се уважаваме, че и тютюн гледаме, сичко, речат: *"Кольо, Кольо, ти сега кат се ожени, с тая жена човек стана."* Па той ме упреква: *"Ми хвалят те, кат ходиш с тех (изневеряваш)"*. На правата ти душица, да те обвинява, па с такива думи. Никъде не съм отишла, та как ходехме на смени - сама да съм, та да ти нема доверие примерно, а па ние сме били се тютюнджии заедно. От тютюно сме изкарвали с моите деца, само един хлеб сме си куповали. Като изкарахме тютюн, предадохме го, тури ми на мен некой лев в книжка и на него и докато дойде другата година да разделим па, нема пари нито в моя, нито в негова книжка. Купуваше мулета, коне, та юзди, та мъниста за прескръсници там вече, та самар им направи. Опра-

ви го малко мулето или коня, откара го в Сандански. Там цигането го напият, опиеш се, даде го за 50 лева, а ги купуваше по 1000, по 2000 лева. Цел живот за тва съм работила, що съм седела при него. Викам си: *"За един леб аз нема да си мъча децата по цели нощи да нижат тютюн. Един леб аз сама мога да им изкарам"*.

На 23 октомври преди 20 години той се разболел и починал. На мен ми обадиха с телеграма зълвата и егървата. Кат сега си помна, беше осем часа вечерта като ми донесоха телеграмата. Викат: *"Никола починал"*. И аз викам на децата: *"Чедо, татко е умрел"*. *"Татко!"* Е, така те се учудиха, уплашени. Макар да са се стаховали от него, секогаж пиан, па им беше мъчно на децата. Аз цела нош не заспах. У мене имах само 40 лева, а в банката 300, по 20 лева влог съм си внасяла, това ми беше всичко. Мисля си сега за погребението, че нема да го завара, Боже мили. Майка му умре преди него. Викам си: *"Ако майка му е жива... па дали имат с що ковчег да му застелят, дали имат дрехи да го облечат?"* Е така си мисля.

Стана вече сутринта рано, ойдох аз у големата ми дъщеря, тя имаше пръво дете, на 6 месеца беше некаде, звъннах вече, обади се. Тя беше станала, а па мъжо ѝ лежеше още. Питах го дали некаде ке оди, дали е свободен. Той рече, че е свободен, и му викам: *"На ти тия 20 лева, Бойко, да сложиш бензин, та да идеме на погребение, оти иначе нема да завара"*.

И така ойдохме. Купих оттука некое кърпче, купих си черна забрадка, па сички ми викат: *"Защо ле носиш черно?"* Ке носа, нали ми са с него младините минали. Макар че сме били разделени, на мен си ми е мило. Отидохме вече у егървата. Тя живееше на крае на селото. Питах я вече дали е одила там при нас, облечен ле е, какво е, що е. Застелен ле е, приготвено ле е ковчег, да се застеле. Тя ми рече, че е застелено с една чергичка от свекървата, ше е остила за свекоро. *"Приготвено му е - вика - сако-то, вехто, ама прано, нова риза и обувки."* Като минахме из магазина, аз му купих една много хубава кафена жилетка за 30 лева и една вдэфка, оти немаше одеяло. Купих му възглавница, кърпички и чорапи за дарове. Там, па кой дойде на погребение, трябва сички да ги даруваш, таков па бил адет (обичай).

Отдохме горе, там имаше една баба Пана и тя вика: *"Сега веќе не мож да му облечеш жилектата, така ќе му ја сложиме"*. Не ја облечохме, така ја сложихме под мишниците му, до рџката. Като виде тва баба Пана вика: *"Се едно ја е облекал"*. Така го погребавме.

Преди да получа телеграмата, аз го сънувах. Една недела беше преди това и на сън той ми вика: *"Ване, да ми платиш ковчега"*. Па аз му викам: *"Не мога аз да ти плата ковчега, аз сама три деца гледам"*. И майка му до него и тя вика: *"Праваси е невестата, чедо, нема да ѝ се сърдиш"*.

Откаравме го во черквата и брат му, и братовчед му искаха да платат, обаче аз не им дадох. Рекох им, че съм го съновала и аз ќе си плата. Платих си вече сичко, мина се многу време и тогав дадохме порџка да се направи паметник със снимка. Брат му умре на 32 години. На него снимката е изличена, на майка му също, а на него се едно сега му е сложена, такава убава снимка му е тулено.

Вечерта след погребението се бехме събрали у малката му сестра, етърва ми. Тогав тя ми рече: *"Како, тая ноцъ сънувах бате веднага"*. *"Шо го сънова?"* - викам аз. Па тя: *"Седнал на една шарена черга, а па на кумовете се слага такава черга, па викам: "Бате, па ти кум ле си, та така се си расположил, па и вдевка", па той вика: "Това е от кака ти Ванка, тя ми ја донесе, от неџа ми е тая вдефка и тая жилетка шо носе сега"*. За да се јави, нешто има. После на 40 дена како отидох ништо не беше оставено, само едно легло, тој дека лежеше, мрџсен јурган, столовете бежа изпокрадени от кџци, не друго да остане. Сичко беше откраднато, ништо не беше оставено. Рукнах вече, плаках, ма ништо. Земах сички мрџсотии от кџцата и ги изгорех на двора, изчистих стаите, избџршах.

Та така ми мина на мене живото во беднотиџа, во мизериџа, е имало е и убави дни, ама малко.

"Тъй като бях бригадир..."

Никола Спасов, Западни покрайнини, Югославия, род. 1921 г.

Как бързо минават годините. През живота ми се случиха много неща, за една част от които ще споделя с вас. Ние бехме дванадесет деца, най-големия от който бех аз. Втория беше Любен, третия ми брат се казваше Васил, наравно с тях имах и пет сестри, които се казваха Николена, Костадинка, Венка, Славка и Петранка. За останалите ми братя или сестри, мога да ви кажа само че са починали като много малки, дори и не си спомням имената им. Още от пет годишна възраст започнах работа като овчарче. Цялото ми детство бе съпроводено с много и най-различна по вид работа. Като дете съм пасал по седемдесет на брой овци, тогава по-онова време ги наричахме *"брави"*. Тъй като все още бях дете, моите родители никога не ме изпращаха сам, а винаги с мен имаше и други по-големи от мен другари. Такива беха времената в миналото. Неволята те учеше на всичко. До дванайсет годишна възраст помагах на баща ми и майка ми във всичко. Върших всякаква работа. Та нали бех и най-големия от децата им, техни опора.

След дванайсет годишната си възраст станах чирак на майстори. Трябваше да науча някакъв занаят, с помощта на който след време щях да си изкарвам хляба. Въпреки че бяхме много бедни, аз все пак ходих на училище и успех да завърша пети клас. Училището ни беше много далече от къщи, на четири километра от дома. И като си спомням само, че все ходихме пеша. Немаше ни зима, ни лете. Дълги години бех овчар, а след това вече и говедар. Когато времето се затоплеше много, говедата започваха да шръкклеят, и много бягаха натам насам. Жегата много ги мореше. Орехме, жънехме. Въпреки непосилната работа, по време на горещите дни ние винаги намирахме сила за пеење. Работата ни спореше - с помощта на сплотеността и задружието, което цареше тогава между хората, а също така и на жътварските песни, съпровождащи самата жътва. Дойде ли време за обедна почивка, жените ни донасяха, току що опечени зелници.

Като малки в къщи имахме две кучета - едно по-голямо и в същото време и хубаво куче, казваше се Шаро, и едно по-мал-

ко. За тях си спомням две случки от детството ми. Това се случи в деня, в който един ястреб нападна кокошките ни и започна война с петела. По това време малкото ни куче усети цялата тази хава и веднага се притече на помощ на петела ни. Кученцето ни се ока- за много смело и умно. То захапа ястреба и го удуши. Ние децата много се радвахме на кучето, че опази животните ни от явна смърт. Много го обичахме и си играехме с него. Една нощ влиза една лисица през некаква дупка в кокошарника ни и напада коко- шките. Уплашени от нападението, и то през нощта, те започват много силно да крещят. Кучето, чувайки повика им, сепуска на бегом и застава на дупката, така че лисицата няма друг изход, през който да излезе. Кучето ни през цялата нощ прекарва на това място. На сутринта съвсем случайно покрай нас минава вой- ник от селото, който се прибира в отпуск. Той стана и участник в залавянето на лисицата. Спомням си, че със собствената си сабя я намушка в гърлото. Баща ми я беше вързал за краката, а в същото време държеше и тесла в едната си ръка. Въпреки нане- сения ѝ удар, лисицата все пак останала жива, скочи на баща ми, а той с няколко удара по-нея я уби. След това разбира се я одра. И отново кучето беше главната причина за залавянето ѝ.

По онова време имаше много истории за дяволи и вампи- ри. През един ден спомням си, че ни се случи нещо, от което много се уплашихме. Майка беше отишла при овците, на егрек нещо, като летен овчарник, а баща ни имаше среща с някакъв човек в една от махалите. По наше време махалите се намираха на много големо разстояние една от друга. Ние, децата се бяхме събрали на едно и седехме на едно корито, което беше много големо и дървено. Малкото ми братче беше в люлката си. Съв- сем наскоро в селото ни беше починал един старец, за който се говореше мъжду възрастните хора, че се бил увампирил, понеже не е бил пазен като починал от котките, мухите и т.н. Просто не е бил спасен ритуалът, необходим за изпращането на покойника. И както си седехме ние, на коритото от плевнята излезе и тръгна по пътеката към нас едно светещо кълбо, и ние в същия този момент изпищяхме. Отново кучето ни Шаро бе главния герой. Той се хвърли и подгони светещото кълбо, което ни изплаши толкова много. Баща ни връщайки се ни чува, че пициме и ни се

обади, че идва да ни успокои. Той явно се е досетил от какво сме се уплашили.

Изминаха години и настъпи моментът, в който аз като най-голямо дете трябваше да започна да работя от малък и да помагам на родителите си, най-вече на баща ми, който беше главата на семейството ни. Бях на шестнадесет години, когато станах майстор-строител - зидаро-мазач. Това беше занаята, който усвоих и благодарение на него изкарвах прехраната си. През 1941 година ме взеха войник в град Сливен - Шести артилерийски дивизионен полк. След уволнението ми от военна служба станах миньор в град Перник. Точно по това време, годината беше 1944, ме взеха запас и оттам ме изпратиха на фронта. Шест месеца бях запас в нашта Българска армия, а след това ме прехвърлиха в Титовата армия, така и изкарах зимата. След като се уволних през 1945 година, се установих на квартира у баба Донка в гр. Кюстендил. След трагичната смърт на първият ѝ мъж, тя остава сама вдовица с три деца. Какво е препатила тази жена, само тя си знаеше. В последствие, след един голям интервал от време, тя е склонила да се омъжи втори път. От втория ѝ брак има и четвъртото ѝ дете. Баба Донка беше много добра и ме уважаваше. Още в първия месец от престоя ми при баба Донка се залюбих с Евга, която беше най-голяма след първия ѝ брат, който е починал като войник.

Така аз се ожених за нея още в първия месец. Тя беше майстор-плетачка. Притежаваше собствена плетачна машина. Изработваше най-различни текстилни изделия, в чиято изработка вечер след работа и аз участвах. Мойта задача се състоеше в плетенето на гърбовете на фанелите. Евга беше една много изстрадала млада жена. Целата тежест в семейството ѝ попада върху нейните плещи, като на най-голямо дете. Детството ѝ е преминало в непрекъснат низ от несгоди и лишения. Безкрайна е - и ще остане такава - мъката ѝ за най-големия ѝ брат, който с героичната си смърт остава завинаги в паметта на признателните поколения. Накратко каква е била неговата история. Сирашката мъка на Крум, така се казва той, започва след трагичната загуба на първия им баща. Нерадостния живот, на който са били обречени, му отваря очите за истината в живота. Като ученик в чет-

върти клас на Кюстендилската гимназия върху него спират вниманието си оформящите се по-онова време прогресивни младежи, така той и става член на РМС. Липсата обаче на средства много скоро го принуждава да напусне училището, за да може да изкарва прехраната си. Минават няколко години, през които той върши най-черната работа в града. През 1938 година заедно с група безработни младежи от града той заминава на работа на новостроящата се железопътна линия Шумен - Карнобат. След няколко месеца работа той става железопътен работник в гр. Перник. Там той започва активна работа в ремсовата организация сред работническата младеж. Отбива военната си служба като граничар в село Гюешево в гр. Кюстендил. Будният Крум се сблъсква с тежестите и несгодите на военната служба. По това време се засилва борбата против фашизма и започва организирането на партизанското движение. Крум е бил един от първите партизанин. Кръщават го с партизанско име, като му дават псевдонима *"Ботев"* с пожеланието да бъде като него смел, съобразителен и хладнокръвен. Той се проявил в отряда като отличен боец, участвал е в много сражения и заслужено си спечелва авторитет сред партизаните. В една от партизанските акции Кирил бива ранен и пленен от дражевисти. Цяла нощ той бива разпитван и тъй като дражевистите не са могли да измъкнат никаква информация от него са преминали към инквизициите. Но и от тях няма никаква полза. Оставайки верен на своята партизанска клетва, Крум умира. Силният студ и дебелият сняг не позволяват да бъде погребан в селските гробища. На следващият ден в селото пристига войводата на дражевистите Кимич и иска да се увери, че Ботев действително е умрел. Затова издава нареждане на същите двама души, които са го погребали недалеч от къщата, да го изровят от гроба и да му донесат шапката му. Наплашени от жестокостите на дражевистите, селяните сторили това, което им било наредено. След време дори и тези двама души не могат със сигурност да посочат гроба му. Въпреки направените издирвания и до днес гробът на първия загинал български партизанин в Югославия остава неznаен. Споменът за героичната смърт на *"бугарчето Ботев"* е толкова силен, че дълго време след това сред населението се носи слухът, че той не е загинал, че команд-

ва партизански отряд и гони фашистите някъде в Сърбия. Такава е била историята на двадесет и тригодишния живот на Крум, братът на Евга - моята жена. Единственото ни развлечение като младо семейство беха онези ергенски седенки. Много често се събирахме с младежи на нашата възраст, помагахме си кой на когото и с каквото можеше и от каквото имаше нужда. Те се провеждаха до зори. През 1946 година жена ми ме дари с първия ми син. Денят беше 30 март. Кръстихме го на вуйчо му Крум, на този, за когото ви разказах. По това време аз започнах работа в мината, рудник "Света Анна" в гр. Перник. Причината беше, че в нашия град Кюстендил нямаше работа, а аз вече бях глава на семейство и трябваше да намеря начин да изкарвам за хлеба. Тогава бяха съвсем други времената и просто нямаше никакъв друг начин да се прибирам вкъщи освен в събота и неделя. Пет дена работихме, а в почивните дни се прибирахме в къщи. Мината си имаше специално построени помещения, в които да пресяват работниците ѝ. Преживяхме и купонната система. Когато настъпи тя, аз напуснах мината и отново се завърнах към придобития от мен преди години занаят майстор-строител.

Така и станах предприемач. Работата ми се състоеше в това да организирам една бригада, с която да работим по частни къщи. Тази ни дейност тогава се развиваше в Радомирско. Аз бях основният организатор, уговарях се за къщите, за възнаграждението, което ще трябва да получат работниците ми и в крайна сметка бях техния ръководител. И тъй като хлеба в тези времена не достигаше, аз се бях споразумел с собствениците, на които работехме, всека събота да ми осигуряват по десет килограма брашно плюс останалата част от опазареното. Брашното беше допълнителна част към останалото. То ми беше от много голяма помощ за семейството ми. През един първи сняг ми се роди и второто дете, то беше момиче. Нея пък я кръстихме Снежана. И така, когато падне първия снег, тогава на нея ѝ е винаги имен ден. Жена ми по онова време се разкъсваше между децата ни и работата си в едно предприятие "Марек". Не се мина много време и аз си отимах втори син, който кръстихме Асен, а след него и последния ни най-малък син Красимир. И ето че вече бях баща на големо семейство. В продължение на шест години аз

работих като майстор-строител предприемач, след което отново се завърнах в мина Перник. Сега вече не бях работник, а бригадир на копаческа бригада. Както и сега, така и навремето имаше групи младежи, така наречените хулигани, които причакваха вечер след работа миньорите. Те винаги се организираха около датите за получаване на пари, било то аванс или заплата. Причакаваха вечер работниците и с помощта на боя им взимаха парите. Болшинството от младенците в град Перник беха безработни, но не това беше причината, а просто на тях не им се работеше, а и така е по-лесно-наготово. Такива беха времената навремето. В Перник, тъй като бях далеч от семейството си, много общувах с моите братовчеди Кольо и Киро, ние в същото време и заедно работехме. Аз им ходих много често на гости. Много ми беше мъчно за семейството ми и най-вече за децата ми, но все пак трябваше да общувам с некого. И това бяха те. Създадохме си малка групичка, която се състоеше от приятели и колеги. Заедно прекарвахме вечерите до идването на съботния ден, бяхме единни и се бранехме от вероятни нападения. И тъй една вечер бяхме на гости в един от нашите колеги. Вечерта беше приятна, но настъпи време за тръгване. В безкрайното ни бърбене не сме усетили, че е станало вече късно през нощта. Тръгвайки си и манавайки, пред една от тесните тогава улички ни причакаха група младежи, но от тези, които наричахме хулигани. Не успяха да ни уплашат, тъй като ние просто си бяхме подготвени за подобна ситуация. В последствие се проведе един доста дълг ръкопашен бой, в който вкрайна сметка победители бяхме ние. Не знам защо, но след тази случка, дали вече ни имаха страх, не знам, но избегвах да ни срещат, камо ли да ни причакват някъде.

След откриването и пускането в действие на мината в град Кюстендил, аз се завърнах в града и при моето семейство. В нея започнах работа като бригадир на копаческа фронтовашка бригада. В продължение на петнадесет години работих в нея, и в нея се пенсионирах по-късно. Децата ни растеха неусетно бързо. Поне за мен беше така, та малко ли време бях отдалечен от тях. Евга известно време тогава започна работа и като чистачка. Тази ѝ работа включваше всичко - почистване, палене на печките през зимата, разнасяне на пощата и т. н. В същото време се гри-

жеше за децата и мен. Тъй като братята и сестрите ми останаха много далеч в Югославия, аз си имах един много голем приятел, който след време ми стана едва ли не като брат роден. Казваше се Младен, работеше като майстор-копач на галериите - подготовките. След известно време напусна галериите и дойде при мен на фронта. Беше много добър работник като майстор-копач, и най-вече беше много послушен човек. Аз го приех в моята бригада и оттам насетне станахме много големи приятели, каквито всъщност сме и до ден днешен. Уважавахме се като братя. Тъй като бях бригадир, който винаги защитаваше и пазеше своите работници, хората и до ден днешен в знак на благодарност ме уважават и почитат. Имаше един период, в който Евга се разболя много тежко и болестта ѝ продължи дълги години. Вследствие и на нея, тя се пенсионира много рано. Дори и болна, тя все пак не пренебрегна нито мен, децата, нито собствените си родители. Тя много често ги посещаваше и им помагаше в каквото беше нужно. Живееха близо да нашата къща, която благодарение на моя си занаят успех да посторя и осигурия покрив за семейството ми. Аз самия също много често, вечер когато напусках работа, минавах покрай тях, за да ги видя.

Децата си растеха и дойде време, когато трябваше да постъпят в училище в първо отделение. Не искам да се хваля, но ние с Евга имахме много хубави деца. Кой както ги видеше като малки, много ги харесваше. Старите родители на жена ми много ги обичаха и уважаваха. Децата ми също много обичаха баба си и дедо си и много често им ходиха на гости. Е не че сега са ни грозни, те са си наши, но вече не са деца, а зрели улегнали хора. Въпреки тревогите, които ни сервиреше времето, в което живеехме, животът си продължаваше със своите делници и празници. Един от тези светли празници бе първият учебен ден за децата ни. За него се готвехме от много по-отдавна. Започвайки учебната година, започваше и подготовката на децата за влизане в училище. Годиците бяха много тежки, но ние все пак се справихме некак си. Купувахме им винаги нови дрехи, обувки и разбира се и необходимите за всеки ученик книги. Децата с нетърпение очакваха идващия ден. Още от ранна утрин училищния двор се пълнеше с празнично облечени ученици, между които бяха и нашите

деца. Дрехите им винаги бяха грижливо изгладени, а обувките им лъснати до блясък. Само за най-малкия ни син не трябваше подготовка, тъй като той беше още много малък. И като най-малък, всички останали всяка вечер влизаха в пререкания помежду си кой да си легне при него. Много го обичаха, нали беше най-малък. През 1966 година големия ми син Крум постъпи в казармата. И тогава, както и сега, беше традиция да се организира специална вечер за изпращането му. Тогава се канеха всички близки и комшии. През деня събирахме от съседите къде маси, къде столове, подреждахме ги отвън пред двора и редяхме софрата за изпращането. Цареше големо разбирателство и уважение между комшии и близки, а сега какво е време настанало. Настъпеше ли вечерта, всички седахме по масите, и започваше големото веселие, съпроводено от много песни и хора. Това беше тържествената вечер за изпращане на войника, която продължаваше до зори.

След уволнението си той започна работа в град Перник, където беше и отседнал при дедо му Васил. Като младеж той много се увличаше по спорта и най-вече от бокса. Дълги години тренираше бокс и благодарение на него успя да види и други градове. В Перник при дедо му се запознал с едно момиче, което се казваше Мария. Не се мина много време и тя стана първата му жена. Беше хубаво момиче, но нема да забравя и как хубаво пееше. За много големо съжаление бракът им траеше много кратко време. Те и двамата изглежда обичаха много повече свободния живот, така и всеки тръгна след време в една или друга посока. След разделата си с нея той продължи да работи и тренира. След време се ожени повторно за едно много добро и трудолюбиво момиче. И именно с нея той създаде много здраво и сплотено семейство, чиито семеен живот продължава и до днес. Имат две деца, те бяха и първите ни внуци. За тях като младо семейство им купихме с жената парцел, на който им построих къща. Аз бех основния майстор в строежа. Те са ми до ден днешен много благодарни, че осигурих покрив не само над техните глави, но и за внуците и правнуците ми. Само живот и здраве да е. По онези времена много се строеше и строителните материали беха много кът. Редехме се с денонощия на опашки за матери-

али в топливо. При издигането на етажите на къщата бехме много малко хора, и така цялата тежест върху строежа падеше върху мене. С изключение разбира се на плочите, които се биеха и беше необходимо викането на много хора за помощ. С тяхна помощ се биеха основите на етажите. След приключване на работата всички седахме около софрата и жените ни гощаваха с пригответените от тях гозби, придружени с дълга почивка и големо веселие от наша страна.

Дъщерята пък като завърши средното си образование замина за град Габрово да учи такаъв занаят. Сега се казва професия. Като в същото това време и работеше там, поради липса на работа в Кюстендил. В този град се и запознава с един свой колега, за който се и омъжи след време. Зет ни произходжа от селско семейство. След като се ожениха, те се установиха при нас, тъй като немаха все още жилище. И двамата работеха за изкарване на прехраната си, много се обичаха и си помагаха един на друг. Измина се време и на бел свет се появиха и следващите ми внучета. Те беха три - две момчета и едно момиченце. Семейството на дъщеря ми стана петчленно и просто нашата къщица стана тясна. Така се появи и необходимостта от ново жилище за нейното семейство. Цел живот се трудихме неуморно и в крайна сметка имаше защо. Тъй като дъщерята не искаше да й построят къща, й купихме със събраните от нас средства апартамент. Той е четиристаен и се намира на много хубаво място в самия център на града. Внуците ми растеха. Малко преди внучката ми да се омъжи, дъщеря ми се разведе с мъжа й. Появиха се некакви пререкания между тях двамата, които доведоха до скандали и побоища и в крайна сметка до техната раздела. Внучка ни преди няколко години ни зарадва с две прекрасни правнучета, две момиченца. Дъщеря ни сега живее сама с двамата си сина, и тъй като е безработна поради съкръщение, цялата издръжка за семейството й пада върху внук ми. Той работи в мина на смени и много рядко му остава време за ергенлък. Но какво да се прави, такъв му е късметът, точно на него се падна тежката задача на главата на семейството.

Третият ни син Асен много се увличаше като ученик по математиката. В училище редовно ходеше по олимпиади. Сред-

ното си образование завърши в Електротехникум. Военната си служба отби в гр. Плевен в школата за запасни уфицери. Преди да замине войник, аз тъкмо се бех пенсионирал вече. Нема да забравя думите му на гарата, когато го изпращах: *"Татко пазн се"*. По време на военната си служба той се запозна с едно момиче от град Ямбол. Обикнали се много, а тя беше все още ученичка. Щом се освободи от военната си служба, той замина за нейния град, открадна я и с помоща на двама техни приятели сключили граждански брак. Това е единствения ни син, на когото не направихме сватба. След като се омъжва, те се установяват в град София, тъй като него го приемат да кандидатствува в Минно-геоложкия институт - задочно учение. До завършване на висшето си образование той и жена му Димитрина живеят на квартира. Той в същото време работи и учи. Ние пък помагаме с каквото можем разбира се. В град София му се раждат и двете дечица, момиче и момче. След известно време той се завръща с целото си семейство отново у дома в Кюстендил, вече като мина инженер. Те беха третото семейство което започваше живота си от нашия дом. Беха семейство за пример. Голема любов и разбирателство цареше в техното семейно огнище. Такива хубави дечица имаха, но нямаха си късмет.

Минаха години и ето че и най-малкият ни син се жени. И той взе много добро и скромно момиче, и както му е редът и те се нанесоха в една от стаите на нашата къща. Снаха ни ни дари с две внучета - момче и момиче. Така аз и жена ми никога не бехме сами, тъй като около нас беха двете семейства на синовете ни и най-вече се радвахме на четирите внучета около нас. След няколко години съвместно съжителство трябваше да помислим и за самостоятелно жилище за тех двамата. С посъбраните от тях средства и с малко парична помощ от наша страна. Така и двамата ми сина решиха да си купят парцели и да си построят къщи. Това и сториха. Местата им се паднаха едно до друго, а малко над тях се намираше къщата на по-големия им брат. Децата работеха много, отглеждаха и възпитаваха децата си и целото свободно време в дните през събота и неделя отделяха за строежите на своите нови домове. Аз бех единствения им помощник, помагайки ми, те се учеха като чираци. Техните домове станаха

плод на техния труд и постоянство. Едните внучета бяха по-големи и много помагаха милите. Жените им много се разбираха и уважаваха помежду си и гледаха много за собствените си семейства. Но защо Господ отреди именно на тях тази зла съдба, да не могат да се радват на децата и внуците си.

Съдбата за техните две семейства се оказа много жестока. Малката ми снаха се разболя много тежко. Дълго време тя се оплакваше от главоболие и световъртеж. От ден на ден започна да вехне и изгуби онази си свежест и жизненост. Дечицата им беха едното в първи, другото във втори клас. Снаха ми имаше рак на кръвта. По спешност постъпи в болницата в София, кв. Дървеница, която беше специализирана в тези заболявания. Болестта ѝ се развиваше много бързо. За нея идваха специално лекари от Франция. Останалите ми деца летеха всяка седмица по София. Всички се надевахме, че ще има некаква надежда в безнадеждното. Но уви, лекарите я изписаха безнадеждно, като нейните родители си я взеха вкъщи. Не се минаха и два дни и малката ми снаха почина на двадесет и осем години. Голема беше трагедията ни, която се разви толкова бързо, само в рамките на един месец. Мъката на всички ни беше безгранична, а най-тежка бе за малкия ми син и децата му. След смъртта на жена му всички останали се опитваха да му помагат във всичко, от което има нужда, и най-вече на малките му дечица. Опората му бехме ние възрастните и брат му Асен и неговото семейство. Мина време и двамата се нанесоха в завършените си къщи. Децата се посвзеха след тежкия удар, който им поднесе съдбата. Кака им и батко им беха близо до тях и им помагаха. Аз и Евга гледахме да угодим на Краси във всичко и може би сбъркахме. Той се научи така и сега вече няма утърване. Все седеше при нас, Евга го переше него и децата му, готвеше им, угаждаше им за всичко. Те се прибираха в новата си къща единствено вечер за да преспят. Краси започна работа като учител по физическо възпитание в едно училище. Работи там няколко години, след което беше разобличен за взимане на подкупи, движеше се със свои ученички от курса и следователно, за да не го уволнят, го накараха да напусне. Не знам какво му стана. Започва след това на няколко пъти и работата, но и на новите места не можа да се задържи повече от некол-

ко месеца. Изминаха пет години от смъртта на малката ни снаха и през едно лето се спомина и жената на Асен. За втори път съдбата ни нанесе жесток удар. В следствие на високо кръвно налягане снаха ни падна по вътрешните стълби на къщата и в резултат на удара си счупва черепа. Тринадесетте дена беха безкрайно жестоки и мъчителни за Асен и двете му дечица, в които снаха ни Димитринка беше в кома. Всеки божи ден от тези тринадесет по три пъти на ден те изминаваха пътя до болницата с надеждата, че майка им ще оживее. Но Господ не се смили над тях и я прибра при себе си. Тя почина на тридесет и осем годишна възраст. Голема беше трагедията на децата, на внучето ми му оставаха броеви месеци да постъпи в казармата.

Кому зло сторих Господи та така наказва нас, децата и внуците ми. Цел живот работя в името на децата си, а освен мъка и страдание друго не видех (плаче). Така останаха пусти, без стопанки и двете нови къщи. А колко труд, пот и мъка бе излета по тях. Годишите си минаваха. Асен много се грижи за дома си и децата си, а и те много му помагат. Неволята го научи на всякаква домакинска работа, за разлика от брат му Красимир. Големото дете на Асен работи и учи, а малкият е негов помощник в къщи. Не ни стигнаха безкрайните страдания, които ни поднесе съдбата, Пък сега малкия ми син ни сервира нова трагедия. Искал да прави бизнес. Хубаво, ама той ипотекирал къщата си в три банки, на всека една от тях по определена част от къщата. Така сключва с тях сделка за изтегляне на страшно много голема сума пари. През периода, в който е без работа, той си ходи натам насам и разбира се харчил парите. Но ето идва времето, в което тези пари трябва да започнат да се връщат, а той е все още безработен, изцело отглеждан на стари години от нас - баща му и майка му. Просто няма откъде да ги изкара и да ги внесе. Не зная как си е направил сметката, но тя му излезе много крива. Започват безкрайни гонения от страна на банковите служители, а нашият син бега и се крие от тях. Не се мина много време и банките обявиха къщата му за продан и той остана на улицата. С целото си безочие се нанесе при нас с майка му и се нахвърли в знак на благодарност към баща си, да ме бие. Вдигна ръка на баща си, на този, който години наред пренепрегна другите си деца, за да

угоди на него. Голема е мъката ми. Цел живот работа, дори и сега, когато съм на седемдесет и девет години искам работа и гледам да изкарам от някъде допълнително по-некой лев. Каквото и да ми се случи, за мене вече няма никакво значение. Дори и да умра. Аз живех доста години и видех и изстрадах много. Нема за какво да съжалявам, защото животът ми си отива.

Съжалявам, че не съм млад, та да видиш какво прави Ашот с невестите!

Ашот, Пловдив, род. 1925 г.

И майка ми и баща ми са арменци, преселници от Турция, от там са се познавали, но тук са се оженили. Тогава майка ми е била на шестнайсе години, а баща ми на двайсет и девет. Били сме четири деца, три момичета и аз момче. Двете ми сестри са починали малки, аз не ги помня, едната е жива. Баща ми умря, когато бях малък, само смътно си го спомням, и погребението помня. Майка остана вдовица, не се омъжи втори път, друг баща не съм имал. Живеехме в Кючук Париж в две стаи, от вратата влизаш направо в стаята. Като деца, нали знаеш, детешка му работа нагоре-надолу по Марица, оттогава съм запален рибар, пари за въдици не съм имал, сам си ги правех.

На четиринайсет години започнах да работя в една тепавица. Малък бях, но работех да се издържаме. Мизерия бе. Пък и без баща, аз бях глава на семейството, та какво да правиш, работех. Приятели имах, много опасни бяха, най-големите хайдуци по Пловдив бяхме. Да крадем не толкова, но много побоища правехме. Тогава такива боксове-моксове нямаше, имаше жиужич и се биехме лошо. Не ме гледай сега какъв съм. Тогава бях, имам снимки и аз не мога да се позная. Много як бях. Но от мен да знаеш - най-як да си, понякога трябва да се оставиш. Ще ти кажа, седя си аз един ден и минава един боксьор Тошко, ама минава с гаджето си, и аз му свирнах. Идва той при мен и ме удря и аз паднах. И после ме питат, верно ли, че Тошко те е бил? И аз викам верно бе, аз можех още с падането да го праметна, ама неудобно ми стана от гаджето му.

Та от мен да знаеш и най-силният понякога трябва да се оставя. Като мен, той ме удари и аз веднага паднах. Луди бяхме, млади, нощно време сме ходили пеш от Пловдив до четвърти километър да пием, там имаше едно заведение, пивница и ние посред нощ та там. Играем, пеем, пием, млади години - сега да съм на тия години, ама не съм, какво да правиш. Много приятели имах, все заедно бяхме. Имаше един Гаро той ни беше главатар, с него всичко правехме. Бе аз с Кольо Тодев се познавам,

приятели бяхме, заедно играехме футбола. Ама аз се скарах с треньора и напуснах. За една чаша вино се скарах, той не даваше да пием и ме видя че пия, и ми се скара. Пък аз му викам: "Кой си ти, че да ми кажеш?" И се скарахме, та ме изгони.

Та Кольо Тодев беше много хубав човек, Бог да го прости, и той почина. Приятели имах много, но един по един умират, а аз се държа още. Нали ме гледаш, и пия и пуша, но се държа. Един ден нямам прекаран в болница. Като се разболея, се подписвам да не ме закачат и така се оправям някак си. На кой каквото му се пише. Да ти разкажа една случка. Вървиме ние, аз и още две момчета, през ношта в един магазин, ама оръжеен. Разбиваме го и като влезнахме, си взехме пистолети и патрони, ножове и други работи. Пари нямаше, иначе щеше да ни платят за труда за разбиването де. Ние отишли за пари, но като нямаше взехме тия наганти и патроните. После отиваме ние тримата към едно село към Асеновград. И там цял следобед вече, ни заградиха жандарми, ама не бяха жандарми, тогава още нямаше жандарми, полицаи си бяха. Сигурно някой им бил казал за нас и ни заградиха, и ни викат: *"Гаро предай се! Знаем, че ти си направил оная работа снощи."* Те викат, а пък ние стреляме. По едно време Гаро вика: *"Дай да се предадем, че ще вземат да стрелят върху нас"*. Пък аз му викам: *"Върви ти, пък аз после ще дойда."* И той си се предаде. Пък аз отидох вечерта, одържах си на думата, и се знаеше, че щом аз кажа нещо, го правя. Много бой ядохме тогава за тоя магазин, ама бой да видиш. На шестнайсе години бях тогава, ама бях много издръжлив.

След девети септември ме взеха войник в гранични войски. Ние бяхме първия набор на ОФ-то. Аз съм служил само шест месеца, като глава на семейство, имаше тогава такъв закон. И от тия шест месеца половината у дома си ги прекарах, много бягах. Само една отпуска имам от капитана и той не искаше да ме пусне, страх го беше, че няма да се върна. Но ме пусна, и аз се върнах, щото бях обещал. Каквото казвам го правя. Това съм запомнил от казармата, нали ти казвам от три месеца - шест си ги прекарах навън. Майтап бе!

Тъкмо се уволних и влезнах в затвора за побой. Осъдиха ме на осем месеца поправителен труд, защото бях бил милицио-

нер. В затвора голям глад беше, нищо нямаше за ядене, умирах-
ме от глад и мизерия, абе трудно беше. Излезнах навънка гол,
нямам дрехи какво да облека. От затвора ми дадоха едно военно
яке и едни бричове, на голо ги носех. Излезнах и си тръгнах без
стотинка, пеш. По едно време, както си вървя минават едни во-
енни камиони и един ми спира и ме качиха. В камиона имаше
един офицер с руски дрехи, ама дали беше руснак не знам, бъл-
гарски говореше. Та той ми даде да ям, че бях много гладен.
Хляб ми даде и салам и сто лева.

Слезнах на Силистра и се чудя какво да правя. Викам да се
обадя на някой приятел, ама как не знам, пари нямам, дрехите на
мене и те беха чужди, ако не ги пратя на затвора, ще ме търсят.
За едни дрехи пък можех да влезна в затвора. Чуда се какво да
правя и се въртя като обран еврейин. Гледам една пивница и вле-
знах вътре да седна малко, пък после да мисля какво да правя.
Гледам на една маса две момичета, едната руса, другата черна.
И те ме гледат. По едно време русата дойде при мене и ми вика:
"Ела на нашата маса за компания". Пък аз и викам, че нямам
пари. Тя ми вика: *"Нема нищо, ела де"*. И аз отидох и седнах при
тях. Те ми викат: *"Какво ще пиеш да те почерпим?"* Вземаха ми
една ментовка и ме гледат и ми викат: *"Защо си така изпаднал,
на човек не приличаш?"* И аз им казвам, че излизам от затвора,
че съм отдалеч и нямам един лев. Те ми викат: *"Няма страшно,
ще те оправим"* и едната черната излезе навънка. Другата ме
пита да ми вземе нещо за ядене и ми взима. Аз ям, но не така
като ли не съм ял от една година, та да не се изложя пред хората
в пивницата.

По едно време и другата с черната коса се връща и ми
носи едни дрехи и пари. Дрехите бяха една моряшка блуза, пан-
талон и обувки, че бях бос. И пари донесе и ми ги дава и вика:
*"Ходи да мериш дрехите, да видим дали ще ти станат за
тебе"*. Отидох аз в клозета и се преоблякох в моряшките дрехи.
И се гледам в огледалото и не мога да се позная. И си викам: *"Ти
си бил хубав мъж, бе Ашот, нищо че не си моряк"*. Отидох пак
при момичетата и седнахме да си правим моабет и да си пием.
По едно време идва един и застава до вратата, не влиза вътре и
вика: *"Ей, курви, я елате тука"*. На моите момичета вика, а пък

те си мълчат. И аз си викам: *"Ти викни още веднъж пък ще видиш кой е курва. Те може и да са курви, но аз ям и пия с тях на една маса"*. И тоя пак вика: *"Ей, курви, докога ще ви чакам?"* Пак вика нарочно, та да го слушат хората. И аз му викам: *"Що не си ебеш майката отука и да ни оставиш на мира"*. Той ми казва: *"Кой си пък ти бе, моряк смотан. Я да ти вида гърба"*. И аз като стана, един, два и го скамарих на земята. *"На ти да видиш, викам, морски бой."* Той пак става и рипа като заклан петел, обаче аз пак го стивасах (ударих) и той не се сети да стане. За краката и навънка го изхвърлих като чувал с нищо.

В пивницата имаше доста хора, но никой не стана заради него да му помага, щото си беше виновен. Идва кръчмаря и ми носи една ментовка, аз това пиех и ми вика, че тоя бил най-големия побойник там, всички ги било страх от него. И останах аз да живея при тия момичета, дето ми дадоха дрехи и пари и ме нахраниха. Тия момичета бяха интересчийки. Знаеш ли какво е това? Сега им викат проститутки, а тогава бяха интересчийки, но курви не бяха. Това курва е лоша дума, да знаеш. Няма такава жена, а има такива мъже.

Живях при тях, бях им телохранил. Осем месеца изкарах с тях и пари напраих около сто хиляди. През това време три пъти ме съдиха за побой, но винаги мен изкарваха прав, та ме оправдаваха бързо. Днеска така, утре така и почна да ми писва, че не съм си виждал приятелите отдавна. И един ден си тръгнах и отивам в София, да скитосвам. За един месец изяхдох парите, като нищо ги пръснах тия сто хиляди, то такава пара бързо се харчи. Пък и тогава бях млад, за нищо не мислех, само гледах да живея. Като свърших парите, се сетих за приятеля ми, но той пак влезнал в затвора. И аз накъде, накъде та във Враца.

Намерих си там едни момичета и пак при тях като телохранил. Знаеш ли какво е това да си телохранил при такива момичета? Аз парите си ги изкарвах честно с работа, щото имаше и такива, дето ги биеха, други пък не искаха да плащат, но аз сводник не съм бил. Един ден виждам едно момиче, ама съвсем изпаднало, мръсно, изпокъсано, а пък младо и хубаво. И аз го взимах да живее при мен, дрехи му купух и му дадох пари да се

прибере, че беше избягало от техните, а пък беше малко, на шестнайсет години само. Та то искаше да се ожени за мен, влюби се, но аз не исках. И си го пратих при майка му, нищо не съм му направил. Та ти казвам бях телохранител, не като днешните бодигард. Какво е това бе бодигард, телохранител трябва да си, ама да пазиш човек, а не като тях да тормозиш хората. И аз съм бил в затвора, ама такова нещо не съм правил никога, престъпник такъв не съм бил. Изкарах и във Враца една година и се отказ за да живея повече така и се магнах.

Прибрах се в Пловдив при приятелите и почнах да си търся работа, каквато и да е. Днеска тука, утре там най-после си намерих работа като санитар в Белово. Там имаше военна болница за такива, дето пелтечат, и ги лекуваха за три месеца. Идват в началото момчетата и ме питат верно ли, че ще ги излекуват и ще говорят. Пък аз им викам: *"Нема страшно ще ве оправят, то къде, къде имаше по зле от вас и се оправиха, та вие ли няма да се излекувате"*. И ги лекуваха с мълчание, един месец не трябва да говорят и се оправяха. Плачеха като си тръгваха от Белово. Там седях около две години, хубаво ми беше, разбирах се с хората и те се разбираха с мен. След това напуснах и станах бояджия, добри пари изкарвах с тая работа. Бе живот, какво да ти разправам на живота сладкото му е в тия години твоите, не в моите. На стари години какво ти остава - нищо, било е и го няма.

Аз ще ти кажа, че всичко е един сън, вчера беше и днес го няма. и аз съм друг, не съм тоя, който се помня. Гледам се и не мога да се позная, аз ли съм или кошията. Затова живея с младите, само това ми е останало, друго нямам. Заради децата и аз се радвам, че те са млади. Та да ти разправам по нататък, да не ти губя времето. Та нали ти казвам бях бояджия, а после станах сервитьор. Как станах ли? Ами вървим един ден с приятелите да пийнем в един ресторант. Влизаме и сядаме, а пък то вътре народ не ти е работа. Единият сервитьор напуснал, разболял ли се, не мога да ти кажа, и другия сам не може да сколаса. И аз като видях, че няма да ни дойде скоро ред и отидох на шубера и си дадох поръчката сам. После взех да нося ракийте, а управителя ме познаваше, видял ме и ми вика: *"Абе Ашот, ти си бил само за сервитьор, я как ситниш с ракията"*. И се разбрахме, та на

другия ден аз започнах като сервитьор в тоя ресторант. Хубава ми беше работата, не мога да се оплача, и добри пари изкарвах, и всички ме познаваха. Верно, имаше някои пияни, дето и на бой налитаха, ама аз имах опит с такива та ги разкарвах бърже. Абе то сервитьорството е работа с хора, с един се скараш, друг пък ще те почерпи, така е. По това време имах и много любовници, ама много ти казвам не една, не две.

Имах една много интересна история с едно момиче, беше ми любовница. Имаше един приятел магазинер, любовчия си падаше, и той я виждал, та се влюбил в нея, ама си загубил чак ума. И един ден тя ми вика: *"Абе тия, твоите приятели, само ми се натискат"*. Аз я питам кой е тоя мераклия и тя ми казва, че магазинера я питал дали иска да се ожени за него, че без нея не могъл да живее. Аз ѝ казвам да го вземе, че е добър човек, друг като него няма да намери, а аз за жена я не ща.

Обаче тя не иска магазинера, искала мен. И тя си падаше малко от тия интересчийките де, но ме беше харесала и беше тръгнала с мене, без да има кяр никакъв. Днеска така, утре така, и тоя като видя че нямам нищо против да се вземат, почна да я преследва тая, мойта, и тя накрая се съгласи да се оженият двамата. Ожениха се те и, мина не мина една седмица, ето я тая една вечер ме чака пред дома и какво да ти разправам, легнахме си. На сутринта го гледам оня моя приятел да я чака отвънка. Разбрал къде е и дошъл да си я закара от дома. Друг на негово место щеше да я претрепе от бой, а той и кюлоти и беше купил, та да си я прибере. Абе влюбен човек, какво да ти разправам. След това, където я видех, тая се криех, та да не дойде пак при мене, да си разбие семейството. Зор да я прикоткаш и зор да се откачиш. То това жените са луди, ама и те сигурно си мислят за нас същото. И много женски истории мога да ти кажа, от сега до утре мога да те лъжа, щото с жените се разбирах много, а и те с мен. Аз и сега ако ми кажат че, в ресторанта има печено агне, а на оня връх една невеста да ме чака, ще си избира невестата. Ето и затова е хубаво да си млад. И ти ме питаш, дали не съжалявам за нещо.

За това съжалявам, че не съм млад, та да видиш какво прави Ашот с невестите и те с него. От мене да го знаеш, че мъж без жена, не е мъж, и жена без мъж и тя също. Защото мъжът и жена-

та са родени един за друг, и всеки си има късмета, но пак хептен сам не се живее, защото човека не е вълк, та да живее сам, без никой. И аз не мога да живея сам, та затова съм имал много жени, без жена никога не съм оставал. Та ти разправам, бях сервитьор и хубави пари изкарвах, и на апартамент се нанесох да живея в един нов блок в Пловдив, но под наем, на общината плащах. Чак в деветдесета година, когато дъщерята отиде в Австрия, ми прати пари та го платих, та остана на дъщерите. Аз се ожених на четириесе години и хубаво си бяхме с жената, две дъщери си отгледахме и ги изучихме. Сега едната е в Америка, а пък другата в Германия, ама и тя ще ходи в Америка там ще живеят, че тука не е за хора, тука е само за пенсионери, за нас, бракуваните.

А за децата... Ами децата ще ти кажа не съм ги лишавал от нищо, каквото са ми търсили, давал съм. С пръст не съм ги пипнал, ръка не съм вдигнал да ги у дая някога, но щом ги повикам за нещо, не чакаха да повтарям, веднага търчаха при мене и кажи, как да не им се радваш. Каквото поискаха им давах, на малката, на пет години беше, ѝ взех акордеон, че мерак имаше да свири, а пък то вчерашно хлапе. Шестдесет лева съм дал, тогава заплатата ми беше сто. Но се научи детето и почна да свири. И много добре се учеха, голямата английско училище завърши, другата висше изкара.

То верно, че за децата и възпитанието е важно, но и характера да знаеш, защото детето не е дърво, да го скършиш и то си иска неговото, докато е малко. Пък и без това живота очуква хората и ги върти както си знае, ама не че оня бил такъв, а другия по-иначе и че баща му и майка му са били еди какви си.

Ти ме познаваш и сега ме слушаш какво ти говоря, обаче аз съм човек без никакво образование, виж че не ти говоря нищо за училище. Нито къде съм учил, нито кой ми е бил учител, защото не съм могъл да уча, а не че не съм искал. Бедни бяхме и така си останах, ама да чета, да пиша и да смятам сам си се научих, без помощ, с мерак. Веднъж учителката каза на децата, че на родителската среща трябва да ида аз, да ме види, щото не бях ходил никога на родителска среща, само майка им ходеше. Обаче аз не исках да ида, да не излагам децата, че съм прост,

но те като ревнаха и аз какво да направя, съгласих се. И отидох и ме беше страх, а пък то децата ми били отличници, но мене ме беше срам ли, страх ли, не знам, обаче така беше.

Влезнах, седнах на чин за пръв път в живота и учителката говори за моите деца, че хубаво се учат, че са послушни и на мене ми се напълниха очите. Уж седя, ама ми текат сълзите и ме е срам от хората, да не ме видат, и станах, та излезнах навънка. А учителката и тя по мене и ми вика: *"Какво ти стана бе човек, защо си тръгна, защо плачеш?"* И аз ѝ казвам, че за първи път съм седнал на чин, за първи път влизам в училище и тя не ми вярва. Покани ме жената в нейната стая, направи ми кафе и ми вика: *"Как може ти, неук човек, така хубаво да си възпиташ децата. Ами те твоите деца се учат най-добре в цялото училище и все за баща си разправят"*. Та така за децата, обичат ме, ама са далече, чак в Америка. Идват си понякога и аз ходя в Пловдив да ги виждам, ама не е като да си са тука при мене. Пращат ми снимки оттам, добре си живеят. На мен това ми стига, те да са поне добре, да живеят като хората, да не карат същите мизерии, както аз съм ги прекарвал в моя живот. И то какъв живот, все едно че съм сънувал всичко, и го няма това, където е било. Но за нищо не съжалявам, защото това си е моя живот и аз съм си казвал как да го живея. Та това е нема, какво да те лъжа повече. Иначе да взема, мога да ти разправам отсега до другиден, ама няма смисъл, щото най-важното тепърва има да става и това е умирачката, пък по-нататък ще видим какво ще е. Но по-лошо не ще е.

"И гледам един шоколад "Милка" голем..., а ми се яде шоколад ..."

Сребра, Кюстендолско, род. 1925

Родена съм 1925 г. месец юли на 31. Родена съм в средно земеделско семейство, три дечица сме - братче и две сестрички. Живели сме си много задружно. В същата къща живееше и чичо ми, който имаше пет деца и много се карахме, биехме се... Па сме си играли и хубави работи сме си правили, обаче стринка ми и майка ми не са се скарали за нас. Като се биехме вечерно време ни строяваха и се наредиме по големина, кой как е голем и си биехме шамари. Да не ни бият майката и бащата, ние си биехме шамари. След това живехме заедно до 32-а и трета година. Чичо ми се раздели от нас, отиде у Кюстендил да живее. Ние останяхме на село сами. Баща ми работеше земеделие, майка ми също. Ние ходехме на училище. До четвърти клас съм ходила в село Богослов и съм била средна ученичка, ни силна, ни слаба. Като ученичка в 4 клас много ми се ядеше сладко нещо, шоколади, а оно нямаше пари, нямаше средства, беше немане. Купат по кило захар и го скрият. Язе плачем да ми дадат, они не ми дават, скрият го. Цел ден одим из къщи търсим, търсим, намерим го и почвам да си зимам едно по едно, днеска едно, утре друго и си ги изпапкам. И един път баща ми идва от пазар, я съм си дома. Сваля си палтото и да го закачи на закачалката, дръннаха пари. Чух и викам му: *"Татко дай ми бе, дай ми пари да си купим шоколад!"*

А имаше такова... кафене там близо, бакалничка, идеме тамока и гледам един шоколад "Милка" голем, ама тоя с теглене се некакво правеше, а ми се яде шоколад. А он вика: *"Немам пари"*. А я чух дека му дрънната у палтото парите. И он си легна на креватото, а я турам един стол, качвам се на закачалката, бръкам у палтото у джоба и зимам два лева - монета голяма - такви беха. Земах ги и право у бакалницата. Отивам тамо и земах си шоколад, а той през това време става и извиква брат ми, да ме намери къде съм. И я слизам оттам, от бакалницата и брат ми иде и вика: *"Баща ми каза да си идеме дома!"* А я викам: *"Нема да си идем дома, на ти шоколад"*. А он вика: *"Не чем шоколад, айде тате каза да си идеме дома"*. А я па не сакам, ама он ме

хвана и ме отведе дома, и баща ми седи на леглото и ме пита: "*Откъде идеш?*" И я му казах. " - *И отдека пари?* - *Я си земах от джебо.* - *Защо зема пари?* - и вика на брат ми - *Донеси едно въже!*" И брат ми донесе едно въже, он ме поплеска малко по ръцете, по дупето. Земай с въжето ми връзая ръцете отзад на голо и ме бутна у едно стайче за багаж, тъмно такво, и ме затвория и язе сега що да правим - плачем. Сакам да отворим, а връжани ми ръцето, ама така мотях, мотях и се отвържах некако. Отворим вратата, они ме чуят, и дойдат и па ме затворат. И по едно време понеже си бех таква малко луда, текна ми, абе що не излезнем я през прозорецо? Отварам прозорецо и през прозорецо слизам по стълбите и по друга пътека хванах и ойдох у баба ми. На баба ми кажувам, плачем, она вика: "*Оти плачеш?*" А язе я лажем, че ме е бил Любен Фукльов - и она се загна (втурна) да иде да го тражи (търси) да го бие. И оно му вика: "*Не-е, не е я съм я бил, а она украде на баща и пари-2 лева и затова са я били*". И това си биде.

Сега купия крава да съм говедар като искарах 4 клас. Язе не искам да съм говедар, да я пасем, а они ме карат да пасем кравата. Исках да продължа училище, они не ме пусная. Нищо, купиме кравата, погна я да я пасем. Тая година я изтаралянкахме (избутахме) и на есента ще идем на училище. Я надвих и пойдох, една година преседох и втората пойдох у градо. А оно е далечко - 5 километра и все през Хисарлъко, се през гора се връвеше, а другите деца, нема таква като мене момичета, само момчета. И одих тая година, изкарах, после за другата година, за 6 клас баща ми като рече: "*Нема да идеш и край!*"

Защо нема да идем, защо немало други момичета и през гората с момчетата съм била. Това било. Па я бех малко мажжарана, не ме беше много страх, ама они не ме пусная да идем и останах па кравар. А викам - че я псета ядат и хванах нещо да си тражим, да им хванем слабости, да мога да се откачим. Хванах да викам: "*Болна съм!* - *Е що ти е?* - *Корем ме боли.*" Заран ме разкарват, а язе плачем. " - *Оти плачеш?* - *Корем ме боли!* - *Айде, Боже мили, що му е на това дете?*" Хваная да се ядосуват и майка ми и баща ми, баба имах и баба ми вика: "*Мож да има далак. Дайте да му сечеме далак!*" И като рекоха далак да ми

сечат, я фанах да плачем по-силно, страх ме е, че ми сечат коремо (смее се). Викам си: *"Леле ако ми отсечат коремо, како че е, че умрем и така не смеем, дим да ме нема!"* и баба вика: *"Нема, нема, оно така се вика, нема да се сечеме. Иди донеси репух от зелките".*

Идем наберем, донесем го, турат ме на креватото. Она дойде баба ми с един голем анджар, нож и мед донесе и ме тръля по коремо, тука така тръля, тръля (търка) и вземе с ножо нещо, дума, дума, сече така, пипа по коремо на кръст, нещо обикаля, това онова и ме наложат с тоя репух, връжат ме с шамия и баба рече: *"Че лежиш, нема да стануваш додека не се изсуши медо от коремо!"*

И нищо. Они ме връжат, а я си викам: *"Море вие да си ойдете, я че ви кажа како се живее"*. Они си ойдат на работа, я си станем, отвържем шамията. Хвърлим това и айде наванка, на плик си играем, на гизия, на ореси играеме, на въже си рипам, цел ден претурам се. (Смее се). Щом слънцето почне да захожда и язе си речем: *"А сега че дойдат мама и баба, тате, чекай язе да се приберем"*. Прибирам се, турем (слагам) репухо на коремо, връжувам се и легнувам. Легнувам и като всека майкя и мойта майка иде и: *"Леле, това дете днеска како е преживеало?"* А язе си викам на акъло: *"А, много му е лошо било на това дете"*. Майка ми иде и вика: *"Како си, добре ли си?"* А язе викам: *"А, па ме боли коремо! Па ме боли"* - *Е яде ли нещо?* - *А, не съм яла."* А имаше шкаф у салоно, она подкваси млеко у кюпе, похлопи го, апа я обичам млеко много квасено и това каймако да му оберем отгоре. И отхлопим го, изедем му каймачецо, па го захлопим. Викам на майкя ми: *"Мамо, абе една мачка (котка) се е научила, та млекото тамока, отворила шкафо и изела каймако - Ега я псета ядат, е как е станало? - Е па не знам, те намерих го отворено."*

Нищо, така днеска, утре и най-после ме хваная. Рекоя: *"Ама тая мачка, ти похлопено ли го намери млекото? - Е па похлопено! - Е како го е отхлопила, изела каймако и па го е захлопила?"* И ме гепиха (хванаха), бой до сто и едно. Не ми дават млеко да ядем, шекер не ми дават, ама имаше па и мед. Баща ми имаше малко пчелички, у медо не можея да ме познаят, тамо си

папкам медец.

Изкарахме зимата, на пролетта Великден, че ни купуват или шиени опинци бели, или платненки. Ние се радуваме. Майка ми омеси козуняци, боядисат цървени яйца и них се ги крият от нас, от децата и ни дават по малко. Ние деца - руча ни се - и се ги тражиме и си откраднем, туриме си у фустанчетата и бегаме накъде джадето и тамо се скриеме и ги ядеме. И през ноца ни стане лошо, започнем да повращам жъчки от яйцата и козуняците. Они си изкарат акъло. Кога погледнат у торбите - козуняците и яйцата преполовени. Баща ми и майка ми речат: *"Нищо на вас не ви е за даване и за купуване. Сега за Спасовица нищо нема да ви се купува"*. И язе че идем на работа щом нема да ми купат нищо, чи идем на работа, пари да печелим. А па съм слабо, жилаво, жъто папуняво, пълно с глисти. У Осогово че се садат борчета, там на хижа "Осогово", баща ми е приятел с горскио и говорил да му прати 3 момичета да садат горе боре. Дойде дома и кажува. На майка ми вика: *"Абе горскио иска, три момичета му не стигали"* и да му изпрати баща ми. И майка ми предложи за едни моми, да ги вика и я почнах да плачем, искам да идем и я. Баща ми вика: *"Къде ше идеш бе животино. Къде ше идеш, не се ли видиш каква си запетайка, каков си глистарник? - Не, ше идем и това си е!"* Майка ми вика: *"Не можеш, маленка си, нема вечер дома да си дойдеш, там че спите на хижата, заран не можеш да си обуеш опинците"*. Ама я като си навих, ше идем, та ше идем и тръгнахме. Турихме си леп у торбите, манджица нещо, това онова. Задена ме майка ми с цедилка на гръб и ми вика: *"Видиш ли колко си маненка, не можеш да си отнесеш багажо!"*

А па са 12 км нагоре, апа на мене ми е кеф дека ше идем, та Боже пази. Имах една братовчедка по голема от мене с 4 годин и половин и беше направила селски дреи - и я се облекох, да изглеждам по-голяма, оти ония моми че са със саи. И пойдоме през ноца 4 часа и оно е върло нагоре, все одиме, одиме и я се измо-рих. Задената съм и с багаж, ама татара-патара ойдохме тамо на хижата. Оно тамо у дворо пълно моми, ергене от друго село да садат боре. И ойдоме при горскио и он вика: *"Вие ли сте от Богослов?" "Ние сме!" "Е кои сте?"* Тая едната викая я Славка:

"Е па те, те това сме ние трите". И он като ме погледна таква, па се помръдна настрана и започна да ги записва как се казват и като ни записа всичките и кажа: "Айде на работа!"

А я съм се разпатрила (разкривила), не мога да мръдна вече и каже на тая на Славка: *"Славке, ти и една друга, избери си коя искаш, да идете да вадите фиданки".* И она ме мене поведе. Като отиваме накъде разсаднико, она ми вика: *"Като те питат садила ли си боре, ти че кажеш - садила съм".* А я и викам: *"Па я не сам садила, како че кажем, че съм садила?" - Абе ти така че кажеш като що ти кажувам и повече нема да думаш, оти видиш ли кокви са от Ново село моми кобили, да не те изгонат."*

Ойдохме у разсаднико и започнахме да вадиме фиданки и она ми вика: *"Айде сега че поемо (попеем)".* А я още от маленка поех много хубаво и много исках да пеem. Извадихме фиданките и се качихме нагоре при другите момичета и горскио вика: *"Кон пяхте долу у разсаднико?"* А она му вика: *"Е па ние двете".* Он вика: *"Айде да изкарате една песен".* И ние искарахме. Стои до мене и сигурно е разбрал дека не мога да работим и ми вика: *"Е, там има по пътеката един кладенец, зимаеш оттука манерки, шишета и вода че носиш".* Идем, донесем вода и он веднага ме връне, па вика: *"Напълни ги шишетата и там че седиш, докато не ти свирнем да дойдеш".*

И така поминах тоя ден. А па там имаше пост войници, правеха се павета на Кулин камик и сичките са тамо, на тая хижа. Вечерта направия си хоро със сворче, двоянки, играят момите и я умеем да играем, поемо, а горскио, имаше един стажант, мене ме извикая при тех у хижата на етажо. И сега че се подиграват, викам, с мене. Влезнах: *"Добровечер!" "Добровечер!"* И тое стажанто ми вика: *"Ела седни тука до мене".* И я седнах. И почва да ме майтапи вече. Пита ме откъде съм. Я му казах: *"А на колко си години?"* Яз му разправам, че съм на 18 (смее се). И яз може да немам 12 навършени. А па он ми вика: *"Като те гледам повече от два-тринаесе годин не си. А па гледам те у селски дрехи си, кога ти ги шия?"* Па викам: *"Миналата година. - Е па, добре тогава. Любoвник имаш ли си? - Е па, немам си. - Они момите требе да си имат. - Е па, требе, ама я още*

немам".

А па тия хижарите, що държея хижата викат: *"Немойте го бре, не го закачайте това дете. Цел ден пое, а вие сега го джемперите (подигравате)."* И горскио вика: *"Добре, нема да я закачае вече, но требе да искараш барем 2 - 3 песни!"* И я почвам, почвам да поем. Попоем им и ме пушат да си ойдем надолу. И така утрио ден ходихме на работа, обаче я си вода носим. Не ме карат да работим, щом ми свирнат и вода носим, ама докато стоим на кладенецо, все поем. Там на работата дойдоа и войниците около нас, да си се веселат. Вечерта си тръгнахме от работа, горскио ме качи на коньо, оти не мога да си пойдом до хижата. И почнат хорото, песните до някое време и през ноца. И третио ден отиваме на работа и вечерта, като си тръгнахме, я се разболев, а и ноджичките на опинците ми се скиная, я не умеем да ги направим. А они ме викат вонка да поем, да ме подиграват, а я не искам да идем. И дойде един войник къде спиме у помещението и почна да ми се моли да излазим, и я му казах дека ми са се скинали ноджичките, он ми ги направи и излезнахме и па започнахме офанзивата. Смяхме се, играхме, легнахме си, обаче мене вече ма разтрища (тресе), лошо ми е, болна съм. Сабалента (сутринта) ставаме за работа, но я не можах да стана да отида. А горскио вика на хижарката да ми направи чай и аспириин. Она ми направи чай, даде ми и аспириин и му вика: *"Това дете само е фанало очи (урочасало), снощи ного му се смяхте"*. А я си викам на акъло: *"Море они само да си ойдат на работа, я веднага си тръгнувам"*. Разтъжих се и за мама. А они закусия и дойдея при мене, стажанто и горскио и ме питат: *"Как си?"* Яз им казах, че не мога, болна съм, они ми викат: *"Че седиш тука при хижарката, нема да идваш, ние че ти водиме надница"*. Обаче они като си ойдоа, я си сбрах парцалето у падилката и викам на хижарката: *"Я си отивам."* А она ме не пуца. Ама я като си навих, че си ида и толкоз. А она вика: *"Е па щом че си идеш, иди си, ама дай да чекаме камионо"*.

И слезнахме долу на шосето, мина камионо, она ме качи на паветата отгоре у каросерията, изду ме ветърю повече и си дойдох дома, умотах се у чергите и болна лежим, хвана ме шарката. И за три дена 150 лева земах. Купих си прежда от Симоне-

вата фабрика и братовчедка ми ме учи да си плетем джилетка.

А па на Спасовден, правеше се събор у селото и все сакаме да сме пременени, да сме облечени у ново, понеже е собор и дохождат от всичките села около нас и ние сакаме да не се изложиме, ако сме маленки. А баща ми отваряше крѣчма за тоа ден. Имахме си винце наше, ледница с лед, слагаме лимонадата и виното у лед и имаше клиентела голема, даже имаше и помощници да му помагат. Голем собор ставаше. Преднио ден, преди соборо, баща ми идеше у планината, докараше ягнето по 50 - 60 и ношем ги заколи, сутринта като станехме, всичко е заколяно. През дено хванеше комшиите да помагат. Напълнат огнищата и почнат да ги печат у фурни. Докато почне соборо, они ги изпечат и продаде се некое така, на сурово месо. Докато почне соборо, всичко е готово, иммахме голема крѣчма, наредат се маси на дво-ро. Ядат, пият соборяните, па се степат накрайо. Ние си гледаме сеиро, па после си направиме и ние сеир. Имахме горски комшия, много разправяше хуморески, а па я обичах таквия циркаджийски работи и му виках: *"Чичо Младене, дай ми твоята униформа, да я облечем и да идем да ги сплашим нашите"*. А имаше едно големо куче, като Ласи, гривесто, а он ми вика: *"Кучето познава по униформата горските - и ми вика - че те ухапе"*. Я викам: *"Нема, нема, дай ми да се облечем и това е"*. Зимам му куртката, они ръкавелите ми се мандат, (висят) понеже съм маненка още, нахлудзувам капата, она ми пада под ушите и я подглавих с шамия, да не ми пада и он си остана дома, а я си пойдох накъде нас. А оно пустото куче било там у дворо и като ме подуши, па като ме гепи и като ме повлече по масите, столовете. Я пишим, плачем, баща ми излезна, чичо ми, тоя де-то поиде у градо, и он слезна на дво-ро, не можат да ме отемнат (отърват), от куртката панделки падат, не мож да ме познаят. И ме пита баща ми, що съм правила, и я му кажувам, дека искам да ги уплашим, а оно кучето ме уплаши. Качия ме горе, майка ми ми дава вода, уплашила съм се, че ми баят от уплах. А баща ми вика: *"Стой, стой, аз че ѝ пребаем"*. Като зема една тояшка, та по-горе, по-доле, пребая ми. А чичо ми вика: *"Остайте я, утре че го оправим кучето"*. Я мислим чичо че го връже, а оно па тогай избега, през ноца го нема. Имахме друга къща и оно там

ошло. Сабале, като станахме, хваная да разтурат масите и пейките и кучето дойде, чичо ми имаше пищов и - браам! - утрепа го. Гриве ойде на оне свет.

Баща ми че стане тръговец, че се занимава вече с тръговия. Вика: *"Я че купим свине, ти че ги пасеш". "Е га ги пусти ядат!"* - вика майка ми. Купи 60 прасета. Оно, като ги хвана пусти шап. Они закраставея, шапо ги фана, от 60 - 20 останая. И под есен, че ги докаруваме да ги продаваме у пазаро. Изкараме ги, оно дожд, я с опинци и скинани (скъсани) чорапе, видат ми се пръстите и петите, та Боже не дай. Продаваме, продаваме, они останат. Покараме си ги нагоре. Он, баща ми: *"Ти си ги откарай нагоре, а я че останем по градо"*. Купи ми лебец, две кюфтенца, нещо друго и ме изпрати нагоре и я едвам си ойдем премръзнала, удръвила се бех.

Сега вече съм на четиринайсе годин, сакам да се замомувам. Викам, я нема вече да съм свинар и говедар, язе искам да идем нещо да работим, но нема работа. Учи ни баба да копаме, да жнееме, да поеме, ама детинска ни работа, се повече гледаме да си играеме. На петнаесе годин като станах, майкя ми вика: *"Искаш ли да те дадем да чиракуваш, да учиш занаят"*. Я викам: *"Па искам"*. Ама баща ми не дава, баща ми не дава да се издума. Ние с майкя ми надвиме, дойдохме у градо и майкя ми ме даде у една плетачница на една майсторка, да ме учи да плетем и язе останах там. Искарех една година, е отвори се занаятчийското училище. Обаче не ме приемат понеже немам трети клас, имам само първи. Како да е, що да е, молих се, молих се. Беше директоро там Тасков. Обещавах му че искам втори и трети клас само и само да ме приеме и приема ме човеко и тамо се записах. Учих занаятчийското училище до 1943 година. Оти станая бомбардировките, училищата се закрия всичките и я викам: *"Я изтребало ми е, калфа земах, а майсторско не земах..."*

Майсторка ми беше една много умна и кротка жена, която ме много обичаше и уважаваше, ама мъжът ѝ беше много по-стар от нея - втори брак. А она беше много хубава и той я ревнуваше безпределно много. Не я пускаше навънка да излезне. Отивахме на барище, да се перем и той все с нас вървеше и ние пред

него. Она не смееше да погледне на некъде и все гледаше у земята. Ние бехме две чирачки и след извесно време започна и нас да ни каскандисва (уговаря). Не ни пускаше да излеземе навънка. А па я си бех шурава, луда, и се го дръжех на мезе, на подигравки. Имаше у комшиите момчета, занаятчий като нас и вечерно време си думахме през оградата и он ни се кара, не дава да приказваме. И я викам: *"Дедо, они довечера, че дойдат при нас и вие като си легнете, ние че правим седенка."* И он вика: *"А, че правите. Коцкарки, мъжкуданки! Я че кажем на бащите ви"*. И земе пирони, тесла, телове и извърже прозорците, закове всичко. Язе зедем, разковем, отвържем и он като виде, че е отвържено, почне да се кара, да хока и вика на майсторката: *"Тия коцкарки са ги пуцали, дохождали са."* И па ги закове. Иде смее не, подигравки, смееме се. Он имаше две дечица - момиче и момче - и они двамата спеха у едната стая. Па имаше малко салонче за другата стая, що спиехме ние, у нея и вечерно време, като си легнеме, он заключи салонската врата, заключи и нихната врата на стаята, завие децата, завие жената. Он остане да гаси ламбата, скрие ключо, без да го знае она къде е. И заран като станат слушам, че се карат, а па он беше набожен много, името му беше Петре и слушам, карат се. Она майсторката плаче, а он се кръсти и чете молитви: *"Господи помилуй, свети Боже"* - и ѝ се кара. Она плаче, ние тропаме отвънка и викаме: *"Айде излизайте!"*

А оно не може да се отвори, вратата затворена и слушаеме дека он и вика: *"Ти си земала ключо. Излизала си и си го некаде турнала на друго место!"* А она му вика: *"Не сам бре, Петре!"* И по некое време отвори, найде го ключо и тоя момент си трае сичките, не смееме да продумаем с моята другарка. И като се поокопитихме малко, яз му викам: *"Абе дедо, защо не купиш едно въже, па вечер като си легнете, вържи я нея от едната страна, па от другата ти се вържи и она нощеска като пойде да излази, че те повлече и тебе"*. И а па он беше нисок, дебел като плондир, и викам: *"Като те изтегли, ти че пуфнеш от креватото, и все ще се разбудиш и че я фанеш къде иде!"* А он ми вика: *"Ти много знаеш, мъжкуданко некая!"*

Станая бомбардировките и я се прибрах на село, и есента

наште ми купия машина. Бех станала на 18 години, обаче па си бехме улови, прости. Като докарахме машината, хората идваха у нас и се трупаха да видат какво е това чудовище невиджано, а па я се фукам (хваля): *"Е голема работа е!"* А оно е нищо.

Почнах работа на село, да си плетем, да си шием и почная да ме искат момчета (имах много кандидати) нали бех весела, луда, щура и хубаво много пеех, та имах много кандидати. Обаче я имах брат по-голем и требе он да се ожени, па тогава язе. Така беше некогаж. Па брат ми учеше за право и се ожени по-възрас-тен, я пак го прежених.

Зимно време все се събирахме по къщите, къде има момичета, момчета и хванеме да се поотракуваме вече, да се шлайфоваме. Имаше грамофон, я понеже бех малко мъжкарана и се научих да свирим на усна филармоника. Почнахме да правиме журове, да се учиме да танцуваме, ама се крием, да не ни видат хората, само ние що сме се събрали.

Един път танцуваме у наща кръчма, що беше. А баща ми се казваше Никола, и една комшийка чула, че свириме, поеме, играеме и вика на баща ми: *"Коле, Коле, ела да видиш тоя Букуреш, бре, Букуреш"* (некаде там имало развален народ), *ела да ги видиш, кога се хванале мъжко и женско и се кръшат ли, кръшат"*. И баща ми влиза. Като го видехме ние всичките се пуснахме, а он ни вика: *"Продължете, продължете"*. Баща ми беше съвременен човек и викаше: *"Човек требе да знае всичко на тоя свят"*.

Па вечерно време направиме седенки на царевица, на тютун, па дойдат ергенето, гасиме ламбите, правиме смешки. Я много гасех ламбите, ама щеха да ме бият. Три пъти я гасих и един мой братовчед ми вика: *"Ако още един път я изгасиш, бойо не ти мръда!"*

Па запролети и се почнат соборите - Тодоров ден, Младенци, Блоговец. Момите като се напремят у казмире, дантели големи, пъпки, коя от коя по-убави. Обуят се у опинци - бели явъвци, църни чорапи вълнени и до пазара че слезнат с них. Там се собуят и се преобуят у обуца с токове, а опинците ги връжат у бохча и ги оставят у некая къща или кръчма. Идат на соборо, играят хоро и вечерно време си пойдат па, па се преобуят, и през

Исарлъко си тръгнат. Сека мома с момчето, гаджета, горе до селото и де смешки, и де песни, закачки, па и некая сватба се направи.

А летно време ходиме на жетва, на копане, на сено събиране. Собираме се, пееме две по две, вечерно време като си тръгнем поеме по три момичета от нивите до дома (въздъхва). За секо нещо и за секо време си имаше песни. Сутрин пеехме:

"Рано ми е сънце огреяло от по-рано море роса е паднала та е попарила моминото цвете моминото и невестиното"

И така нататък.

Па донесет ручок (закуска), тамо пееме: *"До ручок е море мома здрава била от ручок се е мома разболела нема кой на мома понуда да даде над глава и црън арапин лимон реже, понуда и дава и на мома дума..."*

На обед пееме:

"Сестра брата на обела вика айде брато море да обедуваме и па братко море дума дума каква мома братко да ти утъкмиме..."

На жетва, по копане пееме:

"Пиле пое море, пиле пое у горица кой го чуе море, кой го чуе от роднина се, че лежи по година" и така нататък.

Така беше некогаж през мое време. Имаше рекичка покрай нащо село и като минавахме там, понеже много топлина, направиме вир и се къпеме у него. Иде ни смешка, крием си дрехите, като през младо време луди. А сега живот ли е това на младежта? Поеме, играеме, смееме се, закачки, сватби се направат - по три дена иде оро, иде мъсок. А сега за два часа сватби правите - у дванайсе влезнете, у три си пойдете. А тогава три дена сватби. У събота вечер кумо доведат хоро, песни у неделя, че е сватбата, идат поканени, хайде на венчавка, късно до вечерта хоро, сватба. У понеделник пращат ризата на момата на майката, викат я мина свадба. У вторник водат невестата на вода, напълни она стомните, а деверите ги расипат дор три пъти и си я отведат дома, и сватбата се разтура.

А па ние с мойо старец сме си от едно село и сме си одили заедно още като деца у училището. Некъде трети клас, четвъръ-

ти клас, учехме заедно у един клас и он седеше зад мен на тоя чин и се ми скубеше косата. Учеше се много, беше много прилежен и учителите се го давая за пример.

После отидех да учим занаят, а той беше ученик у мъжката гимназия в град Кюстендил и сутрин, вечер си ходехме заедно. И така до старост. (Плаче). Я останах на село, а той беше още ученик в градо и ми е писал писма, които пазим и до днес. Много държеше за мене и аз за него. Имах много кандидати обаче не сам имала желание за никой друг, освен за него. Аз бех много луда и шура, обичах много да ходим, да поем, да се майтапим, да правим смешки, а он беше по-сериозен, но не ми е правил забележки, да ми се сърди или да ми се кара. Я си брълявих.

Въпреки, че ходехме заедно, беше ме срам от баща му и майка му, и когато минавах покрай техната къща, все минавах бегом, да ме не видат. Нали бех малко алтава (луда), а после майка му и мъжо ми викаха: *"Кога те видиме, че тръчиш тука низ пътьо, все се смеехме"*.

Събрахме се на една Коледа няколко момичета и момчета да идем на имен ден. Той се казваше Стоян и на Стефанов ден му беше имен ден. Ойдохме и другите хваная да поят *"Мома бега през ливада"*, а тая песен се пое, кога мома се жени. И понеже ни завиждаха и момчетата го мразеха, че ходи с мене, некой казал на майка ми, че съм се била оженила. И дойде майка ми и братовчед ми, който беше полицаи. А ние се бехме разположили на маса, на софра, на вино, орехи, мезе и си пеехме. Влиза братовчед ми и вика: *"Горе ръцете"* и ние всички станахме. И он вика: *"Доле, седнете"*. Обаче беше подпивнал и ме пита: *"Що тражиш тука?"* И я му казах, че съм на имен ден. И ме фана за ръка и си ме изведе и почна да ме меле (удря), да ме меси, да ме бие отвънка, додека ме отведе у нас. Пред нас се беха събрали момчета и чекат да видат дали верно съм се оженила или не. Качих се горе при баща ми и братовчед ми му вика: *"Питай я къде е била шерка ти"*. И я му казах, че съм идела на имен ден. *"Е къде? - У Китановци"*, така им беше прекоро. Имаше при баща ми двама комшии и братовчед ми продължава да ме бие там пред него. А баба ми вика: *"Цръни бре, утепа детето!"* И я хванах да плачем и да думам глупости и баща ми рипна и почна

и он да ме бие, иска да ме коли със секира. И тия комшиите що беха тамо рипная, почнаха да му думат и он ме остави. И дойде майка ми по тава време и почна и она да ми се кара и баща ми вика: *"Щом са биле компания, що нема нищо"*. И она продължава да чочори и комшийките, що бея дома, почная да викат: *"Абе, манете тея работи, айде щом имат имен ден, отиваме сичките от тука на имен ден!"* Станая и ойдоя сичките на имен ден, а я останах сама да плачем. И по това време дохожда Танче, бъдещия ми мъж. Он ги срещнал надолу. Они майка ми и баща ми нагоре у него на имен ден. Доде дома и вика: *"Много ли те бия?"* А я викам: *"Коко си сакая, токо ме удрая"* И ми вика: *"Айде станувай, ще идеме сега горе при них и ще им кажеме, че се обичаме и да не ни се пречат!"* А я викам: *"Не смеем, кезде че идем, они па че ме тепат!"* Майка ми и баща ми не са ми са карали, че ходиме, даваха ми, ама братовчед ми направи да ме бият.

И така до 45 година и на трети март се оженихме. Баща ми го немаше, беше ошел по северна България, апа баща му запас. Обаче ние решихме с бабичките, майка ми и майка му и се оженихме. Бехме на сватба на едно момиче и едно момче от селото и от там, от нихната свадба се оженихме. Ние се бехме уговорили, че на тая сватба че се ожениме, знаеха майка ми и свекърва ми и привечер тръгнахме и ойдохме у едни комшии. При тях имаше много хора от сватбата отишле, да се стоплят, и ние поседехме малко при тях и си тръгнахме. Они разбраха и тръгнаха след нас и запяха и отидохме нагоре. Срещна ни горскио, гръмна с пушката и целата сватба от долната махала се пренесе у горната. И ойдохме дома, свекърва ми ме причака - даде ми захар, вода, хлеб и това беше у неделята. А до другата сватба, че правиме без старците, оти они може да не дадат.

Баща ми си дойде събота вечер преди сватбата, а свекор ми го пусная у събота отпуска. И двамата сватове се видях у неделя сутринта на сватбата (смее се). Запознах се, но не се карах, оженихме се.

Бех булка с дълга рокля винена и с кожухче с вало отпред прекриена. Беше много студено и кал, шляпавица, венчахме се у църквата и така нашия съвместен живот продължи 50 години

без никакви проблеми. Създадохме две деца, учихме ги, оженихме ги, имаме си внуци и правнуци (плаче). Само дето мой старец се помина и ме остави сама. Много добре си живеехме, бехме все заедно, той много обичаше да му пея и често вечерно време си пеехме. Имаше две любими песни и често ме караше да му ги пея (плаче):

"Вчера беше, Димке ле, малко момиче, а сега си. Димке ле, пораснала буйна млада хубавица..."

И предишната вечер, кога да почине, пак ме кара да му пея и плакахме заедно, като че ли сме знаели, че повече няма да се видиме. Тогава иска да му пея другата му любима песен:

"Тежък камък ми е паднал мене на сърцето грабнах лира да засвира песен за раздела песен за разтуха Ой ти, лиро, пуста лиро, стига си свирила песен за раздяла "

Не сме се били, не сме се карали, не ме е напсувал, уважаваше се и се обичахме докрай. През целия си живот се търсехме и не можехме един без друг (плаче).

Повъзстанових се малко и пак почнах да се ежим. И те така...

Тодор Иванов, Софийско, род. 1922 г.

Казвам се Тодор Иванов. Роден съм на 29 юли 22 година на нивата на Дъбов дол... Това е целата работа. Раснал съм у селска къща. Имахме много стока. Мъчил съм се, пасъл съм овци, пасъл съм кози. Имахме стока много дома: биволи имаме два, магаре, кон, 70-80 овци, а едно време беха и 120...

И така, пораснах и дойде време да одим войник... Преди да отидем войник се ожених тука за една комшийка. Одихме с нея шест години любов. Два-три месеца преди войниклъка се ожених... Ойдохме на комисия, получих покана, а после призовка да се явим у първи противовъздушен артилерийски полк у Дървеница - София. Там е тоя полк. Служил съм там цели триесе и седем месеца и петнайсе дена. Там завършихме единичното обучение и ни разпределиха, изпратиха ни по батареи. На мене ми се падна у Дървеница по специалност телефонист, а и радиотелеграфист. Това е еднаква служба. Там моята централа имаше всичките противовъздушни батареи, които беха настанали около София беха... минаваха през нашата централа. Беше като команден пункт. Оттам се подаваха сички телефонограми, сички заповеди... Оттам се нареждаше за стрелби, за учения, за... и така. Като дойде време да почнат бомбардировките почнахме де-нонощно да сме на пост. Бомбандираха Плoеш у Румъния. И ден и нощ бехме на пост. Батарейнио командир ни беше много голем... лош. Беше забранил и свиждане, не пускаше ни отпуска. Съвсем страшно беше. Значи не даваше и пиле да мине през районо. Да...

Дойде време на една бомбандировка на 29 март, доколко си спомням, беше... Големата бомбандировка у София, кога запалия София 43 година или 42 година беше - не помним точно. Тогава попадна един снаряд и се възпламени един покрив, склад от резервите. Бомби напускаха запалителни, запалиха почти целото крило на въздушната артилерия... Борисовата градина. Самолетите беа слезнали на такова ниско ниво, че не можеше въобще да се обстрелват, значи. Това е от американците, американ-

ски самолети беа. Те прават бомбандировките... И, имавме шест бараки, а пет се срутиха от тех. Пет оръдия, четири извадиха от строя през ношта. Остана само едно оръдие и сутринта дойде ротния пред мене и ми каза, че: *"Веднџга искам да възстановиш връзка. Тръгвай... давам ти един войник и тръгвай"*. Обаче преди да тръгнем трябва да минем покрай погребите, а там са барутните складове, нали запалиха склад. Само фучат съчки от куршумите къде... от гилзите. И отидех, командния пункт ни беше главен на двайста прогимназия на Лозенец там, на върха. Едвам съм стигнал до там, при това само аз. Другите се върнаха, защото не можаха да стигнат... И гледам една бомба закъчила левото крило на плочата, откинала една стена на... отгоре на плочата имаше противовъздушна лека батарея. И като се качих, намерих там само полковник Григоров, който беше командир на противовъздушната батарея. И той ми отговори: *"Момче... юнак, бегай, защото идват самолетите и ще почнат отново бомбандировки"*. И докато стигнем они направия у въздухо осмиците тука на Владайското дефиле, рисува у въздухо е-е-е такива... И докладвах на ротнио командир и той... нямаме връзки, сичките връзки са прекъснати, централния стълб е ударен, нямаме телефони. Донесе ми едно радио германско, "Филипсу" ли беше, какво беше, и с него ще командваме каза тоя... полковник Григоров. По него обаче, и по него нищо не става. Войниците бехме пет-шест души взвод, отделение по право и сичките изплашени. Не може никой да вика, да командва на центъра на батареята.

На центъра на батареята е издигнат един бюст - три метра висок от земя и чимове. Извика ме ротния и ми казва да взимам фунията и да започвам да командвам. *"Аз ще командвам тука от бункера"* - къде се е скрил, а аз ще командвам тука отгоре. С една фуния и като почнах да окам (викам), сичко до четвърти километър значи... бегаха хората и се криеха. И тия почнаха да бомбандират. С едно оръдие сме дали сто-сто и пет изстрела. С едно оръдие. Запали се оръдието и почна да бълва. Тогава напускаха у самата батарея запалителни бомби, ама много нещо, запали се земята. Имаше един от Лакорско и пищи, бега... чуди се къде да оди, накъде да се скрие. И така премина таа бомбанди-

ровка.

После останахме, почнахме да възстановяваме едно по едно, едно по едно. Дойдоха монтьори, германци надойдоха и... съм ви-дел много работи, особено у войската. Там се повтори пак една бомбандировка, през дено беше, подир обед, спомням си и почна-ха да пускат бомби па в нашия район и като пускаха бомба там близо до команднио, къде беше на батареята. То си има команд-ване къде лови самолетите, измерва височината, преходо. Имаше и трима инструктори германци. Тия... като падна бомбата и обси-па сичко онова, аз предавам на войниците, значи на всеки оръдеен командир има слушалка. Обаче се оказа, се слушалките, войници-те от стрелбата са оглушели, не чуват. А ротнио командир като падна бомбата се скри под лафето, даде команднио пункт и гер-манците го извадия - един оттука, друго оттам, па фанаа да го шибат... Как може такова нещо, значи. И он продължава, команд-ва и ме фана за това и бегай там на местото, на батареята да пре-даваш. Батареята е далек колко от тук до оня двор. Понеже оглу-шел оръдерния командир, не чуе. Кога самолетите са тука он стреля къде Витоша, не може да дава команда. И продължиа така, беше много жестока тая командировка, не бе - тая бомбандировка. На друго ден, на трийсти, на дваесе и девети бутнаа та развалия ба-раките, турия оръдията, значи това е било на друго ден. Преми-на това чудо и така остана...

После дойде време за фронто, образува се там фронт. Не знам какво правия, що правия, но една вечер аз бех старши на централа, сичко беше при мене - пишем телефонограми, прие-мам, предавам, въобще страшно чудо беше. Познавах ме сички от противовъздушен полк, сите офицери и генерали - със Стил Петров се разправяа. Обаче една вечер като почнаха тука да съ-бираа... като дойде девети септември, почнаха *"Сичко за фрон-та, сичко за победата"*. У един и половина през нощта дзрън номераторо, вдигам слушалката и приемай телефонограма и аз приемам значи, пише: *"Майор Колев, командир на мировремен-ния областния полк - и пише така - редник Стоил Петров да се яви в областта незабавно, веднага"*. Горе, у полка да се явим. Аз го питам: *"Добре де, полковник Колев"*. Понеже го познавам дека е той по гласо, а он ми вика да не питам повече. И трябва да

се явим, а нищо не знам защо е, за какво е.

И събудих... преди това не ти казах, че като дойде девети септември изарестувахме офицерите и сложихме един кандидат подофицер Александър Натев за командир на батарея. Арестуваха ги защо беха с фашистки разсъдъци, войниците ги арестуваха, не съм ги аз арестувал сам. И той стана, какво да правиме, как ще отидем до полка. Събуди каруцар, имахме коне и каруца, натовария ме заедно с школника, та у полка. Това е, отидохме... И онай каза, че довечера у осем часо трябва да се явиме на първо, второ смесено отделение у град Пирот. Пет души сте. Ето ви камиона, ела тук - и ми нахвърляха сичко нови дрехи, нови обувки, нови паласки, шмайзери, а... радиостанция, телефон.

Сичко приех аз. Обаче обувките къде ги нахвърляя не може да се ходи с тех, убия ми краката, страшно чудо, а немам никакво и бельо. И школника не ме пуска да си ойдем. Викам им да ме пуснат да си отидем до Владая да си вземем бельо, а они ми казват, че нема кога да ме пуснат, защото камионо тръгва в осем часо, време нема. И школника светкавично с конете иде, та ми донесе неговото бельо, донесе ми две... два потника и две гашета и нема обаждане. Заминахме... Качия ни на камионо и цал ден сме пътували до... как се казваше тоя град първио, тука от Пирот по-насам, нашио къде е границата, а да - Цариброд. От Цариброд натам задръстена от армия страхотно, бавно пътува влака.

Задръстено от едни ми ти вагони, композиции, бавно се движи. Едва вечерта към единайсе часа пристигнахме на гара Пирот. Слезнахме от там, питахме къде е там щаба на комендантството... Отиваме у комендантството, показаа ни къде е и казаха сами по средата да вървиме, защото щом минеме откроя ше ни застрелят. Тръгнахме по средата, отидохме у това, у комендантството. Казаха ни веднага да продължиме нагоре, минеме ли прелеза на гарата, железопътния прелез от десно на река Нишава се намират батареите. И стигнахме ние полека до там, пресекохме прелеза през нивите, виждаха се батареите там къде са. Намерихме къде е батареята, явихме се на командира на поделението и той ни каза веднага да се установи връзка там. Фронта беше на Бела паланка и дойде заповед един от войниците с ради-

останция да се командирова в първо, второ смесено леко поделение на фронта. И ми се падна на мене. Отидох на Бела паланка, намерих поделението и само нощно време се движехме вътре четири-пет души войници, четири души бехме с радиостанция, с телифон и продължихме да пътуваме. Нощно време напредваме, денно време се криеме от врагове, защото не се знае кой и от къде може да те утепа. Така стигнахме до Нишки бани. Там, като отидохме..., а непрекъснато три дена вале дъжд. Вали и не спира нито през деня, ни през нощта. Стигнахме и подофицера, който беше, Симо Желев се казваше беше един слаб и висок. Подофицер, тъп значи и неграмотен подофицер, като виде германски бункер и вика, че е те тука ще се спасиме. Имахме фенерчета и аз, като подадох с фенерчето светлина и като видех, че на масата сичко седи, и му викам на подофицера да внимава, защото щом влезе там и шракне с лампата и сичко ще стане един куп земя - това е минирано.

Той вика, че се аз съм знаел, се съм знаел. Аз му казвам да иде да види, а аз ще бегам настрана. И не смея да отиде. Тръгнахме натам и намерихме вили, сичките вили големи беха, но сичко запустело, нема никакви хора, Имаше сръбско комендатство и се обадихме на тех, упътиха ни там към една вила и на сутринта свързахме се веднага с радиостанцията. С щаба на армията почнахме предаване и като почна сутринта да бие..., а дойдоха сутринта от некъде едно планинско отделение се изгърси, от некъде преминала, а фронта беше още около Бела паланка се въртеше. Тогава запалиха танковете и съм гледал как преждевременно от планината от Ниш нанасам върви, напредва българската армия и как падат войници. Бият къртечници, а откъде - никой не може да разбере. Тогава един сърбин дойде и каза, че само един немец е останал сакат и е качен на високо на брестите, на самия мост на прелеза над реката на гарата и му е направено леговище с пет къртечници и стреля и на лево и на десно. Предадох веднага на щаба на командването и тия веднага с един мотор с трима войници и успяха да преминат там и го свалиха. А той с един отрезан крак и пак изтепа двеста души наши войници. И дойде заповед всички войници от двайсе и втори набор да се уволнат, а и запасните членове. Да се подменят с двайсе и трети

набор и нов запас да се освежи. Да се формира втора армия и да замине за фронта за Унгария. И като ни пуснаха по седем дена отпуска ние издадохме в шаба на армията тия работи къде ни предадоха. Какво да видиш - на шосето кола зад кола за София и никой не спира и тоя нашия кум Миланчо гледам, но и той не иска да спре. И съм одил пеши от Нишки бани чак до Цариброд. Наместо седем дена, то ние осем дена пътувахме от там насам. Сърбите само дебнат кой има нов шинел, пушките ни ги взеха още в Нишки бани, на кому харесат капата, ботушите и одат из войниците. А ние сме цела разпусната сурия, без команда, без офицери, ако има офицер той се крие, не смее да се покаже ако е некакъв началник. Там, в Нишките бани, видех как застреляха четири-пет българи. Един от Ботевградските села беше, голем българин. И така продължихме и чак на Цариброд успяхме и се качихме на един товарен влак и той дойде до Сливница и там спре. Там престояхме два дена на Сливница, не можем да ходим, гладни сме и се бехме напълнили с въшки, страхотно нещо. Като бръкнем от тука, от тая страна - колкото искаш. Абе по седем-осем извадим, нема къде да се очистиш. Та чак на десетио ден си дойдох дома. На десетио ден си дойдох, а седем дена ни беше отпуската, требваше да се върнем. И едвам съм престоял 24 часа, съблекох се, очистиха ме майка ми и баща ми, дадоха ми чисти дрехи, остригоха ме, измих се, окъпах се и потеглих обратно пак, па за фронта. По-лесно беше тоя път понеже влака ни откара чак до Бела паланка. Там беше срутен моста и преминахме с едни камиони там през тунела на моста и вечерта към 11 часа си отидех у Нишки бани, у щаба на армията къде оставих имуществото. Намерих дежурен нашия капитан и той ми вика да видим какво има на масата и аз свалих раницата. Бех си купил 40 кутии цигари, нашите ми беха изпържили свинско, самун леп и още други работи и погледнах заповед да се уволнат сички от 22 набор и сички, които са стари запасни до дата еди-коя си и да се формира друго поделение. Но за мене не е - аз ще си остана с него, защото той нема друг човек. Викам му: *"Добре, бе джанъм, ако си ти на мойто место ще останеш ли, питам те"*. И зимах раницата, та при войниците. Извадих сичко що бех донел, раздадох сичко до тройка на сичките войници. Влезнах и му

казах *"довиждане"* на капитана и пак обратно.

През това време, когато бех войник, бех се оженил, жената ме напусна, отиде слугиня по София некъде. Понеже ние имахме много стока, а они беха много бедни и тя не искаше да се занимава с такива неща. А времето беше такова, че и жената требваше да помага в тия работи. Требва да разбира от сичко. Требва да може да върти целио дом и да го сплотява. После се разведохме.

Бех член на Младежкия земеделски съюз от 43 година. Като дойде 9 септември, то бех още на фронта. Като дойде 9 септември и като се уволних направиха ме председател на Младежката земеделска дружба. Така почнахме да воюваме с нашите братя комунисти, те сичко унищожаваша. Правихме избори, сичко ръководех аз сам. Намерих си застъпници, възстанових Земеделския съюз. Обаче изборите се състояха при страхотен терор - 10 души със шмайзери обикалят училището и въпреки всичко ние спечелихме, избрахме един човек от Софийска градска околия.

И така, минаха 2-3 години, бех си председател на Младежкия съюз. Караха ме, биха ме, тепаха ме защо съм против комунистите. Най-последния път ме биха много жестоко в Перник и ме беха изхвърлили на тротоаро. За щастие мина един шофьор, караше въглища, хвърлиха ме отзад и казаха да не забравят да ме свалат на разклоно. И тоя спре по едно време и ми вика да слизам, а аз не мога, вдървил съм се целия. Само се преметнах и от горе та доле. И камионо си ойде. До сутринта съм лазил, обаче стигнах до дома... дойдох си. Не беше много лошо времето, имаше снег и след това лежах до 40 дена болен на легло. Повъзстанових се малко и пак почнах да се ежим. И те така.

После се ожених за бабата, намерих я от с. Извор (Радомирско). Родиха ни се две деца - момче и момиче. Почнах да работим, работих и какво да ти кажа по-натам. Работих каменоделец, работата беше много тежка. До Златни мостове имаше шосе, не до Златни мостове, ами беше до Бояна. Търсеха превози. Аз работех на баша ми с биволето, но той дойде, та си ги взема и се принудих на другата година да си купя собствени. И почнахме - направихме шосето и от Златни мостове сичко се во-

зеше до хижите със волски, конски каруци.

И е така. Бех млад, силен и работата ми вървеше. Можех да дигам по 50-100 кила. Не се плаших ни от работа, ни от хора. Биха ме, тепаха ме, но никога не ме промениха... Човек трябва да защитава позициите си и да не се страхува от никой.

1957 година почнаха да прават ТКЗС у наше село и господата комунисти една сутрин ме налетеха, дойдоха дома 18 души и двама милиционери със шмайзери. Пазил съм ги един час и половина на вратата със секирата. Не си давам биволите, понеже аз не съм член на ТКЗС-то, а баща ми беше член-кооператор и си даде животните, откараха ги там. И имаше един ветеринарен лекар - д-р Монов. С него бехме много близки и ме излъга, хвърли се до мене, хвана ми секирата и тия така здраво ме премачкаха, че един час не можах да стана от земята. Ама ония немат капчица милост. Изкараха ми боволите и ги земаха. Заведох дело и почнах да ги съдим. Водил съм 54 души свидетели. Сичките доказвах, че биволите са моя собственост, с тех си изкарвам прехраната на децата, обаче тия господа не дават - шело да се развали ТКЗС-то.

Кара-вара отиде делото до Върховния съд, а от Върховния го върнаха долу. Бех хванал двама адвокати, които на онова време ми взимаха по 550 лева. За тогава това бе доста пари, нищо че сега са почти нищо. И кога дойде последното дело и двамата се скриха. И съда земал решение, указал мълчаливо съгласие, при новообразувано ТКЗС може да му се върне. И там председателю каза, че ще ми ги върнат на другия ден.

Господин Матеев беше председател на ТКЗС-то, обаче през нощта те ги натовариха и ги откараха, та ги заклаха. Те толко е целата работа. Какво да ти разправам. Оттам насам живота ми потече вече друго.

Син ми учи там, как се казваше това училище, къде учат за трактористи? Завърши тракторист и оиде да работи у ТКЗС-то. Немаше изход. Така се случи, че на 19 години беше подал документи да ходи шофьорска школа у казармата и му дойде съобщение, да отиде в Станкетто да се яви на обучението за шофьорска книжка. Па 3-4 дена предо да се яви там, тия от ТКЗС-то го изпращат там у Катин дол, откъсна се ремаркетто, много голема

стръмнина, става едно преклапване и го убиха. И... погребяхме го, изпратихме го с много, много жалости и мъки. За 15 дена ми опадна косата от главата. Минаха се 6-7 месеца и получавам една покана - вкат ме у 5-то районно управление у София. Отивам там и един мръсник направо почва да ме бие и ми казва да подпиша един протокол. Аз го питам какъв е протоколо, той ми го прочете. По вина на момчето е станала катастрофата и трябва да платим престоя и да го възстановим. Да платим за 7 месеца престой и да направим тракторо. Стана много големо чудо, обаче аз не подписах. Викаха ме пет дена поред - тормоз, бой, псувни, ритници. Беше много страшно, но мене нищо не може да ме плаши. Те обаче, заведоха дело. Там, един прокурор Манушев, на който момчето му е работило, и дойде там и ги направи там на мат и маскарад съдиите и даде нареждане да се означи двойна експертиза от Окръжния съд на самото място. И тия назначиха тоя съд, 7 души съдии беха. Отидохме там и половин от нашето село бе дошло и тогава разбрах какво е истината. Момчето не е искало да ходи там, понеже есента беше влажна, много трева беше изкарало, а и стръмнината - много остра. Била е почти 80-90 % наклон.

Председателю го гонил, псувал и го принудил да откара това сено. И отива с двама-трима старци, натоварва сеното, а до него е блигадирния. Сваля ги работниците и им казва, че доле в равното ще ги качи, защото тука е опасно. Обаче като се плъзне тракторо, въпреки че е сложил на задна, а това му е било слабо къде се закача ремаркетото, а предишния ден го беше изкарал от ремонт. Откъсва се, става прекланяне и го убиват.

И като дойдоха там съдиите мене ме отстраниха на 100 метра далечина. Разбрах, че прокуроро ги е изпратил сичките съдии да видат има ли друг път освен тоя, по който момчето е минало. Те видеха, че на никъде нема възможност, насекъде е свлачище, освен там къде е минало момчето. И въпреки всичко отпадна им на тия господа решението, обжалваха два пъти. И така спасих да не плащам за трактора, а за жертвата, за момчето нищо не са ми дали. Ама аз и не съм искал - парите нема да го върнат. С големи сили ми присъдия само разноските по делото и това е било.

Така от там продължихме живота си те до сега. Останаха ми едно момиче, ожени се, имам две внучки - да са живи и здрави. Е, сега вече боледувам, ама нищо, пак се крепим още, не се предавам. Това е целата работа до тука. Па дали ще съм жив догодина да давам па сведения, не знам.

У мою живот верата е най-важна

Пенко, Гоцелчевско, род. 1920

Я съм се родил тук на село и съм израсъл на село. Много си ми е арно у моето село. На девет години останах сирак и много мъгъво си спомням майка си. Почти немам спомен от тогаз. Имам една сестринка, она е доведена, моите родители са я прибрали, они дълго време са немали деца. А язека по-късно съм се родил, но она майкя ми си отиде, когато бех на девет години. Баща ми беше цел живот овчер и на туй ме научи и аз кат него цел живот съм овчер. А по онуй време голем глад беше. Ручахме квото и другите - хлебец, бобец - повечко постно ядохме и много редко месо. Оно по онуй време немаше такиз неща кат по сегашните бакалии по гродовете. Да знаеш, голема сиромашия беше. Одохме с едни дрехи и обуца и спехме наземи, сите у една стая се сберем, да ни е топло, оти зимите беха люти. Аз цел живот с овце съм се занимавал и ке ти кажа: по благородно животно от овцата нема, така ке знаеш. Щом я гледаш арно и она ке дава.

Они едно време комунистите национализираа всичко, направиа текезесета и стоката ни прибраа. Защо им беа тия текезесета? Тогаз они идат при мен и ми думат: *"Или ке ни даваш овците или ке ги продаваш!"* И аз тогаз ги изклах и ги продадох, но ги давах за един лев кило, оти много мачно ми бе за них. Те тогава много ревах и много ме болеше за них. Летото си пасех овците тука, в нашенско, а зимата кат стане студено кренувахме (тръгваеме) сите овчери оттатък, у Гръцко. Там зимата им е по-арно. Но по-късно турия мрежите (граничния кльон) и веке не можеше да се преминува. Заградия ни като у кошара. Много хора кренаха и останаа там в Гръцко, но аз останах тук в България, оти си я обичам. Ке ти кажа, че и при царо, и при комунистите, и при тия днешните, аз пак ке си я обичам. Едно време одихме чак до Али ботуш (връх), а после не ни даваа да одим, оти било опасно и забранено. Он връхо се намира оттам мрежата и за туй не ни даваа да одим. Аз тогаз им думам, че едно време колко пъти съм бил и не съм бегал, че сега ли ке го направа. Сега пак ни пускат войничетата, оти ни знаят, затуй ни пускат да ходим да си берем билки. А он връхо се кажува "Али ботуш" оти едно време

един турчин бегал от българите, он бил ранен и много изморен. Кат стигнал връх поднал кат умрел. С него он си взел всите пари, дек ги има, и да не ги вземат нашите, он ги турил у ботушо си и ги закопал там горе на връхо. За туй се казва връхо Али ботуш. У планината да одиш е много убаво. Она си има всичко и убави билки и убави дървета, тихо е и спокойно.

А войната беше много люта, аз на фронто баш не съм бил, но войната си га спомням много добре, и ке ти разкажа една случка кат бех запас на сръбската граница, след войната. Оно тогаз беше голем глад и у България, и у Сърбия, навсекъде беше глад след войната. И ке ти кажа много хора немаха що да ядат и просеха храна от другите хора, и при мен идеха. Бех запас на границата и тогаз при мен иде една женска да тера (търси) храна. Она почна да ми дума, че има три деца, немала с кво да ги нахрани, и на мен ми домъчне и яз й дадох моите два леба. По толкоз ни даваха за рана. Она взе леба и си крена, ама след малко па иде и аз й окам (казвам): *"Що тераш, мари, аз немам повече леб"*. А она се върти и накрая си каже, че искала да спи с мен, оти немала що да ми даде за лебо. И аз кат скочих и кат се разлютих и й кажах: *"Мари, ти срам немаш ли от Господ, срам на дечинката ке слагаш! Я да се махаш, при дядо Пенко таткива работи нема"*. И я изгоних. Но що да се прави дедовото, има жени дето не се срамуват - одат и спат с чужди мъже, абе само мърсуват, ама Бог ке ги накаже, да знаеш.

Аз също имам деца. Я съм се женил два пати. Първата ми жена умре и от нея ми остана Стоен. Он е много арен. Вдигна каща, има ниви и стока, арен си ми е сино. Първата ми жена умре оти заболеле, а тогаз немаше доктори па и ние немахме пари за докторе. С втората баба Неделка много си допаднахме. Кат млад бех един убав, един пъргав и много обичах хоро да играм. Дедо ти Пенко по три ката хоро е водил, така ке знаеш. На едно хоро се видехме с баба Неделка, много си допаднаахме. Кат я видех бабата, оти и она бе убава, ми хареса. После аз пратих у тех един братовчед да й каже, че сакам да я зимам и да я пита дали иска да се съберем, оти и она беше вдовица. А едно време да одиш у чужда каща сам при жена беше голем срам. И така она му кажала, че ме харесва и се събрахме. И она бе бедна кат мене.

Родиа ни се четри деца - три мъжки и едно женско. Ние, кат се събрахме у мойта каша, немаше нищо, те така почнахме, от нищото. Моите деца всите избегаха у градо, само Стоен остана на село. Она бабата си спомнела, че аз съм спел върху възглавница от шума. Децата от баба Неделка всите избегаха, оти у градо имаше работа, а тук никой веке не ке да копа, да сади и да гледа стока. С баба Неделка сами се оправаме. Имаме сега една малка градинка и малко стока, овчици...

На мен верата ми е от баща ми, така съм научен и така трябва да бъде. Он беше много строг и ми думаше, че и неговиот баща бил много верващ. Долу в избата си имам кандилце и икони, които са се предавали от едно време, на мен ми ги остави баща ми, на него неговия и тъй по ред. Имам си евангелие, което си го отварам кога имам свободно време, и си го четем. Това е книгата на истината, така ке знаеш. Аз съм верващ човек и всите трябва да бъдем такива. Оно Господ си има, да знаеш. На моите деца им думам за Господ, че он го има и они трябва да го славят. У мою живот верата е най-важна. Ке ти разкажем един мой сон. Сънувам, че при мен иде един старец с една дълга бела брада. Он ме хвана за ръката и ме поведе на една полена, ама да видиш каква полена беше. На тая полена имаше маса и ние със старецо седнахме на нея, и он ме пита: *"Ти как се казваш?"* Аз му кажах как се казвам и он взе да разлиства една голема книга. Разстиля, разстиля накраю се спре и ми дума: *"Ти още не си за тука, ти ке имаш още поколение"*. И ме пусна да си ода. Страшен сон беше. Туй стана много отдавна, ама аз си казвах, туй ке е да е било самию Господ. И затуй, да знаеш, Бог има и трябва да го почитаме. Мен комунистите не ме сплашиа, оти они едно време не ни даваа да влизаме у черква. Но аз одих у наша черква. Одих си, оти си вервам у Богу и никой не може да ме спира, мен татко ми така ме е учил. Те такива беха комунистите, они ни взеха земята, стоката, но у черква да не одиме, не можаха да ни сопрат. Ке ти кажа - никога не съм бил у партия, никога не съм им вервал. Аз си вервам у Бога. Ега на - виж ги сега що прават. Има хора едно време много земя са имале, но они им я взеха и сега вече не я връщат. Кой ке я работи тая пуста земя, е така седи - на ветеро и нема кой да я копа. Ората немат кво да ядат, они ми

държат земята неорана.

Да знаеш, сегашнио живот е много труден. Колят се, убиват се, крадат кат никога. Е го - лани на дедо Гоце му окрадоха кравата. Веке никой не ке да работи. Тук, у нашийо край, много тютюн гледаа хората, но сега веке никой не ке да сади. И ние с бабата иммахме тютюн едно време, ама веке немаме, оти не го взимат, па сме и стари. Тук у нашийо край земята е много плодородна. У нашето село останахме само старите ора, младите избегаха у градовете. Но и они са прави - що ке терат тука. Требва да се работи много, оти тая земя нема сама да се копа. И она си иска и кирка, и посев, оти тя ни храни нас, хората. Не мога да разбера оти така се ядат хората, они не разбират ли че требва всите да се хванем в едно и тогаз ке има управия. Сега развалия всичко. Его на, у нашето стопанство не устанаха и керемидите. Нема що да се руча и ората взеа да крадат. Ама тоз дето краде, ке ти кажа, ръките требва да му режат. Младите ора бегат у градо, оти тука нема що да ручат. А наз старите едно време ни учеа, че требва бащината земя и стока да се гледа, оти они са ни най-ценното нещо, дето го имаме. Ние сме бедни ора и повеке сме гладували от вас, младите. Ето на, аз имам шест деца, но само Стоен остана на село, другите си заминаа. Но и сос Стоен редко се виждаме, оти он много не се погажда с бабата, она не му е истинска майка. Он ни е от пръвйо брак. Но Стоен си остана добро момче, я му кажувам момче, оти он си ми е син, нищо че е на 55 години. Другите пет деца редко идват да ме виждат. Они все идат само да терат нещо и бабата все им дума, че они идат само паринки да терат. А аз все й думам, че туй са ни деца и ние требва да помагаме, оти сме семейство. Но ке ти кажа, че женското си ми е най-харно, оно се кажува Йорданка. Сега она веке има две деца, мъжко и женско. Едно време, кат беше малка, след осмо оделение, она искаше да учи у градо, но бабата все й кажуваше, че нема пари да й даваме за там. И после я изпратихме у градо, ама да работи, да си изкарва хлебо и ке ти кажа от мънинка она си изкарва лебо, и дечинката си она си ги възпита сама. От всите ми внуци нейните са най-културни. Баба Неделка много си обича момчето й Георги. По-лани то бе при нас и все кат излиза се обаждаше и оно кат градско чедо ни викаше "*Чао*", па

после бабата и цело село разправаше какъв възпитан внук си имаме. Много е добър и он много ми помагаше за животните.

Они другите ми сина, от баба Неделка, все идат пари да терат. Малкият син по-лани ни бе турил голем срам, кат бе събрал пари от много хора от селото и требуваше ние с бабата да ги връщаме. Идат при назе и все думат кой какъв е. Дойде маленкият и говори за другите, иде средният и он говори за другите, а само Дана не дума лоши работи за них. А те все думат за нея и най-много за нейниот маж - какъв пияница бил.

Хич не се погаждат децата ми. Дана, кат довада тук, ми кажува какъв лош мъж е станал нейниот и че не знаела що да го прави. Ама аз все ѝ думам: *"Ти на мен срам у село нема да ми слагаш, какъв е - таков ќе го търпиш. Все пак ќе знаат децата, че туй е техниот баща и нема да ги гледа чужд маж"*. Само Дана е добра, они другите са по-лоши. Преди години при мен иде най-големиот син. Он си взе булка от градо и тогава, кат ойде, ми дума, че ќе вземе полуvinата стока. Оти кат се женил ония - бащата и майката на жена му - му думали, че бил ошел при них гол и бос. Они били всичко му дали и сватба они му направили, а ния не сме дали нищо. И нали он си е малко глупав, ги послушал и доважда за овците ми. Ќе взима на баща си стоката! Срам, голем срам! И тогаз аз не му дадох и он побесне и взе да ме удра навсекаде. И от тогаз дето ти Пенко си погуби гласа. На много доктори одих, ама они не ми помогнаха. И ќе ти кажа тогаз голем срам и мъка брах.

Аз много си обичам стоката, без нея съм за гробо. И така с децата ми, оти не се разбират кат братя и сестри, хич не знам. Они не си одат по домовете и не щат да се виждат, кат че ли една майка не ги е раждала. Дано се погодят, они ќе си бъдат помощници после. Тук, у село се сбираме, сбираме свите овци и два пъти у месецо ги паса аз. Там - на колибата - с овците и козите си ми е най-харно. Бабата все ме ока, че веќе съм стар, да си седа у дома и да почивам, но аз не мога. Она бабата е голема трговка, хич през дено не седи много у дома. Все оди у по-големите села, трговия да върти. А аз хич не обичам туй и думам ѝ на бабата, че Бог не обича трговците, оти они се гледат кяро. Ама она нейното си знае. Моя баща беше много верващ. Така и мен ме

научи. Все ми повтараше: *"Моли се на Богу - он ќе ти е опора, он ќе бѝде винаги с теб"*. Да знаеш, винаги се молим на Господа от срѣце, оти истински му вервам. У наше село се ми думат, че аз сѣм сиромаш човек и на мен Бог нема да ми даде храна. Не е тѣй, аз вервам, че он ми помага. Ја си ходим на черква сека недела и си спазвам всите обреди. Постим по полуvin година. Она и бабата уж пости, ама ја некой пѣт ја сварим у избата при трупите и каците да руча сирене. Она само се преструва, че пости. Она не уважава Бога. Иначе многу убаво сирене прави мојата баба. В целата околия нема по-убаво от бабиното сирене. Сите ора идат при неја за сиренце. Ќе ти кажа и за каштата как сѣм ја строил, дедовото. Мојта каша не е голема. Она беше преди туй само две стаи, ама се хванае с един мој братовчед и синовете и дигнахме ей тая каша. И она не е голема, ама за толкоз имаше. Сега живеем у неја само с баба Неделка и след назе ќе опустее. Както ти кажах, у нашо село едно време имаше многу хора, ама сега сме останали само старците. А да знаеш, едно време се сберем на плошадо - играхме сите момци и моми у селото. Ама на, сега само у крѣчмата се сберем - всите старци останали и прием ракийка, туй ни остана. Ама ќе ти кажа, че на дето ти Пенко си му е нај-арно на село, он си обича планината, гората, земята, на която се е родил. Тук, у наща планина имаше една убава гора, ама ја изрезаха и посадиha само борове. Тогаз дедо ти Пенко им кажуваше, че теja борове ќе изпият водата ни, ама они не чуваа и затуй сега вода немаме. А дедо ти Пенко в тоja живот е видел и добро, и лошо. Но сега многу лошо стана. Едно време бе лошо, ама тогаз имахме морал. Тогаз повеќе беа честните и добрите, по-малко лошите хора. Сега нема веќе морал.

Георги Какалов, 1920. с. Тешово

 Γ **O**

завели там. Отивам там, при него вече, видях го. И постоях няколко дена при него с намерение малко да поукрепне и да си го докарам.

По едно време захвърлях фишове там някакви отгоре, от самолети, че след три часа София ще я направят за сеене на картофи. А този човек, който е от нашто село, беше си на работа още. А жена му понеже имаше малки деца и ме помоли, казва: *"Георги, ако обичаш - казва - ще идеш и да изкараш едно удостоверение за многодетна майка"*. Кат ме упъти къде да ходя и къде да търся. И аз отивам там. Отивам, качвам се горе, питам. С питане вече. Качвам се горе. Тъкмо давам паспарта на тая жена да й оправя таковото, свиря сирената - тревога. И забегаха хората всички в зимника. Бум. Всичко стана дим. Чудя се какво да правя. Отивам. Едно здание разрушено на пътя, са няма откъде да мина. Качвам се по камъни, по дървета се качвам. Минах. Минах от другата страна. Отивам на двора там, къде е баща ми. Татко, къде лежеше стената пукната и то отворено и няма никой вътре. И аз влизам вътре. Гледам татко плаче. *"Защо бе, татко плачеш? Кам (къде е) бай Митьо? Кам жена му? Кам такова-та?" "Като свирнаа - казва - така и хвърлиа фишовете, избегаа. А аз - казва - плача за теб. Не знам кога си тръгнал. За тебе плача."*

Ще го закарам оттам, ама са къде да го карам. Не мога да го откарам до гарата, до линията. Пътят, откъдето трябва да мина, онова здание е съборено. И пеш съм го нарамил на гърба. На гърба болен човек. И го държа тука за рамото с едната ръка и с другата ръка хващам се за дървета, за камъни. Прехвърлих тая купа от камъни, от развалини отатък. И продължавам да го нося и една каруца отнякъде. Казвам: *"Ей, човек, чакай малко!"* Спря се. Казвам: *"Ще ни откараш до Централна гара - казвам. Колко струва, какво струва?"* Човекът каза: *"Двеста лева"*. Качваме се. Разстоянието, колко е оттук до Вашта къща. Минаваме отатък. Вече имаше трамваи. В трамвая го качих татко, да си почине. Така с баща ми. Англичаните бомбардираа София...

Ако не слушаш бащата за теб е минус... Богати селяни бехме. Тогава беше така: имаш ли хляб до края да си изкараш твое производство и сено за животните, си богат. Имаше малко раз-

лика между другите и ние, де... А па и аз кат дете много лошо се разболев. В Гоце Делчев имаше поликлиника в къщата с четири лекаря, 45 година. И 15 дена ме държаха, изследвания ми прави-ха. На всеки преглед по двеста и петдесе лева. Четири души по двеста и петдесе лева - един бон на ден. Петнайсе бона им дадох, че нещо ме лекуваха.

И майка ми и тоя, починалия другар Стоян, идват. Обадих им се, писах им. Ела да си ме закарате, викам, да ме носите по града. Щото виждам накъде отива работата. Не мога да се храня. Нямам никаква полза от лекарите. Уж ми дават нещо такова, ама виждам, че не върви работата. И дохождат тия, да ме закарват. Аз имах две мулета, тука оряха нагоре, с тях оряха. Воловете ги хвана шап, купчаха. Не можеше да се оре с волове. Орея с мулетата... И дохадат и казвам: *"Стояне, карайте в село - викам - щото на терсене (лошо) отива работата..."*

А майка ми казва на очния лекар: *"Господин докторе - казва - ако няма резултат тука, дай да го пратим горе в София някъде"*. Той казал: *"А Линка Каушка като я пратия в София, що я върнаа при нас?"* Значи, все едно, че ни засече, да не претендираме за по-нагоре. И продължихме си. И имаше в болницата един ми вика: *"Тук има - казва - един военен лекар, в Гоце Делчев. Военен лекар от Шестнайста дивизия. Напуска работата, от Гърция идва"*.

И другарят ме откара за ръката да търсим такъв лекар. И банката къде е в Гоце Делчев. Нали знаеш къде е банката? Отиваме по тротоара нагоре, срещахме един капитан. Тогава пагоните им беха бели на лекарите. Само по това се отличаваха. Иначе другите, такова, черти бяха също кат другите, обаче се познава, че е лекар. Бели пагони. И другарят ми го спира и казва: *"Господин капитан - казва - може ли да Ви питаме нещо?"* Казва: *"Казвайте момчета"*. Толко добър човек, че не мога да го забравя. *"Ами - казва - другарят ми, както виждате е болен и ни казаха, че има някъде някакъв военен лекар от Шестнайста дивизия тука и никой не познаваме. Молим - казва - ако сте Вие да ни окажете някаква помощ. Ако не сте Вие ориентирайте ни кой и къде."* *"Аз съм - казва - момчета"*. Така ни каза: *"Аз съм. Отивайте срещу метрополията, туристическа спалня"*

има там". И другарят ме кара. Отидохме там. Точно вече стигнахме там, където пише: *"Доктор Александър Недев"* и ето го той зад нас, пристигнал. *"- Какво бе, момчета? Какво става? - Ето ни идваме"*. Отвори кабинета, където работи: *"Вляйте вътре"*. Влезнахме вътре. *"Съблечи се"* - казва. Съблеках се. Провери ме. И ми взима кръв от ухото. Взема ми четири капки кръв от ухото и ги сложи там на тоя уред и почна да гледа. Ама такъв човек не съм видел. Просто ми става жал като говоря за него. Той почина. Казва: *"Георги, ако е"* - казва - *стомашна болест, не става в моята специалност, ще трябва да си търсиш лекар по стомашни болести. Ако е това, което аз се съмнявам за седем дена* - вика - *ще те изцери и ще си идеш вкъщи"*. Така ми каза. Никой път няма да се подцени друг човек да каже, че не е специалист. Очен лекар ме лекува и ми взима парите, колкото специалист.

И аз все едно, че се намирам пред съда, дето ще ме бесят, разбираш ли, и чакам с голямо нетърпение как ще се произнесе, като гледа той под микроскопа. Дали ще каже: *"Не си за мене, търси си лекар"*. Значи с мен е свършено. Обаче ако каже, че съм гарантиран... И по едно време очите ми са така, ама аз треперя вече. Треперя от напрежение да видим как ще се произнесе. Дали ще е в моя полза. Видях, че вече е малко така поусмихнат. И вдига главата и казва: *"Абе, Георги, има ли във вашто село"* - казва - *дебели сенки?"* *"Има, господин докторе."* *"Студена вода"* - казва? *"Също"* - казвам. Казва: *"Аз ша дойда в Тешово, ша вземем един коч, ще го заколиме. Ша го почнем из опашката да го ядем. За седем дена"* - казва - *ако не те излекувам, аз си махам главата с пагоните заедно"*. Ей така ми каза.

Аз добих някакъв кураж. Видях, че докторът е на моя страна. Станах така по-бодър, по-засмян вече. Мъча се да укрепна за момента. *"Ела"* - казва - *тук."* Ша ме кара на микроскопа. *"Докторе"* - казвам - *аз кога съм гледал на микроскоп, та какво познавам. Какво да ти кажа, щом на Вас"* - казвам - *имам пълна вяра."* *"Ще дойдеш, ще гледаш, па каквото видиш"* - казва - *така ще ми кажеш"*. И аз съм вече окуражен от неговите приказки. И отидох, и почнах да гледам нагоре и към стъклото, такова стана, двайсе - трийсе сантиметра увеличава, четири та-

ка. *"Като шарен фасул, такова нещо виждам, при нас има един шарен фасул, такова нещо виждам, друго не мога."* Той казва: *"Точно това е, точно това. Това са - казва - кръвни телца някакви"*. И ми обяснява. *"Това са кръвни телца. Половината кръвта ти вече е отровена. Това бялото - казва - на зърното ти е отровената кръв. Това червеното още е кръв. Имаш време още четири дни Ако не си дошъл до четири дни, не аз, и Господ не може да те спаси"*. Така ми каза докторът...

Така. *"Аз - казва - отивам до казармата"*. Капитан, тогавашен капитан, отиде в казармата, да ми вземе инжекции. Нали ви казвам. Жалко ми става, кат приказвам за него. Такъв добър човек. Отива в казармата. Идва някъде след два-се - трийсе минути, след половин час най-много. Носи инжекции и някакви хапчета в кесии. Хапчета от тая материя, дето сладоледа правят. Кутийки. Затворен хинин в кутийките. И трябва да гълтам хинина с кутийката заедно. Понеже е бил много горчиво лекарство. *"Сега, бия ти - казва - една инжекция и едно хапче ще вземеш. И нема да си ходиш в село. Отивайте си там, кой е за село да си отива. Ти оставаш тук в хотел. Седем дена - вика - ша идваш при мен. Сутрин, когато съм отишъл на работа, на обед кога се върна и вечер, когато се върна от работа. По една инжекция ще ти бия и по едно хапче сутрин и вечер."* И аз се върнах пак в хотела. Багаж ми донесоха пак там. Останах там.

Майка ми, Бог да я прости, нали знае на какво дередже съм бил вчера. Оттам насам си идват с другаря ми, със Стоян, с мулето. Вечеряли в село, какво направили. И оттам взема един съд с млеко в педилката. И по горния път, пеш, нощно време, в града. В три часа през нощта хазайката ми излиза нейде на работата и се връща горе и казва: *"Гошо - казва - майка ти, горката, през нощта е дошла."* Какъв случай. Нощно време. Нощно време през гората. Гора има. *"Ами - казвам - майко, защо идваш. Нали казахме ти, че военния лекар ме приема вече. Той ми има грижата."* *"Кат видя - казва - какво ти е дереджето, чедо, не мога дома, не мога да се стърпя, и се върнах значи."*

Изпратих си я пак насам, да си дойде. И аз съм с кураж някакъв, че ще живея, ще продължавам да живея. Отиде си май-

ка ми и аз всеки ден отивам на преглед. И чувствам, че някаква сила имам... Продължавам ден, два, три продължавам. И по едно време четиримата души лекари ги срещам точно пак срещу банката, а аз отивам нагоре у лекаря на обед. И кат ме срещнаха, имаше един рентгенолог: *"Ей, Георги, какво става, бе? Продаде ли магазина. Чакаме те да дойдеш, а се забави?"* Господин докторе, аз въобще не съм си отишъл - казвам - в село. - *Къде се моташ, бе, къде си - казва?* - Тук съм на лечение при един военен лекар". Обиколиха ме така: *"Кой е тоя военен лекар? Как се казва? Що е?"* - Казва се доктор Александър Недев. - *Каква е диагнозата? Какво ти каза?* - Боледувам от малария." А тия, единият казва: *"Абе тоя има срастване на плеврата"*. Другият казва: *"Затъмнение на дробовете"*. Значи всеки има някакво впечатление от какво боледувам. Добре, ама аз нали съм окуражен от лекаря, казвам: *"Господин докторе, аз Ви дадох петнайсе хиляди лева за петнайсе дена да ми кажете каква е диагнозата, от какво боледувам. Никой нищо не ми каза. Тук на улицата като джамбали ми казвате. Аз съм при лекар еди кой си и, както виждате, аз разчитам на него"*. И тоя, дето беше рентгенолога, се прекръсти и казва: *"Ей, тоя лекар Недев ще изкара половината Неврокоп маларисти, бе - казва."* Така, иронично - значи, че не е верно това. *"Както виждате аз заминавам - казвам - пеш ходя..."*

Отивам там и му казвам на доктора: *"Господин докторе - казвам - така и така. Твойте колеги, дето ме лекуваха, ме срещнаха и казаха, че ще изкарате половин Неврокоп маларисти"*. *"Аз - казва - не съм тука за постоянно, бе. Ще ида на друго място, как ще ги изкарам маларисти, аз действително лекувам маларисти."* Ей така ми каза. И вече не обърна внимание на тия приказки.

А той докара и жена му тука, лекаря. По едно време си излизам да си идвам и нещо пробучава отзад. И аз се обърнах назад да видя кола ли е, нещо да не ме такова. Че гледам с жена му, и двамата излязли вънка да ме гледат. Ама чисто и просто станахме като приятели и на другия ден казвам: *"Господин Докторе, ше извиняваш - казвам - ама ше те питам защо вчера ме гледахте и двамата с булката? Какво ви правеше впечат-*

ление? - Щом ме видя, ще ти кажа. Извиках булката да види как планински човек с трийсе и девет градуса и четиресе ли и четири стотни ли температура, как върви без чужда помощ. Само за това я викнах жената, да види - казва". Тя не беше лекарка, ама владееше седем езика. Румънка беше и се оженила за лекаря. Вече разбрах защо е било. Ама и тя такава добра, че все едно, че им бях син. Само един обикновен клиент там, болен, нали.

Продължаваме и за седем дена действително ме такова, излекува ме. Почнах да ходя. И си идвам. Идвам си тука и малко рекох да почакам един месец, да поукрепна малко. Ше ида да го намеря. Ше мъча да се отплатя някак. Аз съм си плащал, ама минимална цена ми е взимал. Не е бил такъв тарикат, че... Почна някакъв да ме лекува от стомах. И да не дава да ме, да искат да ме изпратят някъде по-нагоре. И си идвам тука... И имам кураж, че вече ще живея. Минава към месец. Заколвам едно бравче, една дамаджана от пет килограма вино, три килограма ракия в бутилки, с две кесии, две, такова, торби - на мулето. Качвам се. Заминавам за Гоце Делчев. Отивам при доктор Недев да му се отблагодаря. Не, че някой ми е търсил, това си е мое... Отивам. Оставам мулето на хана и отивам в кабинета, където го държи. Неговата табела я няма. Потропах там на друга врата. Показа се тази, хазийка ли беше там, каква беше. Казвам й: *"Тука табела няма - казвам - доктор Александър Недев накъде се премести. Къде е? Какво е?"* "Седемнайсти ден - казва - сега, днес, как си е отишъл в София." И вече изгубих връзка с доктор Недев. Не можах да се отчета към него и с някоя мъка си се върнах насам. Тия работи си ги употребихме тука. Нямаше как.

И минават 26 години от лекуването. И не го знам, нямам ни адрес, нямам нищо. Синовете, учителите, получаваха списание "Семейство и училище". И малкият син отива да вземе списанието, и по едно време със списанието тича долу с баба Николина казва: *"Татко бе, как се казваше тоя лекар, дето те лекуваше?"* Той някак го запомнил, въпреки че преди 26 години ме е лекувал, а пък съм го разказвал случая, и ето го запомнил е. *"Ето - казва - списанието: децата да гледат телевизия от какво разстояние, за очите, за времето не знам какво, там*

вече е описал цялата статия." Викам доктора Александър Недев може да е имал имена, които се срещат, пък и професията доктор, Александър Недев - и той да е доктор - няма, сигурно е той. И аз пращам ама едно писмо на редакцията на списанието "Семейство и училище". Не знам какво пишеше там на списанието, директор ли, нещо там главния редактор: *"Господин Директор, много Ви моля, ако може да ме свържете с адреса на доктор Александър Недев, дето нанесъл тая статия във Вашето списание. Ето тук, преди 26 години ми е спасил живота, искам да се отчетя към него, обаче не му знам адреса и много Ви моля да ме свържете с него."*

Само след 5-6 дена пристигна едно писмо от редакцията. Казва: *"Другарю, живящ в Тешево, Вашият спасител доктор Александър Недев живее на ул. "Жданов" 12, вх. В, София."* И аз пак едно такова благодарно писмо му изпращам, че ма е свързал с него. Пиша друго писмо на доктора, на доктор Недев пиша:

"Господин Докторе - казвам - преди 26 години ми спасихте живота. От Вас съм жив. Моля, ако можете да ми отговорите, точният адрес - казвам."

...А той пазил в архивата книгите си, пазил от ония години. И веднага преписва книгите, там където е записвал болните и след някакъв ден дожда ми едно писмо и: *"Георги - казва - аз съм лекувал от Вашето село дядо Андон Мицов, Дядо Иван Стойчев - казва - (тук нашия комшия), а ти си боледувал от Терцияна малария с 39 градуса, 40 и 4 стотни и - така пише - аз съм същият. Дано си жив и здрав"*.

Наново, след 26 години пак заколвам едно бравче. Пак тия работи. С два куфара, чанти нещо. Отивам на София. Само след два дена. Тоя дълг да оправа. Отивам. Там имаше една "Софийска комуна" ли го казваха. Там се изваждаха билети, кога речеш да се върнеш. Така беше тогава. Намирам там на другаря ми син. И той изважда билет. *"Ей, Ванчо - казвам - тебе да те търся, няма да те намеря. Искam един адрес на един лекар. И се чудя. Не познавам тук в София къде е, какво е, що е? Имам адреса - викам - ама по-лесно ще ме ориентираш. - Да не е, татко ми разправяше завчера, имате кореспонденция с ле-*

кар, дето те е лекувал? Тоя случай ми разправяше баща ми . - Същият. - Сега ще го намерим - казва." Взима той единия куфар и оттам отиваме. Нормално.

...И пише "Доктор Недев" там, на "Жданов". Качваме се на първия етаж. Звъниме на вратата. Жена му ни отвори: *"Добре дошли"*. Седнахме там. Поприказвахме си така малко по-обща приказки. Аз не съм открил ни кой съм, ни що съм. По едно време казва: *"Сигурно търсите Сашо?"* За мъжа й, доктора. *"Него търсим - казвам."* *"Момент - казва - ще го викна."* И викна из коридора и се обади из една стая той. Казва: *"Сашо, едни хора тук те търсят."* И се обади той: *"Момент, че се бръсна. Сега ще дойда."* Дохожда, ръкуваме се. *"Добре дошли!"* Седнахме. И пак отдалеко, с приказки. Постояхме бая време и аз не се откривам кой съм. И по едно време: *"Щом като сте дошли тука, сигурно имате нещо нужда от нас. Кажете каква ви е работата?"* Казвам: *"Господин докторе, аз съм дето ти писах и ти дето ми отговори. Георги Какалов от Тешово. - Ти ли си - казва - Георги? - Аз съм."* Стана тоя човек и не знам дали ми вярвате, че ме прегърна и заплака. И казва на сина си, пак лекар: *"Красимире, качи се горе да викнеш леля ти"*. И коридора се напълни с хора. И аз не мога да си обясня, в неговото положение, той да се разплаче. Не мога да разбера защо. Понеже се напълни там с хора и той тогаз вече каза: *"Този човек - казва - такъв човек, на хиляда един. Преди 26 години съм го лекувал и сега идва да ми се отблагодари, че не ми е знаел адреса. А има човек, който му дадеш здраве и живот в момента, а утре ти прави беля, каквато не си очаквал от него"*. Такава съпоставка направи той и затова се чак разплака...

И казва: *"Са кажи нещо, какво ще правиш?"* Казвам: *"Господин Докторе, търсих Ви в Гоце Делчев. Нямаше Ви, не Ви знам адреса. 26 години вече ми тежи - казвам. - Искам в наше село всичките да дойдете"*. Той казва: *"Ние, кой сме на работата, кой толкова - казва"*. Това е април месец. *"Слушай - рекох - щом нямате време, дайте да видиме кога е Гюргьовден, понеже аз съм Георги, та белким у делниците е Гергьовден, па и неделя ако е, та да имаш време някой ден да поседиш тука"*. И той изкарва едно календарче да видим в кой ден е Гергьовден.

И понеже аз го вземах да го гледам, но буквите мърдат. И казва: *"Що бе, така нещо?" - Отдалеко гледам, ама отблизо...* - Ставай - казва - да идем да ти правим едни очила. Хората са там всички. *Ше извинявате* - казва - тоя другар не вижда, *ше идем да му направим една поръчка на очилата.* - Доктор Недев, аз съм дошъл да Ви закарам в Тешово. Аз съм доволен, че съм жив от Вас. А друг път като идвам тука, тогаз ша направим очила. - *Първо ше направим очила, тогава.*" И ме закара и ме вкара при един професор, очен. Там ми слага едни букви, та ги обръщаха наопаки. И казва: *"Господин професоре* - казва - *тоя човек е отрасъл на границата и не може да чете и е дошъл специално да си прави очила.*" Аз си трая. Оня човек направи там, каквото направи. Изписа там диоптери, каквото трябва и ми подава рецептата. Доктор Недев казва: *"Дай я на мене. Ти си гледай работата. Това е моя работа. Дай ми я, аз ше се оправя. Ти няма да се справиш."* И аз си трая. *"Сега* - казва - *ща стоиш тук малко на гости. Два-три дена, да се опознаем.*" Рекох: *"Нема да стоя. Я дохадам Вас да закарам. Повече не мога да стоя. Не мога да Ви гостувам повече".* - *Ше стоиш.* - *Яз ше ида до гарата през това време.*" И отидох до там и се върнах. Пак се обадох там. Багаж ли взех от него, там нещо. Казва: *"Георги, тук измислихме на 22 април ше дойдем. Ако обичаш* - казва - *да ни чакаш в Гоце Делчев.*" Рекох: *"Дадено. Когато кажете. Аз съм на разположение през цялото време".* И на 22 април аз отивам в Гоце Делчев. Чакам да дойдат със сина му. И той вече беше за лекар, за очен лекар. И сина му. Дойдоха с рейса. Посрещнах ги тука. Не се изложихме и тука, доколкото можехме. Стояха тука една седмица със сина, с Красимир. Стояха. На 22 ли беше, на 23 ли беше Гергьовден по ново. И слагаме там да закусиме. Баба Николина направи неща... Закусихме. И тоя човек става и носи една вносна риза някаква модерна. Подарява ми една риза, честити ми имен ден. Казвам: *"Господин Докторе, Вие ме изненадвате. Ние понеже на 6 май правим Гергьовден, хич хабер си немам, че сега е Гергьовден."* *"Трябва да вървим по новому* - казва - *обстановката си е, както на Гергьовден.*" И синът му е вече кандидат за лекар. В Сатовча му дават 80 лева заплата, а и в Копривлен имаше място. И

татко му казва: *"Тия 80 лева по-малко ще ги вземаш, обаче ще идеш в Копривлен. Там ще те пратя при Георги. Се едно, че си дома"*. И от София дойде лекар. Три години беше лекар в Копривлен. И си идваше в пътък и в събота. Петък и събота редовно си идваше тук у нас. Наш човек. Тука гостува. После и майка му дойде. После гостуваха, те зет имаха, дъщеря имаше и тя дойде. И дойдаха и станахме роднина. И сега правихме абитуриентска на внука. И дойдоха, зетят му е лекар и той, дъщеря му и лекаря пак, този Красимир. Двамата лекари със семействата дойдоха в Гоцеделчевско на абитуриентската. Посрещнахме ги, доколкото можахме.

След 50 години продължаваме да сме приятели. Той дойде, синът Стоян, като иде там отива при него. А там си живеят още, там - на "Жданов". Там са. Този беше в Германия, Красимир беше в Германия. Бая позамогна. Има магазин за коли. Лекар е...

Те така и моя живот.

Знаех и си малчех, оти аресовам комонизмо

МАРИЯ, Разложко, род. 1921

Родена съм на 7 март 1921 година. То тава не е много сигурно, че на таа дата съм родена, оти тогава мама, кат ме е родила, не ме запишала никъде и кога и да я питах кога съм родена, се повтараше, че е около Божиц (Коледа). А иначе бехме що годе убаво семейство, не бейме богати, ама иначе мама и тате много си не обичаха. Иначе имам трима братя и една сестра (Кръстьо, Ване, Джорджи, Ката) - те вече не са между живите. Само я оставах.

Мама се викаше Петра. Таа жена беше за мене герой - как се грижеше за нас, ка одеше по чорбаджийте да им готви или праши (копае), за да изкара една чиния боб. Много работааше наште, ако не са на нивата, то ше са по чорбаджийте, да изкарат некой лев или бобец, след тава бръзааше да си дойдаа да видаа каква беля пак сме наприли. Спомнувам си, беше по Джерджов ден, бех къде десет години - че играме на жмичка и я жмех, зех да траса (търся) децата, ама никое не можех да намера и много се ядосах. И след като мина времето да ги траса, те се покажаа и я от яд, че не мога да ги намера, зех да хвърлем камане по тех и един от камането взе, че улучи Ката - сестра ми - по главата. Та тогава лошо, като шурне онаа ми ти кръв, па я се паникьосах, не знам що да работа. Тя плаче, я плака. Па добре, че едно от децата се усети па викне наште.

Пръв дойде тате и вместо да земе Ката да я кара в болницата, той се обарна и взе да бие мене. Та добре, че имаше хора от страни да гледат, та го фанаа и му обясниа, че трябва да кара Ката при докторо.

Много таквия случки имам... Сега па се сещам ка(к) ме приеа в пръви клас. Беше късно лето, я бех на седем години. С мама бейме на чичюно (тютюна) и берехме. По едно време се появи една жена, убаво облечена, па рече: *"Добър ден, Петро! Идвам да ти кажа, че от тази година Марийчето ще е ученичка в първи клас и аз ще съм ѝ класна"*. Добре, ама аз като чух, че ставам ученичка и си имам пък и класна, много се сплаших. Не за друго, а за това, че не знаех кво е да си ученичка и кво е да си

имаш класна. И кво стана, от страх да не ми напреят нещо лошо - с всички неща, с които мама и тате се са опитвали да ме плашаа - я взех да ги използвам срещу даскалицата. *"Бегай си, ма! Оти, ако не си бегаш, че викна караконджеро да те изаде."* А па тя ми вика: *"Добре, Марийче, викни го, ама и караконджеро го е страх от мене, да не го вземем и него в училище"*. Да, ама я лесно не се примирявам и взех па да ѝ викам: *"Тече (тогава) шом караконджеро го е страх от тебе, я че рукна чичо Джоре, стражаро, да те затвори в полицията, оти плашиш мене и караконджеро. И после той като те хване, че те сложи във вериджи и тогава караконджеро, че те изаде."* Много се смя учителката, Миланка Рачева, с тия мои думи. Дойде до мене, погали ме, па рече: *"Защо, Марийче, се плашиш така от мене и училището. Та да си ученичка няма нищо лошо, ще те науча да четеш книжки, да рисуаш картини, ще те науча как расте дървото, как расте тютюна и за много други хубави неща"*. Много ме успокои тая жена, па си рекох: *"Е верно бе! Ами, е много убаво там, я оти се плаша"*.

Мина време, дойде септември, дойде и времето за първия учебен ден, я вече немах тръпение да ида на училище. С такова желание го чеках, че питах, ама по 10 пъти на ден, още колко време остава до училището. Беше един ден преди прословутия първи учебен ден. Мама беше некаде по пате (по пътя) или по комшиите, по едно време тя дойде забръзана, па вика: *"Айде, измий си ръцете и образо (лицето), тури си чистите дреше и да те водя на Вела в магазино"*. Тогава Вела беше единствената, която имаше магазин за платове и малко готови дреше. Я много се учудих оти па мама че ме води в тоя магазин, па тя ми вика: *"Ле Марио, утре трябва да си с убави дреше, па сума ти хора че те гледаа и всички деца че са убави, трябва и ти да си убава"*. Много се зарадувах, че ше ми купаа нова дрешка, оти до тога не ми беа купували - все износовах на по-големи братчедчи (братовчедки) и комшичи дрешето. Трагнахме с мама към магазино и я от радост бръзам, та бръзам, а мама ми вика: *"Леко, бе, нема да ни бега магазино"*. Ама я на мойто: *"Нема да бега, ама мож да свръшаа"*. А мама вика: *"Ще е ле (защо ли) се карам на тебе, кат на мене кат ми ушили пръвата рокла,*

толко бех щаслива, че отидох та се пофалих на целата маала, каща по каща". Купихме роклата, не е била кой знае каква, ама за мене беше най-убавата, цела вечер седех до нея да ѝ се радувам, па и да не ми я вземе некой.

Дойде и дългоочаквания ден, леле ма бех щаслива. Па мама кат ме нареди, ама толко се чувствах убаво, ама така ми беше драго, че повече и не може. Отидохме в училището, видехме госпожа Рачева и струпани около нея деца и се упътихме натам. Мама ми беше набрала цвете да подара на госпожата и да ѝ се извина за тава, че я падих (гоних) кога дойде на чичюне да ми каже, че съм ученичка. Госпожа Рачева ни виде и се усмихна, па рече: *"Здравей, Марийче, още ли те е страх от мен?"* Па я смутено ѝ викам: *"Ма я госпожо, оти не знаех ще е това да си ученичка, такова... та затова ве падех".* Мама и учителката взеа да се смеат, след малко госпожата кажа да се наредиме по двама, за да влеземе в училището. Леле какво ми беше притеснено, кат влизах в училището, много ми беше тугаво. Каките и батковците от по-големите класове се смеяаше, а я се чудех дали да плача или да се радувам, че съм ученичка. Ке и де е (както и да е) минахме, седнахме на чиновете и първия урок в моя живот започна. Тава е един ден, който никога няма да забравя.

Сещам се, бехме вече във второ отделение, бехме научили вече да пишем и другарката ни накара да пишем съчинение на свободна тема. Та кво стана - я разбира се си напишах съчинение-то, ама какво беше то! *"Скъпа учителко, аз много обичам моята майка, ама дойде мечка и я изяде."* Е те тава беше моето съчинение. Като стигна моя ред да чета съчинението си, въобще не съобразявах що може да предизвика то. Като го чуа, децата се скъсах от смях, ама на мене хич и не ми пукаше, и я се смеех с тех.

Бая време след тоя случай, та и сега кат се видим с некой от класо, ми го припомнува и умирам от срам, ама що да работиш - детска работа. Иначе ученическите ми години не беа много - учих само до седми клас. Не че бех слаба ученичка, ами наште не можеха да ме издръжаа, немаха пари хората, па и от дека ле. От всички нас, братя и сестри, само Ката изучи - тя е с четири години по-малка от мене - и за нея се намери, па и след войната беше по-лесно човек да си изучи, затава тя продължи и висше и

си стана човек.

Като свръших седми клас по цел ден бях по чичюне - сади, бери, копай, вади, писнало ми беше отсекаде, ма нямаше начин, оти тава беше единствения начин да изкараме некой лев. Та като сме стигнале до тука, да ти кажа ка(к) се запознахме с дедо ти Славе. Седа си я на чичюне и си нижа, е ле ти една каруца иде, спре до мене и от нея слезе един младеж. Ма много беше убав, ареса ми, ама само толкова. Я си бех и маненка още и много не се сещах за таквия работи. Та слезе той от каруцата и ми вика: *"Ти ле си Мария?"* А я се чуда, кее да му отговора, ама ме е срам, та две не вида, ама зех и измислих нещо: *"Я съм"*. Славе се засме, па вика: *"На мене ми викаа Славе. Баща ти ме прати да те взема, да взема и чичюне и да те карам у вас"*. Верно, кара си ме у нас, помогна ми с чичюне да го натоварим и разтоварим, ама и вътре някъде ми се искаше той да поседи повечко у нас, та и друг път да дойде. Така и не го видех повече или поне в близките години.

Какво да ти кажа за после. Почна войната, тате бега войник да се бие пръво за царската армия, после за комунистите и докато е бил в армията, бая се настроил към комунизмо и бегал партизанин. Целия им род са комунисти, кой бега партизанин, кой ятак или прави пропаганда по хората, се с комунизмо се занимаваха. Е, например моята братовчетка Елена Лагадинова, беше си партизанка, после си стана и голем човек, беше си десната рака на Тодор Живков, стана и председател на движението на жените в България.

Кат се сета как сме ги криле нея и брат й - Асен Лагадинов, дека му е напреен паметник до училището на площадо в Разлог, умирали сме от страх да не дойдат фашагите, да ни обискираа и да ги намераа. Ама касмет - дождаха два пъте, бе, ама така ги бейме скрили, че не можеа да ги намераа, ама и на нас щеше да ни изхвъркнаа сърцата от страх. Па да знаеш какви номера сме направели! Се до нас живееше един полицаи - Велко му беше името, та той си беше копал канал за водопровод за кашцата и канала минаваше през нашия двор, влизаше в неговия и всичко тава продължаваше чрез дупка в неговото мазе. И кога и да дойдаше полицаи след двата случая у нас за обиск и да имаше некой у нас - по canale, по canale и а у мазето на комшията

полицай. Те там обиск нинга (никога) нема да направаа, ама и Велко нинга не се усети за тоя номер.

Беше на края на войната, последните дни, осеми - девети септември, партизаните беа слезли вече и ние за майтап взехме, че кажахме на Велко што сме работили в неговото мазе. Ама той си премълче, нищо не кажа, еле след ден-два гледам едни хора от партизането го дрџе и дрџаа, а той се е развикал: *"Пуснете ме бе-е, да знаете што партизани съм крил в мойто мазе, е - не точно я, ама комшиите. Те си мислеха, че не знам, ама я всичко знаех и си малчех, оти харесовам комунизмо"*. Тате беше с нас и слушаше, па го хвана жал за него, отиде при момчетата, продума им нешто и те го пуснаа. После питам тате кво е станало, а той вика: *"Абе кажах им, че верно е крил партизани, па и не е лош човек, за кво да го затриваа, ништо не ни е направил - нека живее "*.

Я малко по-късно се ожених, вече ме мислеха, че ще оста-на стара мома. Не че през тава време не си съм имала обожате-ли, имав си, ама все беа неподходящи. Првo около мене се заврџте дедо ти Карнеги. Та те си беа богати на времето и си се имаха за много нешто, душеха си се с големците на градо и так-вия като нас много-много не не мареха (не ни уважаваха). Добре, убаво момче беше, възпитано, умно, с обноските му, ама не си ми беше от чергата, па и тате, като разбра, не даде дума да се издума. *"Я с тия фашисти род не станувам!"* Абе, ако знаеше тате тия комунисти, ще е че направат с България, сигурно с ра-дост щеше да ме даде у Карнеги, ама де касмет де.

И други много се заврџея, спомновам си един Митре Про-даничин. Та той фного ме гони - кога и да излеза от нас, еле го и той отсреща, днеска така, утре така, па спечали ме момчето, ама и лоша работа стана. На времето много обичаха момчетата от една маала да се бияа с друга. Добре, ама и всека маала си има-ше на момчетиите нешто като предводител. Наш Митре беше от Варош махала - не беше улучил в која маала да се роди, ни кога, оти тогава предводител на маалата беше дедото на сегашните бодигардове, хулигане - Паневи, та Коле Панев си ме беше харе-сал и сега - как па той че си ме аресова, а па Митре, ше ходи с мене. Та хване настрои другите срещу Митре, хванаа го, биа го

едно убаво, та му строшаа раце, нозе, ребра и до ден днешен тоя човек си остана инвалид, не може да се оправя.

След тоя случай дълго време не исках и да погледна момче, въобще не ме интересуваше, че ще си остана стара мома, ни най-малко. Мина се около две-три години, беше летоска (лято), мама ме помоли да ида да купя нещо от бакалията и по пате слушам некой ме вика. Обращам се я и кой да вида - Славето. Погледах го малко, а той станал още по-убав, един извишил се - с кеф да го гледаш, взе ми веднага акъло. Кво да ти кажа, не мина и месец, а ние всички ден се виждахме и той рече да ме земе. Пръво неговите родители требуваше да ме видаа, оти те ако не ме харесааше, не можеше да се ожениме, таквия си беа обичаите едно време. Най-важното от една мома беше, че тя требуваше да е работна на полето и добра домакиня, да е хубава и от сой, добър род де.

Харесаа ме неговите родители, ама требуваше да изчекаме до Коледа, оти тогава си беше адет (обичай) само по Коледа да стануваа тия работи. Изчекахме Коледа и родителите на Славе изпратия у дома сгодятици. Тава беа три жени, роднини на Славе, оти така беше обичае. Сичко беше много скришно, оти ако случайно наште не ме дадат, да не разберат хората и да се подиграваа на Славевия род.

Обаче всичко си стана като що треба, наште се съгласия и я си дадох официалното съгласие (тава се вика "даване на здравец" от момата). След съгласата сгодящите носия здравец на Славе и той, като го поел от тех, целия треперел от радост. На другия ден десетина жени начело с майката на Славе - баба Крастана, дойдеа у дома, за да изпълнаа един обичай, за да ми подаря баба Крастана китка с жалтички. Така стана малкия годеж.

Дойде и големия годеж, главеш де, кеето (както) си му викаме - много по-важен беше и се правеше само в празничен ден. Вечерта преди годежо се собраа у дома моите дружки, за да правяа китки за другия ден. Дойде и тоа ден. След пладне пристигнаа родо на Славе - с гайди, едни дейреджийки пеаше годежарски песни.

У нас се беа наредили посрещачи от портата до чердако и взеа да се поздравяват с *"Добре дошли"* - *"Добре нашли"*. Насе-

даа у нас, взеа да се пускаа шегии от двата рода и всичко спре, кога се появи х. Водеха ме под рака две мой дружи, па стапувах едно срамежливо, не си е от работа. Свежървата ми даде за дар нишан с две жалтици, оти толко си имаше, и те не беа много богати, ама важното е, че всичко мина много добре. След един месец дойде и свадбата, претупахме я на брѣже, оти я не си бех млада и много от обичаите не ги направихме.

Заживехме що-годе убаво със Славе, бехме си в отделна каша, оти дедо му му беше оставил каша, не ни се брѣкааше старите, ама само в началото. Тате уреди Славе да стане полицаи в новата власт, що му ле и требуваше, погуби си здравето там с тия бандити, дето гонеше. Убави пари взимаше Славе, иначе добре бехме, докато един ден не дойде у нас маненчия му брат, беше го пратила майка им - Славе да иде веднага у тех.

Кво стана после... Майка му му рекла: *"Щом изкаруваш убави пари, че даваш и на нас, не те сме ранили толкова години така си, сега че даваш"*. Славе ѝ казал, че тия пари си стигаа колкото да живеем ние с него и не може да даде и на тех, па тя зела да го обижда и го изпадила от тех. Така и повече не си продумахме, ама наш Славе будалата взел, че им давал пари тайно от мене и си ходел тайно там. Ама нема значение, всичко се преживява. Абе живота ни продължи добре , даже замогнахме що-годе и я карахме някак си.

Помна кога беа немците в Разлог, как се държеха. Не се държеха лошо, напротив, много любезно. При нас беа пратили обикновени части, мисла тате викаше, че са били алтилеристи и тиловаии, не беа от ония там гадните СС-овците, дека трепаха всичко наред, с тия се разбирахме. В Мара Кирчевата имаше немци на квартира, та ле бехме приятелки с нея и одех у тех, и се познавахме с немците. Един от тех се викаше Клаус, много умно момче, се четеше, независимо, че беха във война със СССР, той си четеше Толстой, Лермонтов, Пушкин и знаеше страшно много неща за нашата история. Та тава момче май си си ме залюби, все около мене се вратеше, ама я така и не щех да му обърна внимание, не за друго, а оти е фашага. Не беше лош, ама обстоятелствата налагаха той да е таков, дека не е. За лошо беше тава нашо познанство. Бащата на Мара взел, че си помислил, че ние

сме се залюбили с момчето и казал на тате, па той ле си е връл комунист, кат се ядоса, кат откачи, само бой дека не ядох, ама и цели седмици не си покажах носо от нас. Та общо взето германците се дражеаше възпитано, колко и да е, ние не бехме окупирани, а бехме саюзническа страна и затова не уважавааше...

Най-убавото на онова време беа традициите, носиите. Разложката носия биваше мъжка и женска, имаше два вида - всекидневна и празнична. Като работна носия ние използваме износената избеляла нова носия или нарочно ушита от по-обикновената материя. Нашта, женската работна носия, се състоеше от риза без украса, вехта ентерия, лек елек и най-отгоре аба без ракави. На кръсто около абата навивааше тънак пояс, опасвааше протичка престилка. В хладно време обличахмe контош, вълнена горна дреха до кръста дълга и с ракави. Главата си я забрадваше с бела шамия, за да не предпазва от силното сънце на полето. Работееме боси или обути със закърпени чорапе и цървули.

Затава пък празничната носия беше богата и тежка. Бехме с бели кошули, дълги до глезените. На гърдите ризата имаше процеп с шев, наричан тропосания бод. Около гушата се виеше съвсем тясна яка, закопчена отпред с манечко бело копче - гълабинка. Ръкавите на ризата беа широчи и дълги до китката, извезани в долния край с големи и дълги запески. Върху ризата разложенките обличахмe абун от памучна тъкан или антерия от копринена аладжа. Украсявахме се с наниз от жълтици. Обувахме бели чорапи с богато везано на глезените, петата и пръстите. Носията завършвалаа с хубави черни папуци на столчета (токчетата).

Ле съм в любителския състав на читалището, с песни съм била лауриядка на "Пирин пее" два пате. Бе кога и да има събор на Предел, и я съм там, я че пея, я че разкажувам нещо. Абе с една дума, то си ми е в кръвта. Абе оти думахмe за носиите, та се сещам едни думи от народна песен за Разлог:

"Пуста разложка носия, голема е гиздотия! Со сребърни ножици е кроена, со златна игла шиена!"

**Бе много умен царя и желостив беше, не даваше
лесно смъртни присъди**
Стоян, Гоцеделчевско, род. 1914 г.

Казвам се Стоян Петров Билев, по право Иванов, обаче съм осиновен от чичо си и - Петров. Роден съм в началото на четиринадесета година, в началото. Чичо ми нямал деца и татко ма даде на чичо, осинови ма там при него, той си беше чешит, ама и беднотилък си беше. Почнахме детството, благодарение на баба, дядо ми, си бяха живи, при тях спях. Те ма коптисаха, те починаха. Дядо живя 99 години, баба 95, и како и да е, изкарах.

Станах 5-6 години, пращат ме една свинка да пасам, с прасетата. След туй училището почнах, крави пасях, телета пасях, не ме оставяха свободен никак си. След туй свърши четвъртото отделение, вървеше ми училището, обаче не ми дадох да уча повече. Отнасях се, обаче чичото беше много скръндза, не запомних никакви младежки такова. Не бе дотолкова беден, инак се отнасях човешки. Изкарах четвърто отделение, почнах с мулето за дърва, на паша, всяка нощ, отиваме на паша, дъжд, сняг, трябва да си с добитъка на паша. За дърва, отсекам трупе, не мога да дигна на мулето, малък... Како да е, изкара са. Станах ергенче, моите другари зеха, тога, не ги казваха обувки, ами казваха папуци, и гледам тези по-заможни, носят. Я съм ергенче вече. *"Не, ма те са богати, не гледай тях."* И с цървулки, такива кожени от говедата дето ги деряха. Искам, довада Великден, моите другари гледам - с папуци са. Я намерих на тавана едни хвърлени и нямат ступан отдолу, обаче аз отнасях на едно турче приятел, па немам и пари да му дам. *"Виж бе, поправи ги."* *"Как бе Стоян, немай ступан"* *"Великден да прекарам, моля ти са ся"*.

Налипа, налипа едни кръпки, ке са скъса първия път, ама Великден да прекара. И отивам на хорото я. Обаче голями, набутах парцали, ама немам връзки, земах канап, турих връзки. Зех сажди, боядисах ги и излизам на хорото. Добре ама, оня Георги Манушевия и Христю. *"А, Стоян, врет с папуци и той, някакви на чичо му. - Мои си са - думам. - О, чичовите ти обувки надянал"*.

Па ма е страх, кат се фатя на хорото, пък да не са скъцат. Да не ме оставят така. Кога по-кротко играят, тога се хвана и аз, да не се скъцат. Какво да е, минава. И полек-полек раста. На панагир (панаир) тръгвам, ше се наядем дома, тога тръгвам на панагир. Немам левче. Добре ама не знам откъде имам едно левче останало, па съм бае вече 15-17 години. Завъртяха са момите и баба ти Мара даже беше. *"Черпи бре. Какъв кавалер си?"* Пък немам пари. И аз отидох и взех за един лев семки и дадох на всичките, почерпих ги Искан... Хората ратайчета, по-пременени, я един парцалест, уж по-чорбаджии сме пък. И какво да е, мина това.

Дойде време да вървя войник, не ми дава лев. Тук у Горана имаме да взема, бай Пеше стария, на Тошо Горанов татко му. Имаше една година да ни дава, хем бая пари бяха - 300 лв. *"Върви, вър - казва - земи всичките, ако можеш да ги откачиш. - Той не ще даде чичо, немой така. - Ше ги даде, кажи че вървиш войник и ше ги даде. После заплаши го, заплаши го с милиционер."*

Я, другарето са назад. Я тръгвам напред, за да не излезе, от той бе шофьор, на чорбаджиите кареше такова, така беше на онова време. Бързам и викам: *"Бай Пеше, бай Пеше"*. Показа са майка му. Тя беше добра бабичка: *"Како, Миле"* - те бяха либяховалии. *"Бай Пешо тука ли е? Нека се покаже малко."* *"Како бе, момко"* - по пижама беше. Казвам: *"Гледаш, че вървя войник. Да ми дадеш ония пари, дето имаш да ми даваш. - Глей му акъла. Татко му не му дава пари, аз ша му дам, оде на де. - Ама имаш да даваш. - Кога имам, ше ви ги дам. - Ама моля ти са - и аз се ядосах и казах - аз ше докарам един полицаи, ке докарам, та да те срамят."* Той взе една востигарка (тояга), та да видиш фъркане надолу. *"Идиот такъв, той е един дърварин, лъковлия, ше ме безпокои."* И како да е, мина.

Отидох войник. Обаче бях пъргав и послушен, направиха ме, школата за младши сержант. Завърших успешно. И како и да е, уволних се. Гледат да ме оженят. Преди войниклъка се ожених. И мойт татко си ми даде 50 лв., когато вървах войник. След туй научих, дойде на свиждане. Помни и бацьо, Бог да го прости, и той ми даде 10 лева. Без стотинка отидох бе. Какво да е, изкара-

хме. Ожениха ме най-напред. Защо нема кой да работи ниви. Като дойде да се уволня, да не дойда на готово, жената да е работила и за мене. Та ме ожениха преди войниклъка. Дойдох си, Цвета бе вече родена - голямата дъщеря. Дойде време, запас ме вземаха. Земаха, 39-та година събраха ни на турската граница. Отидохме запас там. И туриха ме дежурен по готварница. А две дружини сме там. И казаха - *"Царя ще дойде"*. И действително слушаш - *"Ура...а"*. Пък кухнята бе на една плевня там. *"Ей, стягай-те се"* - казвам - *"че царя ще ни свари"* - казвам. След малко я го той, право на кухнята. Право на кухнята с целия щаб, министри, генерали, ей една сюрія. И най-напред вървеше царя, на две крачки брат му Кирил и военния министър Даскалов, беше тогава. Отзад 15 души офицери. Отидоха на тва, бъркат какво готвя. Чакат да видят как ще разливам. О, ама тва е много нещо, там сме две дружини, големи бяха дружините тогава. Строяваме се, две баки турям. Она брат му казва: *"Защо така разливаш?"* *"На едната рота единия, на другата рода другия, да не иде блажното"* - казвам. Царя казва: *"Прав си, прав си"*.

Аз забравих да кажа, кат му рапортувах на царя, и трепери ми ръката, това не е лесно. И той ме хвата ей така през рамото, и вървим заедно и ми приказва да ме успокои, откъде съм, как се казвам, откога съм на служба, женен ли съм, с какво се занимавам, моабет ми прави. На двацет крачки го посрещнах, да му рапортувам. И какво да е, мина. Освободиха ме, уволних се. А, тогава в момента запали се една плевня, октомври месец. Пълна, много стока имаха тогава там. Оная жена писка, припява. Казвам: *"Не бой се, щом е царя, не ще те остави така, не бой се"*. По едно време подчух, че са дошли помощи, след две недели, три, ние сме там. Срещам я една весела: *"Какво правите бе вие?"* *"Хубава съм"* - казва. *"Нещо получихте ли?"* *"О-хо, той прати, и плевня направихме и храна купихме."* Горката благославя. *"Ама тва е - рекох - щом е царя тук, той няма да те остави."* Бе много умен царя и желостив беше, не даваше лесно смъртни присъди. Много беше умен царя. И какво да е, уволнихме се. Четиредесет и втора получавам в Либяхово да ида. Вече войната почна. Дойдоха германците, окопаваме се там, и ше почва утре, през нощта предупредиха ни, ше ставаме, на 6 април в

5 часа почва войната. Всеки в окопите си. Германците се окопават пред нас, ние сме до тях, обаче немца е първи, да настъпим като резерва. Втора заповед. Те настъпиха, почва вече пукотиявата, ама страшна работа. Я повдигам главата, да видим какво става, ама главата с папрат покрита. *"Ше ни издадеш, бе."* Кат почнаха онея. От тука- германците, от Черна Гора - гърците. Снаряди се посрещат. Кат почнаха онея самолети, затемняваха слънцето. Пък един, Киримов имаше от Копривлен, взел една кутия, имаше мед. *"На за душата, на мед хапни. - Не сме умрели още бе. -Земй, за душата ми. -Ке го изядем, бре, ке останем живи, женета друг ке донесе, само да останем живи."*

Никой не ще, само един Шикалов Насьо имаше, кат се курдиса, яде сичкото го омаха. *"Браво бе Шикала, ти! - Ако умра, баре сит да умра."*

Бог да го прости, ама и той почина. Какво да е, от там отидохме в Драма, вече окупирахме. Там вече пратиха ме в Карлуково. Командирите с 20 души войници, не о признават гърците за българско. Надигат се, не признават. Администрация нямаше още. И казвам: *"Умната, умната"*. Отиваме там, гърците ни гледат накриво. Един българин нема. Нема къде да спим, не знаем нищо. Казах им там, почерпиха се. *"По една ракия "* - казвам. По една ракия пихме и не дадох повече. Обаче тук ше спим. Оня грък се уплаши да не му оберем и бакалията и кръчмата. Казвам: *"Не бой се, аз отговарям"*. Не додох никой нищо да пипне. Спахме там, турих, дневалните там и вътре турих. Пущките пред нас, оти нещо ако стане. Осъмнахме, опа яви се един българин там: *"О, откога ви чакаме"*, целува не знам какво. Казвам му: *"Мобилизиран си с нас, ще ядеш и ше пиеш с нас, оти не знаем гръцки, ше показваш кои са съмнителни, оти ние обиски трябва да правим"*. И намерихме много, много оръжие намерихме. Седяхме един месец там. В дървата бе, снопове дълги кат въртал, и там намирахме. Ама иска много хитър да си. Качвам се и гледам върви по стълбата и очите му са в гюбрето, щом очите му са там, значи има оръжие. Нивите бяха големи, гледам въртел сред нивите, сандък с патрони с оръжие в нивите скриени. Обаче казвам: *"Никакъв бой да нема, много е опасно"*. Защото има и гърци, избягали бяха, отстъпили, бъркотия беше и

како да е, мина и на. Обаче с гърците гледам да съм добре, казвам: *"Не бойте се. Нито ние сме виновни, нито вие. Това е война, ние не сме доброволно, да запазим душите сега"*. И те ме обичаха много.

Уволнихме се, 4-5 месеца изкарахме, дойдохме си. Зеха от тук да се изселват от Беломорието, нагоре отиват. Пък чичо ми се влоши положението. Има четири деца, той вече не е на масраф (насмогнал) и му се вижда много тежко. *"Вие ме подяждате, аз нямам милиони."* Та дядо Георги Сърбата каза: *"Ела бе, ей тука Моралията има свободна къща, даде ключовете у мене, той се изсели в Зърнево"*. Даде ми ключовете, отидохме в Моралиевата къща. Ама тя бе една смачкана. Съвета взе да ме гони. Тия дават, ама Съвета не дава. Добре ама домакина бе добър и казва: *"Ай, ке ти я оценим по що за що"*. И останахме там. Добре ама зеха тва, 43-та година пролетта, таман посяхме тютюн, дойде повиквателна - веднага заминавам за Серес. Там беше, дружините ги образуваха в Серес. Отидох там уж за два месеца, та година и половина. Та ми дадоха, подписах декларация срочна, със заплата. Видях им се тогава пъргав и пък и ротния бе Захарий, тоя, дето го обесиха. Той си бе неврокопчанин. Имаше 18 души кандидат подофицери, ама мен остави пръв и двама със заплата. Благодарение на тази заплатичка и жената и децата прекараха. Три месеца не ни бяха платили, та на един път ни дадоха 15-16 бона. На един път, и ей пък ме и пуснаха отпуска, идваше ми да бутам влака от мерак. Тя ми се оплака: *"Пари немам, дажба немам, ако не земеш, губиш другия месец дажбата."* И кат ни пуснаха отпуска, точно дадоха билетите за отпуска и казаха - *"Ковчежникът е дошъл"*. Офицери и подофицери получават заплата. Отивам, бе, брои оня 15700 лева и ми даде не знам какво. *"Въ... господин ковчежник, ше ги оплюскам тези пари, та не мога ги върна."* Пък той дума: *"Толко са?"* Като ги зех, три по 5000 лева и лихвите бяха много и хиляда лева имаше. Като ги земах и дойдох дома тук у Моралиеви. Казвам на жената: *"На тук тия пари. - Я чужди пари неща. - Мари - казвам - наши са. - Мер си бил на печалба."* Дорде я кандардисам (убежда), и тя един мерак, и от там сетне не останахме без пари. Тя вървеше по надници натук натам, та кога дойдох, 60 бона беше

икономисала тука. Та с тях почнахме, направихме контрабанда тая къщичка тука, береят (благодарение) на тях.

Забравих да кажа за детството. Тога, баба ми от турско наплашени, групово вървим насякъде. Страх ги е сами да вървят по нивите, и кака ми и мен закарва ме за ръчинката и хайде да видим нивите. И взех една кратунка вода, сухи комачки, те бяха мухлясали, зема в едно месалче и сол. Отидохме, обиколихме нивата, тя кат види, че е хубава, изкара една песен, стара жена на 80 години, попя си там. Седнахме да ядем, земеш с ножчето, очистиш мухлясалото, другото се яде. Земахме киселец, топяхме сол, ядеме - хвъркотявица.

С баба ти Мара ние си бяхме комшии, идваше при нас, оти чешмата бе при нас, идваше за вода. Видвахме се кат ергени. Ама един път, викнахме я, те нямаха говеда, пък моя чичо да наоре, пък те да са аргати. *"Бре тва момиче много работи."* Тогава гледаха най-много работата. Вярно, зех с нея да копам, бре не мога да я стигна. Пък гледам хубаво работи, бъдева (напр-разно) нема. Кат са оженихме не ми дадоха нищо. Наново ниви купувахме там, такъв беше живота. И на войниклъка не ми беше лесно. Дисциплина голяма. И ВМРО-то искаше да ми наложи друга, нейна братовчедка. ВМРО, те какво кажат, това беше. ВМРО-то си е ВМРО, съдът си е съд. Те дават най-бърза процедура. Оная се оплакала, че съм любувал и тия веднага. Добре ама бай Митър Нурков ми каза *"Така и така"* и аз забирам баба ти Мара и хай. Дойдохме тука. Търсиха ни, но ние се скрихме у Чонгови, там спяхме, не можах да ни намерят и така се оженихме.

Много бех щура, това беше енергия, това беше палавост

Ния Милева, Благоевград, род. 1916 г.

Родена съм в Благоевград и като дете съм израсла тук. Баща ми по занаят е гранчар и влачарница, и машини имаше и сме си тука. Ожених се много лесно. Той беше търговец месар и срещу "Халите" ни беше къщата. Висока къща, хубава, в Благоевград и аз млада, хубава, момиче. Обаче той ме харесва и чака да порастна и реши да се ожени за мене. Просто беше смешно, щото той беше 9 години по-голям от мене, а я си бех на 17 години - 18. Не искаха да ме венчават, тогава се венчавахме, в черквата влизаш, нали така беше. Обаче преправихме кръщалното там с една година две и минах по реда.

Баща ми не му беше толко желателно, щото бех много млада, но ще не ще, се съгласи. А аз си бех аджамия (непорасло) дете, не праех сметка какво е това да се ожениш. И щото по комшийски стана. И най-после оженихме се. Хубава булка, хубаво всичко ей, там (снимка) с бело, всичко коприна по мене. Чудно. И той хубавец, и аз хубава. Беше много щастливо и той щастлив много, че е земал младо дете, хубаво. И ми се сърди много, много години баща ми. Щот се млада жених. И верно кат се ожених, па яз не знаях какво е това целувка, какво е милувка, какво е това (сmee се). Кат се ожених хубава, красива и мисля като на госте отивам. И вечерта вече той почна да ме гуни, да ме мун и аз викам *"Бегай от тука, та аз за това ли се ожених?"* Почнах да плача викам: *"Аз ке си бегам, ше си отида при татко"*. И татко, чорбаджия човек нали, верно машини, сичко работи, пара падаше тогава. И той вика *"Не така - моли ми се - така е живота"*, това-онова, вече по-стар от мене, по-изпитал, по-сичко и така протече живота. И забременех вече. Родих дъщеря.

Земах да плача, че съм родила дъщеря да се мъчи като мене. В семейството на мъжа ми всичко трепери - хубавица, чорбаджийка. Сичките трепереха, много бех убава. Сичките беха доволни, доволни-предоволни, девер и свекър, и свекърва, и сички, та и зълва. Зълвата докато умре, зълвата ми трепереше над мен и над моите деца. И родих дъщеря. Кръстихме я Велина, така

искаха кумовете, кумовете тогава, каквото кажат, така става. Кумовете решиха Велина вместо Велика на свекърва ми, и дума нема пред кумо. Пред кумо повече приказки да нема, вода се не гази. И така порасна, стана на 2 годинки. След две години раждам и друга мома. И аз почнах вече да плача: *"Тия да се мъчат кат мене"*. Мъжът ми ме успокоява: *"Недей бе, виж какви са хубави, ше се живее. Момичетата са по-хубави от момчетата"*. Успокоява се де и така протече живота - с добро, много ми помагаше и за готвене и за сичко. И много ме успокояваше. Живели сме си много хубаво. Пораснаха ми - едната аптекарка, а другата счетоводителка в болницата - дето почина, беше главен счетоводител. След десет години родих пък син през войната. Войната когато беше 44 година. Искан да го хвърля. Вече си бях тарикатка, че можех да ида и на лекар можех да ида, секъде. Обаче дойде мъжа ми. Понеже дето са *"Халите"* видел ме, че съм влезнала - там беше лекара и дойде баш кат съм си легнала вече, за да го абортирам и вика: *"Махай се от там, слизай от там"*. И аз слезнах, скара ми се, слезнах. Тогава ми се е скарал много лошо. *"Никакви - вика - аборти."* *"Ама не виждаш положението война е, това-онова. Сите пелени си ги дадох на братовчедката"*. Некоя, пак бедна. *"Това е моя работа, твоя не е, всичко аз ке си набава, ти само ще си гледаш здравето."*

И така и родих син. Тогава черпи градо оти и син има. И сина ми инженер завърши в МЕИ-то в София. Технолог е на машиностроенето. Сега е директор на големо предприятие. Много добро дете, много възпитано, много професии си знае и артист беше, и художник и сичко. И това е, живота протече много добре, обаче дъщеря ми ожених за лекар, големата Велина, много хубав в София. После ожених и Малинка се казваше втората, тя си е при мене. Добре и тя роди едно дете, роди две и големи пораснаха и се случи след 13 години да забременее. Мъжа ми не й даде да абортира: *"Никакъв - вика - аборт, вие сте ми три и трите ние ке си го изгледаме."* Обаче тя непрекъснато ревенее, претеснение вика: *"Големия войник ще го изпращам, а аз - вика - бебе у ръцете"*.

Срамуваха се, тогава се срамуваха още, не беше тога кат сега, и не дадохме. Обаче какво се случи в неделя там, къде бежа

сичките лекари, погоди се една калпава лекарка и тя вика: *"Викай Димчев, викай Донеv"*. Сичките я обичат, тя беше комична, много приказлива.

А тя не искала: *"О, толкова мечка яz , защо ќе ги викаме"*. Тя не искала и тя почина. И детето остана. И сега аз детето си го изгледвам, сега е девети клас вече. Прилича на майка си. Учи се добре, отличничка. Другите две - 36 години братчето не е с мома тръгнало. Такова се е отчаял за майка. И мъжа ми пукна, кат умре дъщеря ми, живя две години едвам. Пукна, как си ходеше. Пукна, изгърмя, почина. И аз си ги гледах и трите. И средната се ожени, тя е тука при мене. Отделно са, ама са при мен в къщата. И сега маненкото си го чувам и си го гледам, и съм на 80 години. Както виждаш. Верно, че съм с лекарства, доктора си ме лекува в София по болници по това онова, но пак си го гледам и то пак си учи. Моя живот е напоследък смъртта. Мъжа ми отиде за млеко и се връща и вика - тук го пристега - и аз веднага имам мед, имам лимони за маненкото веднага му разбивам да пие. Комшии двама беха влезнали: *"Какво ти е бе бай Иване?- Нещо ме стегна тука."* Легна си на леглото и край. Пукна без да лежи, без да боледува, без нищо, от мъка. Толко да обича децата. Са не виждам такова нещо. Са са тръгнали и оженат ли се тръгнат и по чужди, а бе какво е това бе, защо го зимаш тоя човек бе в къщи. Днес хората се женат по сметка. Какво е това? А пък бех палава. Сетне кат се ожених тук. Целата врата тук сбирах маненките деца, та на миженица, та на гоненица. Мале що шуротии съм пратила. Тоя човек мъжа ми, се е засмен. А да е некой ше ме шакълка (гълчи). Прати нещо дробчета, дреболии и вънка имахме маса. И той прати човек да ми донесе дреболии да ги спържа, я съм фанала на миженица, на гоненица, на шуротии с детски работи. Котките тръгнали, земали дреболиите. Имаше една баба комшика, търчи, гони котката, земе дробо и вика - ше си го спържа, они нема да го ядат, касапчето ќе донесе - вика - пак. Да дойде да ми се скара - нема, насмей ми се. Она вика: *"Абе, Ванчо, хвани тая жена бе, женена ли е, що ли е - вика - та все с децата. Шом станат децата и почнат да се редат на оградата да я чекат да излезне"*.

Та за смрика сме се качвали по баирищата. Кога стане По-

кладе, нали се паят огньове. Съберат се децата и нема къде да оставиме смриката и я оставяме тука - трупаме, трупаме. Западим огньове - мъжа при децата, а аз цяла нощ нося и мета къде що има. И после на миженица, на гоненица, на джимит. Децата пораснаха, аз ги заключа и ида да си играм с децата. Е та тоя човек нищо. Радваше се просто. Много бех шура, това беше енергия, това беше палавост. Баща ни бе ни затворил грънци да продаваме, вълна да таковаш, тогава имаше много, ден и нощ са машините работили. И немах време да издихна като дете пред къщи. След 9 септември ни развалиха, сичко прибраха. Баща ми го хвана рак и от мъка вика: *"Сичко с труд направил, ако умра, да даде Господ всичко да изгори"*. И така стана. Изгоре всичко. Настаниха се партизани в къщата. И сестра ми остана с коридорче и две стаи.

Като се роди първата дъщеря аз плачех, рева и на едното, и на другото. Оти беха след две години разлика. Акушерка идваше в къщи. Съм родила само момчето с мъж лекар, дома си пак. Мислех си, ако знаех кво ще е немаше да се ожена, на мен ми се играше, деца ми се не гледаха. Ама като родиш, то после омилева, нали. Ама като го родих - рева та пушек се дига. Тия, чудат се как да ме успокояват - свежървата и зълвата. Зълва ми беше женена, мъжът ѝ беше учен човек. Па тогава не се развиваха така младите. Сега не ми харесва тия деца, тия сираци да тъгуват за родители. Та това е най-тежко да тъгуваш. Е сега, големата се ми реве, се ме как вика: *"Ти - вика - толко културна жена, оправна жена със всички лекари... Как можахте да изпуснете майка. И аз сега да съм без майка, и кака и батко да са без майка."* Сега реве за нея, то вече чувства.

Дъщерята другата, всичко за нея, цял свят обиколи и все за нея носи. Снаха ми и сина сичко, сичко за нея. Нищо не я радва. Майката си е майка. Майко ми вика: *"Майко, майко"*. Ама сега вече за майка си реве. Тя е кръгло сираче. И баща ѝ умря също след майка ѝ, на вратата умря. Ние сме такива. Ние не гледаме хората какви и що са. Ние секи за себе, секи дома. Нема клюкарство, ни завист, ни злоба. Сега какво е. Сега брат и сестра ке се изтрепат. Децата помагат. Всичко ми донасят и с пари помагат.

Мъжа ми имаше компания голема. И все беа чиновници, учители. На площадо се сбираха и влизаме, от ДНА се влизаше. И облечени мъжете - черни костюми, бели ризи и черни връзки, и жените облечени хубаво. В читалището имаше барче, отдолу дето е Гоце Делчев, и там се събират и чекат жените да се съберат. Мъжа ми, като месар, най-късно и го чекат вече всички. Обаче я си играм с децата, я си тичам, тука си ми е по-убаво, не искам да отида там. И една вечер си легнах. Викам нема да ида тая вечер, омразна ми със них, та се у баро, у баро. Я с децата ми е по-приятно. И той рекъл: *"Яз не мога да я тормоза"*. Имахме един от приятелите, той беше много строг. От 13 души той беше строг. Рекал: *"Са ке ида"*. Та като дойде, ка съм си легнала у юргано, хвърли ми юргано. *"Ставай - вика - обличай се!"* Аз: *"Нема!"* *"Ставай от ке ти дръпна шамаро."* Викам: *"Я па ти и шамар ке ми дръпнеш"*. А той: *"Я ставай!"* И аз видех, не видех, да не изям шамаро. *"Айде"* - рекох, облечох се и отидох и после пак на мъжа ми, па що ли му не надумах. *"Па що ли ми развали спокойствието, па що..."* - и капризи, капризи, капризи. Той се смее па що да те прая сега. *"Всички сме се събрали."* *"Па да не е един път - викам - та всека вечер у барчето. А па яз - викам - децата ме чекат на улицата."* Цирк! Един път тоя, приятеля вика: *"Ке ги отрежеш тия коси, стига с тая тафра"*. И ме бутна у бръснарницата и ми отреза едната плитка. Като почнах да си плача и мъжа ми си пророни сълзи. Ама нали е приятел много и не можа нищо да му каже. И щеш не щеш, отрезах и другите. И после па си я засъбирах, ама ето дотам. Да беше некой друг, ке се нахванат като сега, и ке стане арма (бой). Той така го изтърпе, дори сълзи си пророни и косите ги фана и у вътрешен джеб на сакото. Там си ги носеше мъжа ми от кеф и от що му беше приятно, а сега ако стане, сега ке стане побоища.

И си отрезах косата. Защо вече съм женена, като всички други, как ке си ги праиш с кок. И какво му беше втекло (хрумнало), щото той малко пийне ли, беше много опърничев, хем беше чиновник - човек учен. Одехме по Балкана цели камиони със ядене, с пиене, игране. Правила съм се на циганка с потури чаршаф червен, па ключек, па игране, рипане, смехове. Па на Рилския манастир, даже имам снимка у водата. Откраднаха я. Мно-

го си краднехме тогава снимките, защото като идвахме на именни деньове, ние не канехме тогава, всеки си знае - тоя има имен ден и отиват и го посещават. Ма нямаше да седнеш на маса, да има яденета. Черпиш си само, сладки, бонбони, това онова. И си отиваха. Тоя дойде, друг излезе и така беше. А не като сега пиене ядене, а после стане и нещо друго. И на всеки имен ден, на сека Нова година, Коледа тука беше оркестър. Цигански оркестър, циганите го познаваа мажо ми, оти ги хранеше с месо. Тука си беше свирене, пеене до некаде.

Бех много голем чешит. Не да вършиш нещо с приятели, просто извънредно буйна, а мъжа ми се радваше. Той си ме гледаше там каква съм и си ме чекал да порасна и тогиз да се ожени. Баща ми се сърдеше, защото ме искаха много хора. Българската Народна Банка беше в нас на първия етаж, 15 години беше у нас. Имаше чиновници едни от Варна - с параход, не знам си що. Та на майка ми: *"Дай, бе дай, не искаме ви нищо, едно кръпче, дайте ми я тука"*. Момчета не ме интересуваха. Дори и женена не ме интересуваха приятелите му. Я си се пеех. Тая къща беше от сутрин до вечер се песен. Кат дойде мажо ми, ке ме чуе отдолу, от гимназията, че я си пея и туку рече: *"Да те питам нещо, ке ми кажеш ли?" "Еми ке ти кажа, що да не ти кажа."* *"Така вика цел ден кат си пееш, не те ли заболи устата?" "Хич - викам - не ме боли."* *"Пей тогава, давай!"* Е, това е. Много убаво пееше и той, па и на китара свиреше.

Като дойдеха зимите, снеговете, па като фанеха децата шейни от игрището до "Септемврийска" големи шейни и аз съм първата между них. Пързалие. Дойде мъжа ми, изкачи се на стълбите и вика така: *"Айде, обед е"*. (Смее се.) Да бе, абе много много беше хубаво. Това докато беха снеговете, я си бех с децата на пързалката. А и дома си върших. Той ми и готвеше повече де. Но си свърша, почиста си, пооправа си. Децата я си ги заключа, па си ида навън. Все беха заключени. Тук имаше една баба и викаше: *"Тия са арестанти. Се са затворени, а она шета, шета се с децата."*

Казаха ни, че ще посрещаме крал Александър и ни дигнаха

Стефан, Габровско, род. 1912 г.

Казвам се Стефан Христов. Роден съм на 21 ноември 1912 г. Този ден е исторически за нашата страна, защото на същата дата нашите миноносци - смели, храбри и дръзки - са атакували турския военен кораб "Хамелие", който искал да бомбардира Варна. Един от миноносците успява да се доближи до него и да оперира. Парахода е повреден и не е в състояние да направи бомбардировката и се оттегля, и се връща обратно към Турция.

Роден съм в едно село, южно от Габрово, по посока на връх Столетов - 5 км. Мойте родители са селски стопани. Баща ми е потомствен овощар, занаятчия, гурбетчия. В своя гурбетчлък е стигнал Съединените щати, където е работил 4 години по линията, двойната линия Чикаго - Ню Йорк. Връща се и със спечелените пари почва да закупува пустеещи земи и ги направи на овощни градини.

Майка ми е домакиня. Образование 2-3 отделение, 2-3 клас. Дядовците ми по баща и по майка са участници косвено и пряко в подготовката на Априлското въстание в Габровския район. Дядо ми, по майка, е имал смъртна присъда в Търново, където е трябвало да бъде обесен, обаче той предлага сина му да бъде освободен, а той да бъде обесен. За туй предложение изяда един хубав бой и го пускат, и освобождават и сина му, а дядо, по баща, е правил оръжия, главно такова саби и бойни ножове за четата на Цанко Дюстабанов.

Основното образование получих в с. Бичкиня. Прогимназия тогава нямаше и завърших такава в с. Етър, пак Габровско. Средното си образование получих в Габрово. Завърх 57-я випуск на Априлоската гимназия.

Братя имам трима и една сестра, които сега са покойници. А преди това ние сме били 7-членно семейство. Първите ми 2 сестри са починали на времето от скарлатина, която действително е поела доста деца от родното ми село.

След завършването на Априловската гимназия опитах да кандидатствам за военното училище, обаче не можах да вляза

по необяснени причини. Сигурно още на медицинския преглед намериха някакъв кусур (смях), който и досега не можах да разбера. Още там ме върнаха. Бяхме 5 души от нашия випуск, обаче от петимата нито един не можа да влезе във военното училище, въпреки че бяхме много добри ученици.

Военното училище във Велико Търново (а в София впрочем немах възможност да следвам) исках да следвам и туй ме принуди да стана нередовен учител - прогимназиален. Щастието ми се усмихна, тъй като преподавателя ми по математика в Априловската гимназия, Генади Хаджидимитров, стана окръжен училищен инспектор в град Хасково. Аз отидох при него с молба, да ме назначи. След дълги емитарства склони и ми издадоха заповед да бъда нередовен учител в с. Давудово, Ардинска околия, тогава Игридеренска. И аз се върнах в Габрово, подготвих багажа, дадох ми указания от инспекцията през къде да пътувам. Обаче секретарят на инспекцията изглежда географията му беше много слаба, далеч по-слаба от един гимназиален ученик, щото ми даде такива указания за пътуване, които въобще бяха нереални. Първо: каза ми, че от Габрово до Тополово, Асеновградско има ЖП линия, а от Тополово за Давудово имало автобусен път. Автобусен транспорт по това време въобще беше нещо много рядко, нямаше ги. Още на гарата, когато исках да си взема билет, се оказа, че няма влак за Тополово, а ми дадоха билет само до Асеновград. Пътувах до там, обаче оттука започнаха вече тежките изпитания на нередовния учител. Нямаше с кво да пътувам, оказа се, че до Тополово от Асеновград са 12 км и е чершосеен път, само с каруци може да се пътува, а оттам нататък никакъв шосеен път. Някогашният Тополов проход представлява козя пътека, по която може да се движат катъри, натоварени със самари, иначе пеш, никакъв автобус, никакъв друг транспорт. Чудих се какво да правя, да се връщам ли или да пътувам. Пари за връщане няха. За пътуване нямаше кой да ме води. Увиснах като паяк във въздуха. Чудих се какво да правя и понеже няха влак да се върна, наложи се да преспя в Асеновград и да помисля кво да правя за другия ден. Излязох, без особен план, да се разходя из града и натъкнах се на габровци, амбулантни търговци, някой от тях ме позна и ме запита какво правя в Асеновград.

Извазах аз мойта болка и те ме успокоиха като ми казаха, че на другия ден от Родопите слизат помаци, българомохамедани, които са от тоз район и ще мога да пътувам с тях. Те ще ми уредят пътуването. Вечерта се прибрах аз в хотела спокоен, обаче друго пък - не можах да спя. Хотелът, стаята беше мравуняк от дървеници. Още повече в съседната кръчма - пиянски викове, цигански песни, турски песни. Цяла нощ гърмяха и не можах да спя. На другия ден сънен - несънен отидох пак да търся тези търговци, да се свържа. Те обаче уредили работата и ми казаха в 3-4 ч. Аз и няхах и часовник тогава, учител отивам без часовник, няхах представа за времето. Казаха ми, че ще ме вземат. Целия ден прекарах при търговците на пазара. Стана някъде към 4 ч., явиха се те, гледам няколко души. Предложиха ми да пътувам, обаче да вървя пеш. Тръгнахме от Асеновград следобед и до вечерта стигнахме към Тополово, към Родопите вече. От Асеновград до Тополово и продължихме без да спираме. Взе да се мръква. Питам: *"Къде ще пренощуваме?"* Те ми казаха: *"Ще пътуваме, ще спим някъде из планината"*. Туй беше края на септември. Вечерите бяха студени. Замръзнахме някъде в подножието на Родопите. Още тогаз разбрах аз - че пътуването ще бъде много трудно, аз немах никакъв екип за пътуване, още повече немах и специални обувки. Багаж имах опакован, натоварен на катърите. Мръкна се, пътуваме, падах, ставах, пънах се, и няхах и представа за времето, и те нямат часовници. Питам: *"Колко е часа?"*, казаха: *"По звездите ще кажем колко е"*. По едно време вече, капнал от умора, те предложиха да спрем, да пренощуваме. Сбраха дърва, накладоха огън и аз вече до огъня направо съм дрямнал, и ще падна в огъня. Послаха ми едно наметало от кон за постеля и едно наметало ми наметнаха, да се завия. От едната страна ми грее огъня, от другата ми замръзна гърба. Но тъй или инъче, дрямнал съм. Току що съм дрямнал, стана някаква олелия голяма, а в туй време катърите на помаците наоколо пасяли и глудница вълци ги нападат, и те се развикват да прогонят с главни вълците. Повече не можах да заспя, гледам само звездите - нямам никва представа за време; дали е към дванайсе или след дванайсе. Така прекарах няколко часа може би и още не съмнало, решиха моите водачи да пътуваме. Пътувахме, увиди ми ми

се дълга нощ, ни видях кога ще се съмне, ни се виждаше и не можех да вървя. Те ме натовареха на един катър, там разтовари-ха, приместиха багажите, обаче понеже пътеката е къмениста, със стапала - падане - ставане, препъване на коня. Аз реших, че е по-добре да вървя пеш, отколкото да се возя. По едно време се зазори и разбрах аз от къде на къде е изток и се ориентирах по слънцето. Няма село, няма нищо. Скалисти прагове, голи ридови. Пътуваме така до обед. Само в една падина видях някакво село, което го наричаха те Хамбар дере - с три къщи на хоризонта, ниско долу в долината, но ний продължихме. Стигнахме една местност, която те нарекоха връх Еникан. Точно на тази местност - е била до 1912 г. българо-турската граница. Там още личеше караулно помещение, помещението на заставата на турските постове. Оттука се открояваше гледка и на юг, При залез слънце вече видях някакво село на... много далеч. Те казват: *"Ето, ето ти - каза - селото, в което отиваме. След - каза - един саат (час) ние сме там"*. Пътуваме, мръкна се отново. Селото го стигаме. Мръкна се отново, ний пътуваме. Стигаме едно село, близко в подножието на Еникан, и там до селото, до джамията, а училището и джамията бяха под един покрив, и те поздравиха там другите хора, пътниците и ми казаха: *"Има и даскал, искаш ли да го видиш"*. Викам: *"Искам"*. Първо видях един млад учител - Борислав Петров, дошъл от Ловеч няколко дена преди туй. Човека отчаян. Първо му казах, че съм гладен като куче. Той ми намери малко хляб и малко сирене, хапнах и продължих, Каза: *"Наблизко е. Един час, два часа до там"*. Продължихме от Дермин дере, тъй се казваше това село дето Борислав Петров беше и някъде пред нощта стигнахме в туй село Давудово и моите спътници - водачи казаха: *"Даскале, до тука. Ний продължаваме"*. Нито после разбрах от къде са, нито им знам имената, нито ми поискаха нещо да им платя. Каза: *"Ний ще се обадим"*. Не ми се обадиха през цялата година.

Стовариха ми багажа до общинската постройка. Навремето тази постройка беше сравнително добра. Няма никой да ме посрешне. Почукахме и отвори един млад мъж - Атанас Петров, началник на теле-пощенската станция от Тетевен. Той ме прие, имало някаква дежурна стая за гости и ме подслони. Сут-

ринта аз съм се успал, обаче в училище, което е само на 50 м от тази постройка, разбрали, че учителя пристигнал. Аз бях първият учител за прогимназията. Учениците ми бяха с най-различна възраст - от 12 до 17 години. Срещата с учениците беше много изненадваща. Аз приличах по-скоро на ученик, отколкото на учител. Бях с ученическата си униформа, без колана, без шапката, с курката, якичката си я шиех и тъй слязох. Те ме позагледаха учениците, учител ли съм или ученик съм. Представих се. Проверих ги по списъка, не бяха всички и се чудих какво да правим, от къде да почнем - нито програма имах, нито знаех от къде да почна. Обаче тъкмо решихме как да съобщим на останалите, които отсъстваха, за другия ден да дойдат, почука се на вратата. Влиза един човек и ме пита: *"Можеш ли да пишеш?"*. Аз останах изненадан от тоя въпрос *"Мога ли да пиша?"* Викам: *"Мога да пиша - викам - защо?"* Погледнах, нещо държи зад себе си. Оказа се и той държи един дървен прът, малко огладен от едната страна. Викам: *"Какво трябва да се пише?"* "Ами - каза - *нощеска почина една млада жена при раждане, трябва да надпишеш.*" Аз нито имам боя, нито нищо, но приех, викам: *"Сигурно в училище ще има, в пощата"*. И само му казах, за кога иска. Каза: *"За следобед"*. Приех. Видях аз кръста, че на него не може да се пише, трябва да се оглади. Как да го огладя - нито шкурка имам, нищо подръчно и накарах учениците да съберат стъкла край училището, счупени стъкла се намираха доста. И първият час мина в трудолюбие, щото лъснахме кръста и го остъргахме. В междучасието направихме в училището черна боя и втория час мина рисуване, направихме кръста, написахме го, 2 часа изкарахме ги. Освободих учениците. Следобед беше персонала само една учителка стара, директорка тогава от Орешака, Троянско и един учител Симеон Манушев от с. Чокманово, Родопския район там, близко до Смолян. На другия ден криво-ляво ми казаха, направих аз програмата и занятията започнаха. Занятията започнаха, обаче няха и учебници. Тогава, за моя голяма изненада се оказа, че издателствата, тогавашните издателства "Тичев", "Стефан Г. Данов" и "Факел" предлагат, пращат на преподавателите безплатно по един комплект учебници, да си изберат. Не знаех критерия - какъв учебник да си избира - и остана най-евтините, и

действително поръчах от издателство "Стефан Г. Данов" учебници, и те ми изпратиха с наложен платеж. Реших въпроса и с учебниците. С тетрадките беше много труден въпрос, но и с тях лека - полека се оправих.

Редовните занятия започнаха. Учениците най-много обичаха музиката. Интересно. Аз свирех добре с мандолина и я носих с мен. Бях нотист и бях доста добре. Свирил съм в тамбурски оркестър, имах подготовка стабилна. Пеенето с голямо, такава, желание посрещаха. Научих ги доста песни и аз пък научих и родопски песни. Първата песен, която научих от родопската беше *"Бела съм бела, юначе"*, която още се предава по телевизията и е една от най-известните родопски песни. Наближи ваканцията. Аз не мислех да се връщам - първо, защото нямах никви пари. Заплатите, аз почнах септември месец и до Нова година заплата не бяха получавали, не само аз. Немаше, не можеше да се изплатят. Първата заплата получих чак края на февруари - началото на март и веднага след туй няколко заплати започнаха да следват една подир друга. За един месец разплатиха се. Където имаме задължения - разплатихме се.

Зимата прекарах там - ваканцията, защото всичко беше блокирано. Тополовския проход, в кавички, беше затрупан от сняг. Пътя към Ардино - затворен, пътя към Смолян - затворен, въобще не можеше да се мръдне. После, глутници вълци навсякъде. Селото, където аз бях само през зимата, вълците изядоха около 240 овце на хората. Вечерно време слушах околността да се огласява от вълчи вой и от лая на кучетата. Вълците вият около селото, кучетата лаят от селото и от време на време викове да попълват вълците.

Преди да разпуснем учениците, беше интересен един случай. Имах ученичка на 17 години Алие Хайдарова, която беше сравнително много красива, много красива и много интересна. Правя преглед, имаме краснопис 1-ви час и аз ѝ правя преглед на учениците за ръцете. Оказа се, че на ръцете ноктите са каносани, боядисани. Аз ѝ направих забележка и я чукнах с молива по пръстите. Тя се разплака и не рачи да пише целия час. Просто не можах да разбера, защо се разплака. Чукването с молива не ѝ причини болка, туй сигурно. Междучасието тя не излезе, запла-

ка, пак плачеше. Отидох при нея и викам: *"Алие, како става?"* Каза: *"Днес ми е последния учебен ден!"* *"Защо - казвам?"* *"Аз - каза - съм вече главеница."* Главеница - годеница. *"Ами кой ти е годеника?"* - питам. Каза: *"Не го познавам."* *"Как не го познаваш, Алие, кой те е годил?"* *"Бабайко (татко) и майка."* *"Ами къде живееш?"* *"В горната махала"* *"Виждала ли си го?"* *"Не съм сигурна дали е тоя, дето си мисля"*. Тя не го познава. Ами питам я: *"Шъе ме поканиш ли на сватбата?"* Вика: *"При всички случаи подарък ще имаш"*. Викам: *"И от мен ще имаш подарък"*.

Сбогувахме се, освободихме Алието от училище и действително след 1 седмица стана сватбата. Обаче на тази свадба какво се оказа. Мъжете бяха в 1 двор и се забавляват, а жените в друг. Аз вечерта исках да отида да поднеса подарък на булката и отидох в дома ѝ. Обаче бях посрещнат добре, без да видя булката. Почерпиха ме. *"Подаръка - викам - искам да го връча лично на булката."* Каза: *"Нашия закон не позволява такова нещо, не може да се подава подарък, Трябва да няма други мъже, трябва да има само жена, когато един мъж отиде"*. Аз малко се поядосах, прибрах си подаръка и се върнах обратно. След няколко дена срещам Алие с феридже забулена, аз дори не я и познах, за вода. Тя наддигна фереджето и ме поздрави. Викам: *"Алие, съжалявам, че не можах да ти донеса подаръка"*. Каза: *"Ела утре. В къщи съм у свекървата. Мъжът ми и свекъра - каза - са в горско стопанство, можем да те посрещнем. Аз - каза - съм нагласила подаръка"*. Действително отидох. Даде ми една родопска престилка подарък и една възглавница с много хубава бродерия. Аз носих нещо и аз ѝ подарих и така Алието стана булка и напусна класа.

Учебната година завършихме сравнително добре. Пролетната ваканция съвпадна с техния байрам, щото наполината ми ученици бяха българо-мохамеданчета. Пак няхах възможност да си дойда. И накрая реших да опозная Родопите. Сформирахме няколко групи с учители да обиколим и опознаем Родопите. Първият обект, който решихме да посетим, е върха Еникан. От този връх, той е на западно от сегашната местност Ружен, от него се вижда Бяло море. Няхах представа как може от един връх да се

види Бяло море, което е на стотици километри въздушна линия. При изгрев слънце бяхме на върха Еникан. Просто се изненадах. Погледа на юг се губеше в лабиринт от планини, Родопите е с много хребети и на хоризонта най-отгоре, като че ли в облаците видях трептенията на вълните на Бяло море. На хоризонта далеко, като че ли някаква феерична изненада, обаче това е действително. Втори път посетих с ученици тоз Еникан, само с няколко - пак същото нещо забелязах. Много интересна гледка. Тогава посетихме Смолян, посетихме Чалманово, посетихме Петково, Райково, Харлулово, Горно и Долно Дареле, тези имена на села сега са променени. С една дума, Средните Родопи ги запознах много добре.

Върнах се от учебната година чак през лятото, през юни месец като свършихме. Искях да видя какво представлява Тополовския проход при светло и решихме с още един колега - Костадин Макавелов, на който семейството му живееше в Асеновград, минахме. Тръгнахме към прохода рано сутринта и една привечер стигнахме до Тополово. Голяма разлика от това, което минах да видя през ноща от Тополово в Родопите. Голяма разлика - Източните Родопи бяха напълно голи, докато Западните Родопи са с много хубави иглолистни дървета. Така завърши първата ми учебна година. Тя беше решаваща за мене. Тогава бях на 20 години. Току що завърших гимназия. На есента трябваше да мина военна комисия и действително ме взеха, казаха ми, че ще служа в София, в Софийска пета жандармерия. Като казах на моя баща, че ще бъда в пета жандармерия той се скара, каза: *"Затуй ли си изкарал гимназия, да ставаш стража"*. Той нямаше представа и аз нямах представа какво представлява Софийска пеша жандармерия, а това е било прикрито име на школа запасни офицери, защото по Ньойския договор само учебни заведения военни се разрешават - военно училище. Полковете ги прикриваха. Пролетта постъпих в школата за запасни офицери. Завърших я и като школьник при мене станаха няколко събития:

Първо - преврата Кимьон Георгиев - Дамян Велчев. Дигнаха ни по тревога и аз, нашия взвод трябваше да заемем позиция от църквата "Александър Невски". Нашто отделение ни ка-

чиха на камбанарията "Александър Невски" с картечници, да можем да държим под обстрел евентуално площада по посока църквата "Света Неделя". Мина без никакви произшествия, нито стана нужда да стреляме, върнаха ни.

Второто събитие от школата беше посрещането на крал Александър в България. Ний бяхме на лагер тогава в Горна Баня и военното училище бяха в съседство на лагер. Казаха ни, че ще посрещаме крал Александър и ни дигнаха. Една седмица правихме подготовка на плаца на 1 и 6 пехотен полк, където сега е Двореца на културата, НДК-то. Доде крал Александър. Ний бяхме, смъкнахме всякакви производствени нашивки, всякакви отличия, облякоха ни базовите дрехи, бетер войнишки и ни строиха дето е сега, а... Министерския съвет по тая улица, по посока на Партийния дом, Двореца. След туй бяхме церемониал. Обаче изглежда сме минали много хубаво, защото веднага на другия ден чухме отзиви от началника на школата ген. Урумов, че има вероятност да бъдем наградени от цар Борис за хубавото минаване. След три дена изпратихме, пак участвахме. Пак сме се отличили и нас ни дадоха 1 месец отпуска. Първата отпуска, която ползвахме като школа, от школниците първата отпуска, цял месец, от 1 октомври до края.

Третото събитие, което беше пак по същото време - умря Кемал Ататюрк, турския президент. Нашият батальон беше предвиден да отиде в Анкара да участва в погребението. Три дена ни отпраща подметките от маршировка, обаче тъкмо те ни товарят през деля, оказа се един от наште школници заболя от заушка, Край - ротата излезе от строя. Другите две роти заминаха за Анкара, ний останахме в София да лекуваме болния.

Школата я завърших и минах в Шумен, седми преславски полк, да си карам военно-командния стаж. Изкарах го и оттам постъпих в учителския институт в Шумен и завърших Шуменския институт със специалност химия и биология. Сравнително добре бях с ученето и със завършването, предложиха ми в Габрово две училища да избирам. Едното Боженци, исторически резерват сега, и едно съседно село. Предпочетох Боженци.

Но нека да се върна сега към нашто семейство. Единия ми, най-големия брат, посвети своята дейност в селско стопанс-

тво, овощарство, после мина на чиновничество. Другия ми брат - строителен работник, мозайкаджия. Най-малкия завърши винарско училище, младши агроном в Плевен. Всички се реализираха, кой където му беше предназначено.

С учителството си аз минах в Боженици 7 години, бях и директор на училището. След това почнаха мобилизациите. Може би да счупих рекорда в България по мобилизации. 13-се пъти с подготовки и мобилизации изкарах аз. Почнах от вебер школьник и накрая стигнах до звание майор. Бил съм взводен командир, бил съм ротен командир, бях и батальонен командир. Девемти септември ме завари на Албанската граница. Бях комендант на град Кошумлий и оттам ни изтеглиха обратно. Връщането ни беше много трудно. В Ниш германците искаха да си предадем оръжието и да ни пленят. Дадохме ни ултиматум до вечерта да си предадем оръжието и да ни обезоражат, и след това ще решели кво да правят. Ний не приехме ултиматума. През нощта заедно със сръбски партизани влязохме във връзка. Те нападнаха от юг Ниш и отвлече вниманието на германците, а ний в същото време между Нишка баня, където им беше щаба на германците и град Ниш, се промъкнахме. Имахме всички оръжия - противотанкови оръжия, леки оръдия, миномети, други и без да се движим по пътя, който беше миниран, трябваше да минем през Суха планина по посока на Пирот. Пътя го познавах добре. Аз работех като топограф в този район предни години и приех задачата да изведа, да бъда водач, понеже го познавах и се измъкнахме. Обаче при пристигането на река Нишава посрещнаха ни германци и искаха да ни обезоражат, обаче то излезе така, че вместо те да ни обезоражат, обаче ний ги обезоражихме. С малко наранявания и с пленници, тръгнахме с 160 германци пленници обратно.

Посрещна ни в Сливница първият представител на новото правителство - Добри Терпешев. За него не бях чувал, за пръв път и го видях като генерал, облякъл преди няколко дена военна униформа. Първото впечатление, което ми направи беше, че той беше така неспретнат - въобще нищо не седеше на него, нито шапката му, нито колана му, нито обличането му, нито порядъка му, а после нито речта му - та каже една дума и после пет пъти вдига ръка. И ни прикани обратно да се връщаме да воюваме с

германците, да не им позволим да се изтеглят от Македония за към Германия. Войниците бяха 3 дена гладували, бяха изпокъсани, да не кажа, че имаше и въшки. Гладния войник не се поддава на команди и няколко изстрела се чува във въздуха и извиквания, дюдюкания. Добри Терпешев се качи на джипката и каза: *"Туй са съботьори"*. И веднага излезе заповед полка да се разформирова и да се върне в България. Полка се разформирова. Един батальон се демобилизира в Свищов, други в Ловеч, а аз издадох батальон във Велико Търново. Мен не ми приеха формата и ми казаха: *"След 1 седмица ще бъдеш мобилизиран в Самоводене, Търновско, за да отидеш да участваш в първата фаза"*. Взех си формата, която ми седи още в къщи, обаче не стана нужда да отида, защото изглежда са разбрали, че аз съм от съботьорския полк. Толкова за военната служба.

Са учителската служба - да се върнем пак към нея - протече, както на всички учители. Предавах биология и химия като специалност, музиката си беше задължителна при мене, понеже нали имах слабост към нея. Формирах, имаше едногласен хор, направих го двугласен, след това хорът го направихме тригласен, ансамбъл. Поставихме и оперетката *"Щурец и мравка"*, след това монтаж съвместно с още едно училище от Габрово участвахме в националните прегледи в София и се представихме на подиума на "Славянска беседа" в София. Бяхме отличени високо с този монтаж. Музиката, която създадохме - фанфарна музика - стана с двоен състав, 36 броя музиканти. Отлична, а... такова, ботевска форма, понеже училището носи името на Стефан Ботев. Формата ни я дадох от историческия музей в София... Предприятията ни помогнаха да направим чудесна форма и музиката се разрастна и стана с много богат репертоар, с много опит, с много излизания, точно като гарнизонна музика. Музиката е свирила при посрещане на делегации, на тържества, на погребения, при всички случаи, направо при всички случаи имаше готовност да свири навсякъде.

В учителската си работа минах преподавател, заместник директор, директор и пак заместник директор. Общественият ми задължения бяха доста. Дълги години, повече от 15 г. бях градски съветник, председател на просветната комисия към съвета.

Повече от 15 г. бях съдебен заседател към Районния съд в Габрово и други обществени задължения в квартала. Краеведска работа и тъй нататък. Годишите ми и дните бяха уплътнени. Пенсионирах се 72-а година. Сега се занимавам повече с овощарство, имам си такова хоби - овощна градинка, отглеждам дръвчета и така продължавам дните. Пропуснах нещо пак, нали? Мойто семейство. Жена ми е от квартала, завършила е стопанско училище, домакиня, работила е в предприятие. Две дъщери имам. Едната завърши в София, химик-инженер, другата завърши във Варна международен туризъм и тя работи в града. Сега се радвам на внуци и правнуци. Едната дъщеря има две дъщери - студентки, а другата дъщеря има студент, завършил войниклъка и дъщеря абитуристка. С една дума, къщата е пълна с радост.

Не могам да заборавам, како плачеше ова дете *Пелагия, Беломорска Македонија, Гърция, род. 1915*

Рода на майка ми Донка беше заможен. Тя е попска внучка. Беше едно дете на майка и татко, понеже имала брат, починал от дефтерит на тринадесет години. Майка ѝ, баба Петра, беше много добра жена и татко ѝ, дядо Янаки, и он беше добър.

Татко ми Тома, преди да се ожени за мама, бил на гурбет три години в Америка, оти тогаж не е имало за него работа в Гърция. Кога се вратил, се оженил за мама. Всите в наше село Чеган се мислеха за българи. Там идваше българска учителка и учеше децата на български. Дедо поп също четеше на български. Кога станало време тате да оди войник в гръцката армия, он с още няколко свои другари минават границата, да дойдат в България. При преминаването татко го хватия. Три годин он беше в концлагер, работеше на каменни кариери, да носат камене. Ядели са по еднаж на ден царевица и от глад и лош живот тате после все си беше болнижав и слаб. После три години идва амнистия и тате като го пуция, не дойде дома в Чеган, а направо дойде в България и отива в София и се хваща на работа, да работи обущар.

В София случайно во кафаната се виде с тия приятели, дека заедно бегаха за България. Они му рекли, че ке одат в с. Орман чифлик и он тръгва с тех. Това село се викало така, оти на това место още по турско имало един чифлик, а на местото било орман, пълен с мочурища, мочурливо место. Оттам му останало името Орман чифлик, а по-късно го нарекли Дамяница. Тука они направили дървени колиби с по една стая, дека да живеят, и се занимавали със земеделие. Тате, оти бил ного слаб от концлагеро и много изтощен, се разболел от малария и после постоянно боледуваше и от това и умре.

Та кога се установили тука, мъжете решили да си докарат и семействата, жените и децата тука. Така беше, сега ке ти кажа, мисля 1924 година. Забравих да ти речам, че преди да бега тате за България, се родила сестра ми Ката през 1912, после аз - 1914 година. Както ти рекох, семейството на майка ми беше много заможно, имаха двеста - триста овци и много земя, що я обработва и садея с тютюн, царевица, ния я викахме кукуруз, жито за

леб. Имая много пари, ама дедо не сакаше да даде на мама за България, даде ѝ само пари да оиде и да върне тате обратно.

Мама му рекла, че ќе се върне и затова остави сестра ми Катерина, а мене ме взе, оти јз бех маленка. Немаше со што да оидеме на гарата на Кулата от село и майка уговори един човек, да ни закара с конска каручка.

На уговоренио ден, кога станая документите готови, тој човек дойде и ни качи, да ни кара. Взема и другите жени и деца на другарите на тате. Со нас дойде и Ката, но она требваше да остане като залог на дедо, че майка ќе се врати обратно со тате.

Пристигнахме на Кулата вечерта. Кога се качихме на трено, Ката беше фатила мама за полата. Мама мене ме държеше во ръцете. Та кога се качихме на трено, да не падне Ката под трено, оти не пукаше полата на мама, она я блъсна и Ката падна на пероно. Ката много плачеше и викаше, че не обича мама оти зима мене, а нея не я. Мама се ми викаше: *"Не ше да заборавам очите на това чупе, бея полни с мъка и омраза"*. Мама живееше с надежда да се врати некой ден и да докара и Катерина. Тога вече дойдохме на Кулата во България. Пристигнаае, а тој човек, дека требеше да каже на тате и на другите, кога ќе сме тук да не чекат, не беше успел да им каже, и они дойдоя късно следобед. Ако бея дошли по-рано и тате ќе можеше да види Ката, оти он не я беше видел неколко годин. Но и тате не можа да я виде. Та както ти рекох, качия ни в каруците и ни закарая в село Орман чифлик. Там они бея направили дървени бараки с плетени покриви и живееме в една стая всите. Спехме на дървени нарове, покрити с рогозини. Сите, и децата, и мама и тате спехме там, като тука се родия още двамата мои братя - Никола и Георги. Между них се роди и една сестра, но она умре на две годинки от малария. Нали ти рекох, че това место бешу мучурливо, имаше много комари и моята сестричка Петранка умре от малария. По-сетне ги покриха мучурищата с пръст и ги направия земя за обработване. Сите семейства работия градинарство, занимавая се само със земеделие. Имаше цели декари с царевица и жито. А имаше и много ягодови градини и берехме и продавахме ягоди. Най-маленкия ми брат Георги беше на една година, кога в 1929 година мама и тате, по-право мама, оти тате не можеше да се

врати в Гърция. Та мама правеше постъпки в посолството да ойде на гости в Гърция. Мама получи това разрешение и отиде во Гърция со братята ми. Мама кажуваше, колко много се радували сите да ги видат. Тогаж нейната майка рекла, че видела мама и сега може да умре спокойна. Кога мама се вратила во България и баба ми умрела.

Кога си тръгнала мама со децата, пак не ѝ дали да земе Ката. Требало в документите, що ѝ ги дали в Българското посолство, требало да пише, че има и друго момиче, но тя не била писала. Петнадесет дена она се мъчи да направи нещо, та да земе сестра ми, но нищо не можла да направи. Така пак се вратиа тука без Ката, а тате пак не можел да я види. Както ти рекох тате много боледуваше, сека година се разболеваше от пневмония. Дробовите му беа повредени от концлагеро, от тежкио труд и от гладо. Така и си умре от пневмония.

Живото ни, чедо, беше ного труден, ного труден. Бехме като наказани от съдбата, но що да се прави? Родителите ми беа много строги, искаха они да ми изберат човек, с когото да свържа живото си. Тогава не беше като сега. Ние не смеехме да се срещнем с некое момче, не смеехме да си продумаеме и нашите ни избираха жених. Но ние с дедо Кольо, моя мъж, се видехме на полето, кога копахме нивата, и само с поглед се аресахме. Он беше убав младеж. Беше строен, здрав и работлив. Тогаж това се гледаше, да е здрав и да работи, та да има що да ядем. Они беа бедни хора, немаха своя къща и живееха при едни по-богати на квартира. А тате искаше да си зема мъж, да има своя къща.

Но ние се аресахме и една вечер при мене идва една моя приятелка и ми рече, че Кольо ке ме чека тая вечер. И аз без да му мисля, събирам си в една бохчичка дрешки, толко беа моите дрешки, та събирам, връзвам бохчичката и сядам в стаята да чекам мама и тате да заспат. Тогава вече ние имахме къща на два етажа и аз си имах моя стая. Кога мама и тате заспая, аз си нараших бохчичката, рипнах през джамо, Никола ме чекаше скрит зад едно дърво, хвати ме за ръката и право дома.

Не мина много време, тате разбрал, ето го иде. Като зе да ме хока, аз стоим заключена в стаята, а он отвънка псуе, вика. Вика: *"Даже вече да не си мома, скоро си събериай бахчата и*

да те карам дома". Но Кольо, мъж ми де, му вика, че ние се сакаме и аз ке остана с него. И неговите родители му викат, че щом се сакаме, нека да се земеме. Така се земахме ние с дедо Кольо и заживехме заедно. При нас тогава немаше като сега, та да се виждат, да одат насам-натам, та чак тогава да се зимат. Та-тко много време не сакаше да ме види, не ми говореше, не искаше да чуе нищо за мен. Яз се жених 1934 година. И нашия живот беше много труден с дедо Кольо. Кога дойде Втората световна война ги зимая мъжете по три пъти в годината да одат запас. Тогава Кольо со неговиот брат и со свекър ми, за да не ойдат на фронто, решаия да идат в Беломорието, да работат земеделие.

Селото дека бехме се викаше Караджово. Там ни дадоа нивите на тия, деки беха избегали от Гърция. Ние ги работихме на половина. Това ке рече, това що изкараме даваме половината на държавата, а другата половина оставаше за нас. Правехме така, ако нивата на некой, например засеена с жито, е по-убава, си разменяхме убавото за да остане за нас, а от лошото давахме налого. Там останахме до 1944 година. Тамам вече бехме изплатили нивите и можехме да си ги работим само за нас, войските се изтегляха и ние требеше да се върнем обратно. Що можехме да земем с една каруца и едно магаре? Житото таман беше станало, картофите, фъстъците. Имахме стока, прасенца. Колко мъка, чедо, сме видели в нашия живот.

Та ти рекох и имаше много максул за прибиране, но не можеше да се прибере с една каруца и едно магаре. На каруцата товарихме кошове с прасенцата, а прасицата одеше вързана за каруцата, кравата и она беше вързана за каруцата. Житото, картофите, фъстъците сичко оставихме, зехме само по малко за ядене. Мъжете решаия после да се върнат с каруци и да земат що можат. Така и направия, нас ни оставия в селото, земая празни каруци и докарая що можая. И от тогаж сме си тука, в село.

Катерина... тате така и не можа да я виде. Он си умре без да я виде, било му е тежко сигурно, но никогаж нищо не рече. После загубихме секаква връзка с нея. В селото Чеган почти не беа останали да живеят хора, а и да се иде во Гърция беше невъзможно, нали знаеш, политика. Ката беше бегала от Чеган, беше се задомила и никой не знаеше дека е. Брат ми Георги дълги годи-

ни пишеше писмо след писмо до Червен кръст, като им искаше помощта да открият сестра ми.

Беше некаде към 1969 година, он беше получил писмо, че намерили Ката. Била оженена и живеела в Солун. Беха писали, че ако сакат да се видат, ке го направат на границата между Югославия и Гърция. Тогава нас ни пускаха в Югославия. Брат ми Георги реши да отиде со жената и децата, да земе и мама и да видат Ката на границата. Ние имаме братовчеди во Югославия, първи братовчеди, и ке се видат, сите ке видат и Ката. После като се вратия, брат ми Георги ми разказа що е станало. Отишли до границата и Ката уж дошла до границата, па пак се вратила назад и рекла, че она во България майка нема. То беше голем удар за майка. *"Не могам да заборавам, како плачеше ова дете, како дърпаше полата ми и како ме гледаа очите му, пълни со солзи и со укор. Зато цел живот не ме сакаше (искаше). Зато викаше, че она во България майка нема."* Мама викаше: *"Она мен еднаж не ме сака, аз неа сто пъти не я сакам"*. Говореше така, но се криеше во стаята и плачеше, не сакаше никой да я виде. Как да не ѝ е било мъчно, на која майка нема да плаче сърцето за детето ѝ.

Минаа много години, майка, не даде Годпод да виде Ката. Така си умре, без да я види повече. Брат ми Гошо не се отказваше да тера (търси) Ката. Се пишеше писма до Червен кръст. Он беше ного привързан към мама. Она живееше при него и при него умре и он ного я гледаше, ако че мама не сакаше ного жена му. Брат ми беше ного личен ергенин, всите моми го харесвая. Ного му вървеше математиката, ного убаво и точно сметаше. Изучи училището до седмо отделение и после се фана чирак при един шивач в Свети Врач. Гошо беше ного сватливо момче и се научи да си шије сам. Майсторо му го ного хвалеше.

Кога свърши и научи занаято, си дойде и се хвана бригадир на земеделска бригада. Сите го уважаяа и ного го слушаа, ама и он ного ги защитаваше. Младите хора ного държеа на него, оти и он държеше на тех. Се неговата бригада беше първенец, затова после го избрая за кмет на селото. Но ного искам да ти раскажам за нашата сестра Катерина. Нали ти кажах, Гошо все пишеше писма, да я тера. И се случи едно голямо чудо.

Беше през 1987 год. за празнико Великден. Брат ми Гошо работеше в ОКС гр. Сандански, обаче службата му беше на гара Дамяница. Секой ден на обед он се прибира дома да обедва и после отново се връща на работа. Но той ден, като че ли нещо го спирало на пероно, да чека влако от Кулата. Стоел си там, изчеквал влако да сопре и после он щел да мине по пътьо за дома. От влако слезнала една жена с побелели коси. В ръцете носела един плик и отишла право срещу брат ми и му рекла: *"Овой го знаеш?"* и му бутнала писмото в ръцете. Гледа брат ми неговото писмо до Червен кръст и само й рекал: *"Ти си Ката?"* А она на него: *"Ти си Гьорго?"* Така се срещна брат и сестра, дека не са се виждали цел живот. После се събрахме сички у Гошо и Ката се повтаряше: *"Самият Христос ми го прати"*. Казваше, че самия Иисус Христос й го пратил, да стои на гарата и да я чека. Брат ми Гошо и он викаше, че като че ли нещо го накарало да остане да пречека влако.

После Ката ни разказа за нейнио живот. Останала млада вдовица със седем деца, ного й било трудно сама да гледа децата, но ги изучила сите и ги задомила. Много се страхувала да казва, че има роднини в България, оти много ги гонели. И даже казваше, че един от синовете й сакал да стане военен летец, но не му дали като разучили, че има роднини, избегали во България. Зато она цел живот се страхувала от това. Даже и сега казала на децата, че отива на поклонение в некаков манастир, а дошла во България. Они гърците много тачат (почитат) празниците, особено Великден. Три дена не работат, а одат на поклонение по манастирите. Но по-късно разбрахме, че и децата й са научили, че е идвала во България. А и още, така и не разбрах защо не поиска да отидем на гроба на мама. Дойде до тука, виде ни всите, поседе неколко дена и си отиде. После разбрахме, че след две години е умрела. Съдбата ли я е накарала да дойде, да не виде, оти после немало да има време.

Тежък живот, чедо, минахме ние, труден живот. Ти ме накара да си спомням сичко, отново сякаш да го преживеям. А колко ного хора от тия, що бея, веке ги нема. Отишли са си зави-наги и никога нема да ги видам вече. А и мойо живот веке е накрай. Треден и тъжен е живото, чедо. Нашиот беше ного тру-

Жените, езикът и властта. Дискурсен анализ на българските модернизации 30-те, 60-те години.

Петър Асенов Воденичаров

*"Баща ни винаги се обръщаше
вкъщи с думите: Вие, Вас, Вашето и
ги пишеше с главна буква"*

I. Дискурсната теория, биографичните източници

1. Критическата лингвистика обръща внимание на важността на думите и речевото общуване за социалния ред и промени. Основният определител на дискурсната конституция на обществото не са желанията и свободните идеи на хората, а съществуващата социална практика, която е вкоренена в материалните структури на производство и отношения на власт. Икономическата и политическа власт се стреми да се превърне и в символна власт, за да легитимира себе си. Всеки дискурс е форма и на идеологическа практика. Като утвърждава означенията на света от определена гледна точка в социално-властовата структура дискурсът препотвърждава или пък оспорва отношенията на власт и разделението на групите (класи, общности).

Н. Феаклаф (Fairclough, 1989, 1992) представя дискурса чрез триизмерен модел на последователно включване: (1) текст и ситуация (обстоятелства, взаимоотношения между общуващите, способ на общуване), (2) ситуацията е част от определена дискурсна практика, (3) която пък е част от определена социална практика. В някои случаи социалната практика е изцяло дискурсна (напр. съдебния процес). Анализът на дискурсната практика изисква съсредоточаване върху процесите на произвеждане, разпространение и възприемане на текстове. Всички тези процеси са социални и изискват позоваване на специфични икономически, политически и институционални условия.

Под дискурсен порядък се разбира сложната взаимозависима конфигурация от дискурсни практики в дадено общество. Дискурсните практики според сферата си се разделят най-общо на семейно-частни и публични (които от своя страна могат да са неинституционализирани (частно-публични) и институционали-

зирани (публично-публични). Могат да се анализират конкретни дискурсни практики (местни практики), а на по-високо ниво на абстрактност и дискурсният порядък в обществото (социетарни практики). Всяка дискурсна практика се осъществява чрез множество дискурсни събития, чийто семантичен код е нормиран в голяма степен от дискурсният порядък.

1. 1. Дискурс - идеология и утопия. Езици и антиезици. Идеологията се осъществява чрез институционализираните (държавни и обществени) практики. Идеологиите в различна степен митологизират и опростяват историята. Социалната класа, която е постигнала господство чрез определена история, с помощта на митологията мистифицира своя произход, прикривайки политическите и социални измерения на своята власт. Идеологиите са най-ефективни, когато се натурализират в дискурсните практики и придобият статуса на онтологически (ежедневно-обичайни) нагласи.

Според П. Рикьор (Ricoeur, 1991) идеологията не би трябвало да се определя изцяло чрез отношенията на господството, а по-скоро чрез единяването. Тя неминуемо идеализира реалността - това се налага поради отдалечаването от основополагащи общността събития (сътворението, предците), чрез които се полагат основополагащите за културата символни разграничения. Тези събития трябва периодически да се напомнят, за да се сплотява общността. Стремящите се към преразпределение на властта противопоставят на господстващите идеологии свои контраидеологии - утопии. Идеологиите гледат назад, а утопиите към бъдещето, но и двете се открояват на един общ фон - несъгласуваност с онази представа за действителността, която се открива в ефективната практика (постоянното нагласяне към нейния поток в борбата за оцеляване). Те са дупки по отношение на реалния ход на нещата, техният език е метафоричен, но смъртта на идеологиите и утопиите би довела до една стерилна прозрачност и яснота. Идеологията съхранява (в положителен смисъл) и консервира (в отрицателен смисъл). Силите, които могат да разрушат съществуващия ред, са сенките на друг един въобразен ред. Утопията (букв. без място) е тази, която дава сила на дискурса за възможностите на този ред да се сбъдне. Утопията

за обществото е това, което е откритието за науката. Ако въображението при идеологиите има единяваща функция, при утопите то има обновяваща функция, търсене на другост - друга сексуалност, управление, език. От утопичното място, от "никъдето" се поглежда към съществуващия свят и той изведнъж започва да изглежда странен и вече не така легитимен.

За да обясни социалните и дискурсни промени, Н. Феаклаф въвежда понятията антиобщество и антиезик. "Антиобществото е общество, което се създава в друго общество, като съзнателна негова алтернатива. То е форма на съпротива... Антиезикът поражда и крепи антиобществото... Изучаването на социолингвистичната патология може да доведе до допълнително прозрение в социалната семиотика" (Fairclough, 1992, 164). Антиезиците на асоциални и криминални групи (наричани още жаргони) обикновено се представят чрез списък екзотични думи (заети от чужди езици или получени чрез метафорични преноси на думи от родния език). Във всеки антиезик се наблюдава частична релексикализация - не във всички области, а само в тези дейности, в които групата най-много се отличава от обкръжението. Това, на което не се обръща достатъчно внимание е специфичната функционална ориентация на антиезиците: тяхната дискурсна сила е насочена най-вече към междуличностните значения и то специално към тези, които са свързани със социалната йерархия, докато познавателно-експерименталните значения са приглушени.

2. Задачи на изследването. Ще се опитам да очертая някои особености на дискурския порядък в българското следсвобожденското общество през 30 - 60-те години (капиталистическата и комунистическата модернизация) като се съсредоточа върху интимните "биографични" процеси на неговото възприемане: Как господстващите идеологии се овътрешностяват и стават част от субективния код за тълкуване на света и Аз-а? Доколко несъзнаваните онтологични нагласи и идентификации, които ежедневно семейно и неофициално публично общуване изгражда и поддържа, предопределят субективната отзивчивост към възприемането на едни или други идеологии и социални практики? Ще се опитам да хвърля светлина върху зараждането на комунистическата утопия, конспиративната публичност и антиезик и пре-

образуването им в господстваща идеология и канонична публичност и език.

3. Биографичните източници. Ще погледна на дискурсните практики от един необичаен ъгъл - от позицията на говорещите субекти - разказващи или пишещи своите автобиографии. Ще се съсредоточа най-вече върху жизнения опит на родените в периода 10-те - 30-те години на века и техните преживявания на капиталистическата модернизация и комунистическия прелом. Те осмислят дискурсните практики от различна перспектива, свързана с мястото им в социалната йерархия. Полът, възрастта, семейният модел, градският или селски произход, занаятието, класата, образованието определят различните семантични конфигурации - социосемантични кодове, които най-общо могат да се разделят на кодове на: (1) говорещите ("властващи", легитимиращи символния ред); (2) немите ("потиснати", уповаващи се в трансцендентните основания на символния ред), (3) проговарящите - стремящи се към социална промяна чрез професионално образование и публичен диалог в границите на съществуващия символен ред и (4) сладкодумците (конституиращи въображаеми символни светове). В това изследване ще се ограничи само със социосемантичните кодове на жените.

Автобиографиите представят дискурсните практики в техния биографичен ред - семейно, религиозно, училищно, казармено, професионално общуване. Акцентът е поставен върху тяхното взаимовлияние и напрежение в процеса на социализация и идентификация на разказващия субект. Сегашната перспектива допълнително свързва и осмисля дискурсните промени. Ще проследя взаимодействието между моделите на общуване в частния, публичния и институционалния свят и ще се съсредоточа върху връзката между най-ранните семейни събития и общуване и по-късните очакванията към институциите и отзивчивост към обществените идеологии.

4. Източниците.

1) Използвал съм 65 устни гещалд автобиографии на родени 10-те - 30-те години на нашия век от биографичния архив на БОАСО (Балканско общество за автобиографистика и социално общуване, Благоевград).

2) Публикувани писмени биографии на българки, родени в началото на нашия век: Ю. Попвасилева (1988), З. Арабаджиева (1973), Е. Милева (1983), дневникът на Е. Филова (1992), както и писмените биографии и дневници на изтъкнати българки, родени в края на миналия век: С. Р. Петрова (1991), Е. Каравелова (1984а, 1984б), В. Ботева (вж. Божинова, 1977).

3) Статии от периодичния печат (1840- 1940), засягащи въпроса за женските права и еманципация (виж. Даскалова, 1998).

II. Пол, дискурс и власт

1. Интимните причини на историята. Разделението по пол е основно социално-символно разделение в традицията на монотеистичните общества, а представата за обществената роля на двата пола е в сърцевината на социалния ред и общия дискурсен порядък. Анализът на социално-историческите особености на тълкуване на другия пол, характерът на тяхното общуване - търсене на взаимност или себезатваряне; приобщаването към символния ред или бягство в утопични контраобщества и антиезици, според Ю. Кръстева (Kristeva, 1986), позволява да се проумеят интимните (биографични) причини на историческите събития, скритите основания на много социални и дискурсни промени.

В това изследване ще се опитам да анализирам социално-дискурсните промени в българското общество, описвани като капиталистическа (20-те -30-те години) и комунистическа модернизация (50-те - 70-те години) през призмата на пола т.е. като анализирам различните значения, които тези властови промени имат за двата пола, а също и доколко те са резултат и(ли) източник на промени и в характера на общуването между половете.

2. Несъзнателното (езиковото) в политиката и историята.

Ю. Кръстева (Kristeva, 1986, 1987, Кръстева, 1992, 1997) развива някои от идеите на Дж. Лакан (Lacan, 1991) с оглед на социално-символните практики и политическите дискурси. Тя анализира интимните биографични основания на някои идеологически нагласи (комунизма, тероризма, фашизма) и ролята на несъзнаваното в историята и обществото.

Ю. Кръстева разглежда знаковата дейност като жертвена дейност - надмогване над себенаслаждението, за да възшества

знака. През едипова фаза от развитието на детето езикът въвежда символните агенти, забранява авто-еритицизма и тласка към признание на бащината функция. Момчето трябва да се отъждестви с бащата и да се превърне в негов съперник за любовта на майката. Кастрационният страх, който преживява, е страхът дали ще може да задоволи и нея и себе си. В случаи, когато връзката с майката е твърде силна, момчето може да се отъждестви с нея и тогава се стреми да се подчини като жена на баща си (хомосексуално развитие). Пред момичетата има също два възможни избора - да се отъждествят с майка си или да се издигнат до символния статус на бащата. В първият случай те желаят и пригаждат за себе си някои мъжки обект (заместник на бащата), чрез който биха могли да изпитат завещаната от майката предедипова наслада (jouissance). Във втория случай, момичето, като се идентифицира с баща си, потиска майчината наслада и пренебрегва половото си отличие от бащата, което по-късно се проявява като склонност към равноправни междуполови отношения, феминизиране на мъжкия партньор или отказ от партньор.

На речево равнище предедиповото единение с майката съответства на интензивната ехолалия, открит ритъм и интонация, върху които едиповата фаза налага фонологично-синтактичните и семантични структури. "Реактивирането на предедиповата фаза у мъжете (при хомосексуалност или инцест) води до експлозия на ритъм, интонация и безсмислие, което завладява смисъла и води до смях. Когато бяга от символния бащин ред, мъжът може да се посмее... Но жената има достъп до символния ред само, когато се е отъждествила с баща си... Жената няма за какво да се смее, когато символният ред се сгромолясва" (Kristeva, 1986, 150). Тя може да се смее само тогава, когато, отъждествила се с майка си, мисли за себе си като за сублимна потисната сила, която намира през пукнатините на символния ред.

Това, което З. Фройд нарича страх от кастрация в едиповата фаза, Кръстева нарича процес на научаване на символната функция, на която човек е подчинен до края на живота си. *"Кастрирането е въображаема конструкция, поддържана от психическия механизъм, конституиращ символното поле и всяко същество, което се вписва в него. Става дума за възшествие*

ето на знака и на синтаксиса т.е. на езика като разделя с някакво състояние на сладостна слятост, така че изграждането на учленена мрежа от различия - позоваващо се на обекти, отделени от субекта - може да конституира смисъла. Тази логическа операция на разделяла... предварително обуславя синтактичното свързване на езика и е общата съдба на двата пола" (Кръстева, 1997, 26).

Символната функция е система от знаци, първо ритмични и интонационни разлики, а после разлики между означаващо и означаемо, които се организират в логико-синтактични структури, чиято цел е да направят възможна една социална комуникация, изчистена от удоволствия. Социално-символният ред функционира както чрез системата за родство, която включва предаването на името на бащата и категорична забрана за инцест, така и чрез публични дискурси, изчистени от всякакви стилистични, ритмични и поетични неясноти, с все по-логични, прости и "проверени" форми.

Времето съществува само чрез речта. Пътуването на Аз-а по осите на времето, ориентирани спрямо момента на неговото/нейното говорене (преди и после) и интимно представени от бащината генеалогия (предци и потомци), се направлява от серия социални ограничения и забрани (сексуални табути, икономически, политически и идеологически ограничения).

Понякога обаче Аз-ът може да напусне ориентирите на направляването от забрани слово, и да се опита да вникне в скритата причинност, която оформя символния ред - в онези неучленени противоречия, които обществото потиска, за да се изгради като такова: тайната сцена на неизреченото, многообразното, насладенското, чиито изблици определят не само междуличностни отношения, но и сложните отношения на обществено произвеждане и възпроизвеждане. Жената може да бъде част от символния ред само като се е отъждествила с баща си. Когато мечтае за майчино тяло, тя извиква тази архистина. "Това влечение е направило жената специалист по несъзнателното, вещица, вакханка - намираща наслада в антиаполоновата, дионисиева оргия. Наслада, която взривява символния ред, табутата, властването" (Kristeva, 1986, 154). Артистичният дискурс е също "женс-

ки" дискурс: артистите, "тези въображаеми извършители на инцест" винаги са предусещали, че именно от майчината страна ще експлодира непроверимата и извечна истина на символния ред.

Патриархалното общество, което се конституира чрез монотеизма, потиска заедно с езичеството и аграрните идеологии, жените и майките. Нито една друга цивилизация не е правила половите разлики толкова ясни и категорични. Без тази пропаст между половете, без локализирането на полиморфното, организмично тяло, желаещо и смеещо се в другия пол, е невъзможно да се изолира принципа на Божествения един - трансценденталния гарант на идеалните интереси на общността, основа на човешкия символизъм, който осигурява средства за комуникация и връзка независимо, че работи чрез лишения и разграничения (дума/предмет, тяло/реч, удоволствие/закон, инцест/продължение).

Ю. Кръстева разглежда възможностите за обществена реализация на жените. "Ние не можем да си осигурим достъп до сцената на времето, на политическите и исторически дела на нашето общество, без да се отъждествим с ценностите, които се разглеждат като мъжки (власт, суперего, санкциониращото комуникативно слово, което е в основата на устойчив социален обмен)... Други, по-привързани към майката, и по-отзивчиви към несъзнателните си влечения, отказват тази роля и мълчаливо се отдръпват - без да говорят и пишат в едно постоянно състояние на очакване (Kristeva, 1986, 156).

Изследванията на Дж. Лакан и Ю. Кръстева изострят чувствителността към субекта в историята и общественния обмен на символи. Тялото и ранният биографичен опит предопределят различни нагласи за общуване: различни екзистенциални предположения и изразност, поради това участието в дискурсните практики е свързано с различни субективни притеснения и удовлетворения. Анализът на историческите промени и идеологическите практики трябва да отчита и биографичните предразположения на участващите в тях субекти.

III. Изследването.

A. Мълчаливите.

1. Патриархалната традиция. Женският свян от тялото и различието. Мълчание и единение с другите.

1. 1. Семейният дискурс.

1. 1. 1. Бащата (Отец) и символният ред. Възрастните селянки, израсли в по-патриархални семейства (най-вече пастирски, занаятчийски), говорят с особена почит за бащите си: *"Татко беше строг, ама не ни биеше и ни беше страх от него и го уважавахме. Майка по ни се караше, ама не ни беше страх от майка. А от татко ни беше страх и така ни е било страх, как ще влезнеш вътре, като той си е дома"* (Мария, р. 1924). Там, където бащата често отсъства (по гурбет) или пък преждевременно се е поминал - почитта се пренася към други мъжесродници: дядо, вуйчо, чичо, побратим...

Тези жени разказват повече за авторитетите, които са слушали, отколкото за себе си, често цитират думите им - *"и тогава рече чичо", "дедо каза", "моя побратим вика"*. Със словото си говорещите авторитети са възстановявали нарушения ред. Тези, които са отраснали без мъжка закрила - сами или с отрудените си майки и сестри, се уповават най-вече на *"дядо Боже"* и светиите-закрилници. Ана (р.1938) израства сираче по чуждите къщи, но Небесният отец винаги ѝ е помагал: *"Не вервах вече, че ще си рода... И сънувам една нощ, така виждам като найаве, влезе в стаята така един благ човек, стар човек, до леглото ми дойде и ми рече тихо: "Ще родиш син и ще го кръстиш Божидар"*. В православната традиция религиозното родство е по-силно от кръвното: *"Припомнете си, че вие имате роднинство по-скъпо от обикновеното, че Бог е ваш баща, че църквата е ваша майка, че всички, които вършат божията воля, всички светци са ваши братя"* (Денисов, 1995).

1. 1. 2. Срам, грях и мълчание. *"Грехота от Бога и срам от хората"* - това е бил основният коректив на повечето жени. Срамували са се и мълчаливо са се уповавали в обичайните авторитети, житейския ред, Божия закон. *"Какво да ти кажа за младите години - добре отминаха, дръжиш си главата наведена и си мълчиш"* (Мария, р. 1925). Жената не трябва да се изтъква и да налага волята си, най-съкровеният помисли и желания не трябва да се изказват - да се излагат на показ, т. е. да се

позорят: *"Тате ме пита: - Искаш ли го? - а аз си мълча, оти ме е срам. Как да кажа, не смея да се издам, че така искам да се ожения за него. Пред мен стоеше брат ми, срам ме е да кажа. Тогава тате вика: -Щом мълчи, значи го иска"* (Софка, р. 1925).

За сърдечните си чувства са намеквали безмълвано, чрез дарове:

"По тва го разбрах, че ма иска, оти ми казва: Дай ми мари едни чорапе! И я казвам: - Оти бре да ти дам? - Искам от теб чорапе! И я му казвам: - Па плета едни чорапе. Я тез като ги оплета, ке ти ги дам. Тога разбрах веке, чи ма иска. Па той да ми купи едни ръкаве: - Ти ке носиш ръкаве, па яз ке носа чорапе от тебе. Я думам: - Чакай бе тва човек нящо друго мисли. Чакай да са тръгна ся от него... И съм се потръгнала, не общувах. Почнах веке да се брана от него. И ся той турил други хора: - Кажете и да кандиса за мен! - и така" (Божия, р. 1919).

Особено срамно е да издадеш нуждите на плътта си: *"Ка-то млада булка... отидохме вече да спим. Ма то спи ли се - гладна съм. Беше ме срам да вечерям, млада булка, и викам на моя съпруг: - Отивай да вземеш ядене, много съм гладна..."* (Иванка, р. 1929). За баба Невена разголването и любовните игри дори и със съпруга са грешна работа.

По-късно почитта към своите бащи и сродници са прена-сяли върху съпруга и неговите роднини. За да има мир и сговор въкъщи, жената трябва да се вслушва и съобразява с другите: *"Та що има една стара приказка - в устата да имаш бомбона, в ушите да имаш памук и къде можеш да вървиш, върви и си мълчи, и най-хубавото така се кара"* (Магда, р.1919).

"Ама траях, бях такава търпелива на свекър и на све-кърва, и на зълва, и на девер, и на мъж, и на вред правя, мълча, да ми е мирна главата" (Петра, р. 1928).

"На мъж всичко се не казва. Оти той може да дойде отвонка нейде разлютен, ке му кажеш и станува дявол и половина. Ама ке изтърпяваш. Аз, кат се подаде на вратата, варда го и видя какъв е, ако щрапни окото, значи весел е, ке приказуваме, ако го видя, че има топчинка на челото - мълчи си." (Миройка, р. 1918).

Жените се трудят самоотвержено по нивите и въкъщи, из-

търпяват прищевките на близките, преглъщат думите си, жертват волята си - за да опазят дома и честта на съпруга, да осигурят хляба и добро име на децата. И да се поскарат с мъжа, па и *"степат"*, никой нищо не трябва да узнае.

Свенливата мълчаливост на жените е свързана и с мястото им в патриархалния ред, в него по-възрастните и мъжете имат по-висок статут от по-младите и жените. Тази нагласа е свързана и с нагласата за въздържаност, произтичаща от нравствения максимализъм на религиозния идеал, който е в основата на ежедневно притеснение, че човек не ще може да отговори на високите очаквания на другите и на Бога. За разказващите *"срамувам се"* и *"унижавам се"* са синоними. Срамуването може да се тълкува и като смирение и самоунижение пред Бога и другите.

1. 2. Неофициалният публичен дискурс. Противопоставянията бърливост (одумване)/премълчаване (прикриване), санкционираща публичност/тайна частност.

Пред отличаването жените са предпочитали *"да са като хората"* - да се омъжат, да си спретнат дом и да си изженят децата. Винаги са съобразявали поведението и думите си с общата мярка. Макар че осъждат клюкарското любопитство, те знаят, че жените са си бърливи и *"тежко и горко, която влезе на хората в устата"*. Всяко отклоняване от обичайното се одумва и така се санкционира.

Публичният ред макар и не формално учленен, е ритуализиран и спонтанно, но строго се себевъзпроизвежда. Баба Атлаза разказва, че навремето майка ѝ я изпратила на Задущница да запали свещи на гробището, но тя закъсняла, после майка ѝ се оплакала на баща ѝ:

"- Нашта (дъщеря) запалила свещите в черквата, да я претрепее човек.

- Все едно в черква или на гробето е запалила свещите.

- Да кажат твоите сестри: - Виж Лена колко деца има, една не е пратила свещи да запали" (Атлаза, р. 1910).

Затрудненията трябва да се прикриват, лъжата е оправдана, когато е за доброто име на семейството: *"А по нас папуда ядяха само най-бедните. Ядяхме я и ние почти всеки ден, но никой никъде и дума не казваше, нито се оплакваше, че ни е*

дошло до гуша от нея. - Срамота е ората да ти знаят що ти е вкъщи -казваше майка. Не дай си Боже да се разбереше в Порой, че тайфата на Ристьо Органджиев яде ден през ден папуда. Голям срам... Ако се случеше да ни дойде гост по време на папудения пост, майка казваше усмихната: - Айде сега заповядайте. Ние днеска сме на папуда. Децата река: - Мале ма свари ни папуда, от кога не сме яли" (Попвасилева, 1988, 66).

Много селянки говорят за срама, който са изпитвали, когато е трябвало да предадат някому неприятна новина: *"Как да го отхвърлиш тоя човек, да го наскърбиш така"*. Жените често са предпочитали утешителната лъжа пред отлъчващата истина. Митра (р. 1926) разказва за втората си майка, чийто мъж бил убит в странство, но тя дълго не знаела за това, тъй като другите са я отбягвали или залъгвали: *"И кат се върнала там гледа една групичка жени, приказват. Те са знаели жените, ама тя нали не знае, на нея никой и не казва. Иде до тях, те се потаят. Една ке я задума, ке я подпита, ма па не смее да й каже: - Е, хубаво де, ке си дойди."*

Публичното общуване се възприема от жените противоречиво - от една страна то дава възможност на мълчаливите вкъщи жени сладко да си побъбрят с други жени (приятен моабет или речева емпатия) и така да препотвърдят реалността на ежедневните си светове и правила, от друга страна всяка трябва да се съобразява, че може да бъде одумана и отлъчена, ако в нещо се е отклонила от обичайното (клюки или речева санкция). За да не разочароват очакванията на събеседника и да запазят речева-та емпатия, жените са предпочитали маскиращата *"благородна"* лъжа пред отлъчващата истина или мълчанието. Речевите санкции: отбягване и одумване често са единствените санкции на публичното поведение. Публичното лице тези жени са склонни да тълкуват положително - като право на всяка да се чуе думата ѝ и да получи разбиране и подкрепа, а вежливостта като човешка солидарност, независимо от йерархичните дистанции и формалния ред.

Речевата съпричастност поддържа мрежите на социалната солидарност. Нагласата *"да си като хората"*, за да има *"мир и сговор"* е необходима на бедните в борбата им за оцеляване и

общностно самосъхраняване. И тъй като върху жените е падала голяма част от грижата за прехраната, те са били и най-ревностните крепители на традиционния ред.

1. 3. Историческият и институционалният дискурс.

Жените рядко споменават миналото, разказите им са свързани най-вече с пространството: родното село, къщата, нивата, църквата, моминските седенки и *"далечни"* събори, разрушителните наводнения, домът на съпруга, строежът и уредбата на нова къща, задомяването на децата. *"Може и да не е убаво селото, но дека си си роден там е хубаво..."* Голямата история, мъжките войни само ги прокуждат от родните места, носели са им бежански и вдовишки мизерии, глад и болести за децата. Жените не проумяват смисъла на мъжките войни: *"Защо? Защо тя (майка ми) тичаше от сутрин до вечер по чуждите ниви и все имаше за какво да се тревожи - за хляб, за дърва, за сентба. И тази страшна война, покосила живота на най-добрите ни роднини, от които можехме да търсим помощ и подкрепа"* (Милева, 1983, 118).

Доколкото с институциите - съвет, съд, болница, обикновено мъжете са си имали работа, жените са имали опит най-вече с неофициалното общуване с равни (най-често други бедни жени). *"Секое едно пременено беше, моабет със секой ке си нап-раиш. А сега не смееш с човек да си нап-раиш моабет"* (Миройка, р. 1918).

Църквата и училището често са били единствените институции, с които са имали досег. Те са разширявали кръгозорите им, но от училище рано са ги спирали, защото *"за момчетата е да са по-учени"*, момичетата ги чакат нивите и домашната работа: *"После завърших втори клас, па исках да продължа, ма нямаше средства, нямаше трети клас в Бачево и не ме пуснаа в града. И като чуех звънеца да бие и се скриех и плачех от мъка - защо да не мога да уча"* (Цветана, р. 1924). Училището ги е накарало да мечтаят и да се срамуват, че са остават неграмотни: *"По-хубаво от училището нема. И ся не мога да прочета тва, оти яз съм все с кравите и ме е срам, ше умра от срам"* (Божия, р. 1909). На писаното слово много селски жени гледат с почти религиозно преклонение, то облагородява и отва-

ря хоризонти: Е. Милева разказва за писмата на баща ѝ, умрял като емигрант в Америка: *"Велико, моя добра стопанко, идвам с това писмо да Ви поздравя и известя, че съм живо и здраво и да ви попитам за вашето драгоценно здраве."* Майка ѝ про- сълзена ги е препрочитала и заръчала да бъде погребана с тях - в мизерията и грубостите на живота само в тези писма някой я е означил с главна буква: *"Баща ни винаги се обръщаше вкъщи с думите: Вие, Вас, Вашето и ги пишеше с главна буква. И не друг, а животът беше научил баща ми - посещавал училище само няколко седмици и живял в неволя от своето детство до последния си час - на такова внимание, грижа и топлина"* (Милева, 1983, 120).

Религиозното общуване е било по-близко до свободно публичното и съкровено-частното, отколкото да институционално регламентираното - неформално, но ритуализирано, в него са преобладавали не писмени послания, ред и проповеди, а мълчаливото лично общение с мистичните образи - чрез даровете, сънищата, песнопенията.

1. 4. Комунистическата публичност. Лицето.

Колективизацията на земята е разширила публичните кръгозори на мълчаливите жени, институционалния им опит: ТКЗС-тата са ги извели от семейните стопанства, за първи път са получили държавна служба. Но служебното общуване не е било чак толкова уставно, напомняло е повече традиционната взаимопомощ - звеноводките са били първи сред равни, а трудът е провъзгласен за доброволен и еднакво платен. В спомените им трудовите делници са тясно преплетени с празничната ритуалност на самодейните надпявания, надигравания, киното. Машините са направили труда им по-лек. Позамогнали са се, през 60-те години мнозина са си построили собствени къщи, обзавели са се с легло, радио, кола... Селската публичност празнично се е обновила - построили са се стопански сгради, читалища, ресторанти, здравни служби, пенсионерски клубове, детски градини.

Традиционната женска представа за публичното лице е обявена за официална: всеки, и най-бедният, е значим и има право на глас във всичко - за всеки ще има лекарска грижа, всички деца ще могат да се изучат, да намерят работа и да си спретнат

собствен дом: *"Тогава беше по-спокойно, имал си немал си, всички бехме равни"* (Гроздена, р. 1931).

Някои се притесняват, че са посегнали на църквата, но жените умеят да прикриват съкровено - тайничко, *"без много приказки"* са си ходели на църква, кръщавали са внуците си.

За преселилите се в града *"работният колектив"* е заменил комшийската и роднинска взаимност: *"Бригадата ни беше действително много сплотена. Немаше рожден ден, немаше 9-ти септември (тогава така беха) - 1-ви май, 24-ти, а за 8-ми март да не говорим. На всеки се знаеше кога е рождения ден, кога има имен ден. Примерно аз имам на Гьоргьовден - целата бригада е у нас. На 24-ти ке сме у Киро, на друга, коя нема имен ден, на рожден. И не само жените, а и семействата си бехме сплотили. На некая отидеме на сватба, на друга на освет - просто се живееше по-сплотено. Дали тогава защо немаше още телевизия, беше да отидем на театър. Па отидеме, земеме билети колективно, па отидеме на театър, па отидеме на кино. Живяли сме се едно като семейство - такава ни беше работата"* (Калина, р. 1932). Деловото, семейното, религиозното, медийното тясно са се преплитали в една празнично-неразчленена публичност. Градските новости: театъра, киното, екскурзиите (и в чужбина), курортът - на море, на бани - са носели новия празник на отрудените жени. Дана (р. 1932) никак не е свикнала да стои без работа и изпратена на почивка във Вършец, покрай баните, помага на хазайката да обере овощната си градина, после понася по гарите куфарите със сливи за компот...

Но внезапният празник, лекият живот са поразвалили хората: *"За една година кооператорите си набавили 55 радиоапарата, започнали къщи да строят с тухли, не с кирпич, купуват пружинени легла, печки, дюшеци и ходят на кино... Удариха го на живот, не е като на времето: колкото пари събереш, хайде за нива или за кон... Оплака се и от трактористите - варкали да изпълняват плановете, орели през куп за грош..."* (Хайтов, 1988, 91).

Никой празник не е векови. *"Освободената"* селска жена постепенно се превръща в *"труженичка"*. Новата празнична (все-

позволяваща) публичност е опиянила по-младите и особено мъжете. Те *"искат все да са началници"*, публичната реторика по им се е отдавала и броя на културчиците и обществениците е растял. На остаряващите работливи жени започват изцяло да се крепят трудовите бригади, плановете: *"Ти да обичаш работата, след като заобичаш и така да ѝ смогнеш на работата - тя да не те мори, ти да я мориш. Да не ѝ се плашиш на дадена работа. Кат го имаш от желание и го работиш от сърце - не те мори, а когато немаш желание, тя те мори. И аз просто много си я харесвах, отдаваше ми се. Може и да съм имала като всека майка, с деца, със съпруг, домакинска работа - да сготвиш, да изпереш, децата де ги изпратиш, но и имала съм и желание за работа. Кат си отидех там, на мене ми беше просто мерак да си седна на машината. Седнех ли на машината, мен не ме интересуваше нищо. Запеех си и си засвирех, не ме интересуваше - ма кой ке дошел или некой навънка разхайтва се, защото в центъра сме ние, некой си иде по пазар... Ето изкарах си 23 години все на машина"* (Калина, р.1932).

Жените са работили неуморно в новите служби, защото така са свикнали и все със старото верую: *"За доброто на децата"*, но все повече децата бягат от родителите си *"да търсят лекото"* - пропиват се, развеждат се, посягат да ги бият. И пак старите трябва да помагат, да гледат внуците. *"Да ги наглеждат на старини"* - това е надеждата на самоотвержените майки, но понякога и това не са получавали:

"Младите масово изоставят своите родители, след като няма вече какво да чакат от тях. Кварталните ОФ организации успяват понякога да върнат някоя прогонена майка или баща, но тогава на четири очи, между четири стени милост и пощада вече няма... Защо е тоя морален срив... Спаднал е държавният и обществен интерес към възрастните след намаляването на тяхната лична продуктивност. Третираме старото поколение като увредено от капитализма, а очите ни са все в младите" (Хайтов, 1988, 10).

Б. Сладкогласните.

1. Женското своеволие. Любовната утопия и песните на

сладкогласните мъжкарани.

1. 1. Семейният дискурс. Деспотичните бащи. От 20-те години демографската картина в България започва да се променя - раждаемостта намалява, децата израстват с повече семейни грижи, държавата и гражданските съюзи подпомагат тяхното изхранване и обучение. И въпреки, че момичетата понякога са единствените наследници на бащите си, че получават високо образование и правят кариера, традицията продължава благоприятно да щади мъжкото честолюбие и да пренебрегва женските качества и приноси. Бащите разчитат най-вече на синовете, защото те ще предадат родовото име. Е. Каравелова първа се възпротивява срещу инерцията на традицията, която в новото време само глези и разваля мъжките характери: "Домашна среда незавидна. Майка, сестри добри, работни, съсипани от труд за насъщен хляб. Брат - търтей, характер необуздан, дивашки. Едно момче на три сестри, види се държан на ихтибар (почит) и затова излязъл негоден за нищо. Наготово да се наяде, за празници дрехи да му се набавят. А за харчилък и прости слободии може от майка да си отмъкне, от спестените, скътаните за черни дни... При това братът лесно се опива и тогава... грозни сцени (Е. Каравелова, 1984).

"А към българските мъже първите години аз няхах никакъв респект, защото ми се виждаха по-некултурни от жените. В родните къщи заварвах жените винаги спретнати, а кога заварех мъже по долно облекло, чувствах погнуса до болестност" (Каравелова, 1984 б, 70). Харизмата на пола често е била единствената разтуха на накърненото мъжко честолюбие. Зад мъжкарското властничене много мъже са прикривали личните си слабости и неудачи.

През 30-те, 40-те години и много селски момичета се бунтуват срещу тази инерция. Въпреки бедността и предразсъдъците те израстват с по-големи очаквания за своя живот, бунтуват се срещу пренебрежението на строгите си, често пъти деспотични бащи, и принизените очаквания на близките. Инатят се сами да си изберат занятие и съпруг.

Бащата на Боряна (р. 1930) е един от най-образованите хора в селото. Братята ѝ стават офицери. Тя разказва за детските си лудории: *"Дето да станеше беля, все я бех там, много мно-*

го не мислех. Много беа послушни братята, само я не слушах. От беля на беля. Одех и все нещо си патех. Все одехме с момчетата да ловим риба по реката или по дръветата се катерехме."

Не се е побирала в обичайните житейски рамки: *"Мина време, тия взеха да се женаа, а па я бех изостанала и не мислех като них. Я не щех и да чуя за женене, нещо страшно ми ставаше".* Омъжват я *"за да е и тя с хората"*, но тя забягва при брат си. Чак след години сама си избира мъж, става предана съпруга и се посвещава изцяло на семейството. Въпреки че е нарочена за политически неблагонадеждна, никога не се е интересувала от политиката.

Сребра (р. 1925) израства в среднозаможено селско семейство. Баща ѝ зачита повече братята ѝ, не ѝ позволява глезотии, иска да я спре от училище и да ѝ избере съпруг. И тя се бунтува - лъже, краде, бяга. Когато баща ѝ отказва да ѝ даде пари за шоколад, тя сама взема пари от джоба му, после отнася боя и строгото наказание; преструва се на болна - за да си хапне мляко, козунаци, яйца, да си поиграе. Инати се и отива на училище, работи в горския разсадник, учи за шивачка в града: *"Иесента, че идем на училище, я надвих и пойдох у градо, а оно е далеко - 5 км и през Хисарлъко, все през гора се вървеше, а другите деца, нема таква като мене - момече. Па я бех малко мужкарана и не ме бе много страх".*

Харесва си момче за съпруг и въпреки, че баща ѝ и братовчедите ѝ я пребиват, тя се жени за него и му остава верна завинаги. Често нарича себе си *"мъжкарана"*, *"мъжкуданка"*.

Буйната Олга (р. 1928) е едва 17 годишна, когато решава да се махне от село и да се ожени за гражданин: *"До брего да е, ама в градо да е"* и отива в Благоевград да учи за плетачка. Братът на съпруга ѝ избягва в Канада и семейството и е *"подготвено от комунистите"*, изселват ги и ги тормозят. Но въпреки настояванията на баща си, платен партиен секретар, да остави неподходящия си съпруг, тя понася *"мъжки"* всички мизерии и му остава вярна.

Славка (р. 1922) също нарича себе си *"мъжкуданка"*: *"Яз бех най-малечка, па и само я бех момиче и много ме тепаха и*

командиха. Кой че иде да носи ядене на ораче, копаче, жетваре, все Славка. Ама и я съм била много лоша, все си ги клеветех и те все ме тепаха".

Разказва за детските си хитрини и лудории, харесва си едно бедно момче от селото и го взема зет в къщата на баща си.

В психоаналитичен план според Ю. Кръстева (Kristeva, 1986) пред момичетата има два възможни избора - да се откъждат с майка си или да се издигнат до символния статус на бащата. Отблъснати от строгостта и пренебрежението на бащите си и в противоборство с братята си, мъжкарите се бунтуват срещу закона на бащите - авторитет, език, власт - и остават с майките си, с тяхната наслада (jouissance), песенно единени със "свойте си" - съпруг, деца, съселяни. Мъжкарите желаят и пригаждат за себе си някои мъж (заместник на бащата), чрез който да изпитат завещаната от майката предедипова наслада. На речево равнище предедиповото единение с майката съответства на открития ритъм и интонация - сладкогласните мъжкарани не спират да пеят - по сборове, журове, въщи. Отказват се от символите, кариерата, историята.

1. 2. Празнично обновената публичност. Наслаждението зад институционалните условности.

Традиционният публичен ред потиска мъжкарите и те са изобретателни и особено отзивчиви към новостите. Те първи дръзват да учат занаят в града. Оттам донасят в селото - журове, грамофона, хармониката, обувките с ток: *"Зимно време се събрахме... имаше грамофон, я понеже бех малко мъжкарана и се научих да свирим на устна хармоника, почнахме да правим журове, да се учим да танцуваме, ама се криехме, да не ни видат хората"* (Сребра, р. 1925). Те не признават обичайните авторитети, надсмиват се над реда и институциите, които мъжете възприемат твърде насериозно. Сребра непрекъснато надхитря някого - баща си, братята, началника в горското, съпруга на майсторката. Приказлива и нахакана е, обича песните, майтапа, сборовете: *"Яз бех много луда и шурава, обичах много да ходим, да поем, да се майтапим, да правим смешки, а он (съпругът) бе по-сериозен, но не ми правеше забележки, не ми се сърди или да ми се кара"*. Училището не ѝ е вървяло, "каст-

риращото" писмо и строгия ред са я потискали, а и средства не е имала. Отказала се е от кариера, не се е интересувала от политика и история. Изучила е шивашки занаят в града, но не е останала там. Родното място я е привличало, нейната стихия си остава магията на единяващото устно сладкогласие със своите си.

В училище Боряна (р. 1930) се изявява повече в хора и гимнастиката, отколкото в ученето: *"Уважавана бех от всички и даже обичана, една от първите. Даже един учител, я като не знаех и той ми пишеше добра бележка. Затова ми се разсипа живота, не можах да уча... Играехме още и земна гимнастика с кърпи, тояжки, с шорти и бели тениски"*. Организира ученически бунт срещу новия учител-комунист. Не преставаша да си прави майтап, да се закача с другите и това едва не я вкарва в затвора.

Бурните социални и демографски промени, масовото образование, хедонистичните медийни митове са изострили онези неучленените противоречия, които патриархалното общество е потискало с векове, за да се изгради като такова. Мъжкарните свидетелстват за недостатъчността на наследения символен ред, те открехват тайната сцена на пожертваното от него - неизреченото, многообразното, наслажденското. *"Тук няма преди, сега и после, няма истина и лъжа. Тук се съдържа всичко, което е потиснато от думите - от знаците, смисъла, общуването, символния ред - от всичко, което е легитимиращо, бащинско, ограничаващо"* (Kristeva, 1987, 153). Обичайният език и авторитети мъжкарните обръщат в източник на удоволствие и игра. С ирония гледат на сериозните претенции на мъжете за правота и власт. Безусловно верни са само на тези, легнали на сърцето им - съпруга, децата, дружките, земляците. Те са душата както на семейството, така и на селските събори. Със сладостта на словото-песен и куража на свободната езикова игра разсмиват и единяват - отвъд потискащите мъжки претенции за дълговечен ред, език и власт. По-привързани към майката и по-отзивчиви към несъзнателните си влечения, въпреки че се бунтуват срещу символния ред, те отказват ролята на негови съдници и коректив, оставяйки в зоната на женското мълчание, песен, любовна утопия.

2. Утопията на самодостатъчните майки. Присвояване на бащинство и символен капитал. Поетичният език.

Ще се върна назад към следосвобожденския период, за да хвърля светлина върху различните начала на еманципацията на градските жени. Ако житейският път на Е. Каравелова представлява пътя на говорещите жени (жени с образование, професия, обществена кариера), жизнения път на една известна в новата ни история бунтарка - Венета Ботева, представлява сладкодумната еманципация на жената от символния ред (авторитети, ред и език). Официална комунистическа реторика разглеждаше Венета Ботева като предтеча на новата "освободена от еснафски предразсъдъци" жена и затова заслужава специален интерес. В. Божинова (1977) описва живота на Венета Ботева и нейната дъщеря Иванка по спомени и по техни писма и биографични документи.

2. 1. Семейният дискурс. Присвояване на бащинството. Венета е родена в заможнo търновско семейство. На 17 години тя е омъжена за богатия търговец Дончо Петров, *"прибран човек, който не обичал механите и да му се бъркат в работите"*. Мъжът ѝ според нея е бил деспотичен, държал я е настрана от работите си, не е споделял грижите си, *"тя се измъчвала, че между нея и съпруга ѝ не се е създала духовна връзка"*. Въпреки че е от богато семейство, Венета не е ходила на училище, а и до края на живота си не пожелава да се образова, остава си неграмотна - *"безписменица"*. Споделя, че се е интересувала най-вече от къщните уредби.

Решава да напусне съпруга си и тайно забягва със сина си в Букурещ при вуйчо си - заможния български владика Панарет Рашев - родолюбец и благотворител. Синът си смята повече за свое дете, отколкото на съпруга си. Грижи се за дома на вуйчо си. По-късно се увлича по пламенния учител-революционер Христо Ботев, който по това време воюва срещу *"старите"* - еволюционерите в освободителното движение, жлъчно осмива вуйчо ѝ в пресата и съсипва доброто му име. Допада ѝ революционно-анархистичното му въодушевление и привлекателната външност. Самата тя мечтае за житейска освободеност и пламенна любов. Венета не пощадява благодетеля си - избягва със сина си при

Ботев и живее с него без брак, ражда дъщеря. Съсипва окончателно честта на вуйчо си владика. Своеволна, тя воюва срещу обичайните житейски традиции, образци и *"еснафски"* език. След смъртта на Ботев насочва цялата си любов към дъщеря си и се посвещава на нейното образование.

2. 2. Достъп до историята. Присвояване на символния капитал. Самата тя не участва активно в освободителното дело, но като *"жена на героя"* смята, че може да присвои за семейството си саможертвата на поета за национално освобождение. Срещу символния капитал на Ботев тя търси възмездяване от управниците в новосъздадената държава. А всяка нова революционна власт изпитва дефицит от легитимиращи я героични образци. Получава пенсия от революционния комитет в Букурещ, а в новоосвободената България нееднократно вини управниците, че не тачат достатъчно паметта на Ботев, пише до Народното събрание, обръща се и към пресата и си издейства увеличение на пенсията, царят отпуска специална стипендия за обучението на дъщеря ѝ в чужбина. Темата за общественото възмездяване на *"майката или съпругата на пожертвалия се герой"* става особено актуална в годините на комунизма. Продължава да се бунтува срещу еснафското ежедневие, критикува и новите управленчески институции - Народно събрание, правителство, които пренебрегват пожертвалите се герои. Като използва родовия сантимент на самотния си остарял вуйчо, тя измолва прошката му, грижи се за него още две години и наследява богатството му. Купува си къща с два дюкяна в центъра на Търново и осигурява добре живота си.

Сама неграмотна - тя прави всичко възможно сина ѝ, и особено дъщеря ѝ да получат най-добро образование. Продължаващото учене отлага и окончателната раздяла на майката с обичаната дъщеря, а тя все повече я обвързва към себе си - разваля годежа ѝ, тъй като Венета не желае да се премести да живее в Пловдив, където живее годеникът на дъщеря ѝ, а не иска и да се раздели с нея. Дъщерята трябва да се отплаща за жертвите на майката си, която сама я е отгледала и изучила.

Житейската съдба на Венета Ботева говори за някои нарцисистични изкушения пред твърде оправните жени. Женската

идентичност е по-гъвкава, отворена за другостта, преобразуваща. Съпругата чрез мъжа си може да се чувства приобщена към публичния свят. Майката чрез детето си може да е и тя, и своето дете, а чрез него и бащата, обществото. Жертвайки себе си за кариерата на деца и съпруг, тя се чувства мълчаливо съпричастна към обществото. Майката може да се опита и самата тя да проговори - да се себеосъществи - чрез образование, публична инициатива, професия. Но тя може да се изкуши (тласкана от мъжкия деспотизъм, безхарактерност или отсъствие) да възприеме себе си като цялостна и независима (фалическа). Възприема детето като изцяло свое си и отхвърля символните *"посегателства"* на бащинството или пък *"вдетинява"* избрания си мъж и оспорва с институциите притежанието на символните му приноси. Майката в любовно единение със своето дете, присвоявайки изцяло символния капитал на съпруга си - пожертван (изоставен) или самопожертвал се (героично посветен), търси възмездяване за обществените посегателства и накърнено самолюбие. Размирните времена (революции, войни, погроми) окуражават нарцистичните изкушения и преобразението на майката като митичен заслон срещу произвола на историята и езика - изворът на поетичното.

И Венета, и дъщеря й Иванка се бунтуват срещу установения *"еснафски"* ред и *"банален"* език, не вярват на институции и закон; мечтаят за празнични преображения - нов поетичен език и социален строй. Дъщерята Иванка вярва, че просветата може всецяло да преобрази човека и обществото, да ги откъсне от веригите на традицията, авторитета, необходимостта. Мечтае самата тя да се преобрази - би искала да е момче и да има поетическия талант на Ботев. Виртуалните светове на науката разпалват въображението ѝ: изучава Спенсер, Ренан, Дарвин, висша математика, с теория на безкрайно малките величини. *"Ако има безчестие и зли хора... околната среда ги е направила такива. На нас, просветените се пада отговорността да ги просветим"*. Но така и не се заема с никаква служба: *"Аз не учителствам, живея паразитен и при това доста монотонен живот, но към който се отнасям твърде стоически"* (Божинова, 1977, 183).

Иванка жадува за нов език - увеличат я многозначните сим-

воли-образи, който не жертват, не кастрират ("еснафски, експлоататорски"), а приласкават, всепозволяват - поезията, политическата утопия, възможните светове на науката, житейската освободеност. Когато жените отхвърлят символния закон на бащите - езикът, историята, необходимостта (традицията) "на жертвения и притесняващ социо-символен договор се противопоставя хармоничното въображаемо контра-общество без забрани, свободно, наслаждениствено" (Кръстева, 1997, 30).

3. Беззаконието на лошите бащи и закрилата на мъжките жени.

3. 1. Революционната утопия. "Истински" ред отвъд бащините символи.

3. 2. Общуване в семейството. Деспотичните слаби бащи и *"чужди изедници"*, потиснатите майки. 3. Арабаджиева е седмото дете в бедно селско семейство. Баща ѝ е бил парализиран, но деспотичен. Често е отнемал храната на децата: "И крещеше на мама: - Да не си ги раждала, те са деца да търпят, дай да ям! Тогава майка ми излизаше от търпение, караше се, плачеше. Тоягата на баща ми, хвърлена със здравата ръка, прекъсваше воплите ѝ. Тая омразна тояга! Колко пъти е тупвала и по-нашите гърбове, особено по моя. Бях непокорна, винаги отговарях, но и баща ни не ни прощаваше" (Арабаджиева, 1973, 6).

От малка помага на отрудената си майка: *"Майка ми по цял ден работеше чуждо, тъчеше черги и правеше пантофки от въже. Грижата и да ни изхрани бе голяма"* (Арабаджиева, 1973, 6). Никой няма време, а и не иска да разговаря с нея. Израства мъжкарана, инати се и прави това, което си е наумила. Опитва се да открадне пари от иконите в църквата, за да си купи моливи, хващат я и баща ѝ жестоко я набива, оттогава винаги се отказва от Бога. *"Но когато е вдъхновена от това, което символният ред потиска, не е ли жената най-радикалният атеист и най-предан анархист"* (Kristeva, 1987, 158).

Пренебрегвана от братята си и отхвърлена от съучениците заради сиромашията и буйния ѝ нрав, тя търси утеха във възможните светове на книгите. Открадва време от кърската работа и тайничко чете: *"Забравях се над книгите, те ме пренасяха в един по-друг свят. Колко пъти умирах героически, колко пъти*

побеждавах враговете" (Арабаджиева, 1973,10). По-късно брат й я допуска по близо до себе си, защото започва да му помага да разпространява нелегални вестници: *"Брат ни отдавна бе почнал да носи в къщи вестници "Пролетарче", "Поглед", "Рабселкор". По техните страници виждах фотографирани отекли гърбове и лица на бити в полицията работници"*. (Арабаджиева, 1973, 12).

Партийните другари помагат на Зоя да преосмисли и да отхвърли *"потисническия"* ред и език. Пред жените, които не искат повече да мълчат според Ю. Кръстева (Kristeva, 1986) съществуват няколко възможности: *"Ние не можем да си осигурим достъп до сцената на времето, на политическите и исторически дела на нашето общество, без да се отъждествим с ценностите, които се разглеждат като мъжки (власт, суперерего, санкциониращото комуникативно слово, което е в основата на устойчив социален обмен...)* Имаме тези две крайности - да бъдем или най-страстни служители на времевия ред и апарат за неговото консолидиране (новата вълна - жени министри), или да се опитае да го разрушим (друга нова вълна на крачка след първата: издигането на жени в левичарските партии)". Зоя се присъединява към разрушителите, мечтаейки за един *"по-истински"* език и ред, възпътен вече донякъде в *"подземната"* другарска сърдечност и съзаклятния партиен антиезик.

3. 3. Общуване в училищата на живота. Конспиративната публичност и антиезикът. Зоя не разказва за любими учители и за наученото в училище. Понеже е била бедна, учителите са я пренебрегвали. Твърде рано трябва да напусне училище, за да работи *"на чуждо"*, но продължава да се самообразова. Печатното слово я привлича, сдобива се с пишеща машина, печати и разпространява позиви, разнася нелегални помощни марки. Включва се в една алтернативна *"подземна"* публичност: ходи по тайни партийни заседания, конференции, екскурзии. Там, за разлика от външния свят, се чувства значима и приобщена. Опитва се да наустява нелегалните писмени откровения: *"С увлечения четях нелегалната литература. Вестник "Работническо дело" и различни позиви и прокламации препрочитах по няколко*

пъти и се стараех да запомня всичко. Историята на Всесъюзната комунистическа партия четох на отделни коли. Но не всичко ми беше ясно, не разбирах много неща от глава "Диалектически и исторически материализъм". Но неясните въпроси споделях с някои другари" (Арабаджиева, 1973, 16). Непонятните високи регистри на философската, икономическа, социологическа терминология са разпалвали въображението на неспециалистите и са се превръщали в свещени цитати. Написаното, за разлика от чутото, е по-обективно - фетиш, достъпен за контрола на окото и ръцете; може да се конспектира, съхранява, пренася. Разясненията на партийните другари, примерите от живота са придавали устна убедителност на писмено-легитимирания нов ред.

Новият език метафорично преобръща установените езикови значения и помага на Зоя да преосмисли сиромашията си като класово избранничество, семейното насилие като експлоатация, а мъжкаранското си непокорство като революционно призвание. Довчерашните авторитети стават *"бездушни потисници"*, а утвърдените правила *"вековни предразсъдъци"*. *"Установяването на обърнат свят, в който външните други са сведени до предмети, става източник на удовлетворение, което идва от словното преобразуване на наказателната ситуация във награждаваща. Този свят е израз на отчаян опит да се спаси Аз-ът от нарастващото потисничество. Вторият живот и неговият език е въображаем опит за реконструкция на индивида и обществото. Те осигуряват алтернативна социална структура, система от ценности, наказания и награди"* (Fairclough, 1992, 168).

Вместо набожни *"бабини деветини"* Зоя научава от брат си и от партийните другари за приближавания нов обществен ред, в който е възможно управление без потисничество и разделение. В Съветска Русия тя открива загубения земен рай - приласкаващата майчина утроба: *"Научих, че има и по-друг свят от този на безправиято, глада, побоищата и гаврите с хората. Очите ми горяха, когато слушах да се говори за Съветска Русия"* (Арабаджиева, 1973, 12). Ю. Кръстева анализира връзката между образа на потиснатата майка и революционната утопия: *"Ве-*

чният дълг към майката прави жената по-уязвима в символния порядък, по-крехка, когато страда от него, по-язвителна, когато се защитава. Ако архетипът на вярата в една добра и здравомислеща субстанция, присъща на утопиите, е всъщност вярата във всемогъществото на една архаична, завършена, цялостна, всеобхватна майка, без фрустрация, без раздяла, без прекъсване, водещо до символизъм (без кастрация), става ясно, че е невъзможно да се неутрализира мобилизираното насилие, без да се постави под съмнение именно митът за архаичната майка..." (Кръстева, 1997, 32).

Именно жената става съкровения символ на вековното класово потисничество в комунистическата преса: *"Жената е първото робско същество. След пропадането на майчиното право... и до днеска жената е подчинена... По своето безправие жената споделя участието на работника. Но тука тази участ е двойно по-тежка. Намирайки се в икономическа зависимост от мъжа, жената при това е свързана със своя господар през целия си живот. От нейното подчинение няма изход, тя като жертва се намира винаги лице в лице срещу своя палач"* (Бакалов, 1998, 146). Най-после в Съветския съюз жените са се освободили от всякакво потисничество и са напълно равноправни с мъжете - в революцията, управлението, домнените пещи...

"Това, което бащата не казва за несъзнателното, това което знаците и времето потискат във влеченията, се появява като тяхна истина... Тази истина може да се въобрази само като жена: особена истина - нито преди, нито след, нито истинна, нито лъжлива, подземна истина, която нито обсъжда, нито постулира, но отхвърля и произволно пренася" (Kristeva, 1987, 155).

Отблъснати от фанатичността на официалните идеологии и произволът на институциите, подклаждащи политически терор и жестоки войни, мнозина откликват на идеята за обновяващо единение в името на една по-милостива власт, която по майчински да приласкае, да осмири политическите боричкания и да занеми пререканията. Комунистическата партия приласкава пожертваните от историята и езика и обещава нов, не-условен, над-езиков *"истински"* ред - без разделение на бедни и бога-

ти, специалисти и неспециалисти, жени и мъже, тяло и език. Зоя оглавява женската партийна група, а по-късно попълва "женот-делът" в партизанския отряд, който се разправя с много "народни изедници". С мазохистично увлечение разказва за полицейските побои - тялото вече не е само инструмент на езика, антиезикът дава простор на потиснатата телесност, метафоричните преноси. Самото тяло възшества в символ, проговаря.

Комунистическата утопия възниква като предизвикателство към държавно-бюрократичния ред, отчуждението, тя заявява, че коренно равенство и непотискащо управление е възможно. Утопията, както и идеологията, си има своите патологии - значително изопачаване във възприемането на действителността, подчиняването ѝ изцяло на мечтите. Тази патология се описва като ескейпизъм - бягство от реалността, носталгия по загубения рай и майчината утроба. Натрапничавите утопии според П. Рикъор имат логика на мислене, напомняща шизофренната - или всичко или нищо, всичко на часа - бавната работата на времето изцяло се загърбва, предпочитат се пространствените схеми пред времевите. Бъдещето се представя в замръзнал свършен модел, който трябва да се постигне от самото начало - чрез революция, а не стъпка по стъпка. Писането и говоренето започват да заместват действащото. Но "Кой знае дали определена степен индивидуална патология не е условие за социална промяна, поне доколкото тази патология осветлява склерозата на отдавна мъртви институции. Кой знае дали болестта не е част от необходимата терапия" (Ricoeur, 1991, 324).

3. 4. Сбъднатата се утопия. "Неформализираната" комунистическа публичност. Многоезичието и художествените утопии.

Комунизмът побеждава и най-после предоставя на нарцистично засегнатите жени отказваните им с векове предимства, поощрява ги и в най-мъжките професии, издига ги на ръководни постове. Майката се превръща в основна метафора на новия единяващ ред: партия-майка, класа-кърмилница, Родина. Партийният секретар А. Арабаджиев споделя на своята другарка: "След партията най-много обичам теб, след майка си първо теб целувам. Пази се да не оскверниш тия чувства" (Арабаджиева, 1973,

16). Но събдналата се утопия прави бунтарките твърде егоистични и консервативни.

Милка (р. 1934) израства в бедно работническо семейство. Загубва рано баща си и всичко ляга на плещите на оправната ѝ майка. Отива да учи за шивачка във Велико Търново. Като дете на "стар партийен другар" след 9 септември получава възможности за кариера, става активна ОФ и партийна агитаторка, работи като счетоводителка. "С майка ми се разбирахме много добре. И двете бяхме в БКП-то. Тя беше из партийните бюра - съветник, както и аз - общински съветник, ходехме по събрания, агитирахме хората. Дори на нея ѝ казваха "Цола Драгойчева", защото беше нещо необичайно жени да се занимават с обществена работа - това се вършеше по селата обикновено от мъже, но ние с нея се занимавахме с това, защото... нямаше достатъчно мъже, баща ми беше починал вече отдавна, той също беше партийен член... и със майка ми не сме имали никакви недоразумения".

Комунистическата утопия изисква тотално единение: на мисли, чувства и дела; на реалност и въображение. Новите управници правят опит да конструират една нова тотална (свещена) публичност, която да премахне границите между свободните граждански начинания, държавните институции и частното общуване. Доброволните прояви (самодейни прегледи, митинги, туристически дружества и пр.) се организират от държавни служители, на партийните събрания се обсъждат както производствени планове и технологии, така и семейните крамоли и сексуалните провинения на служителите; професионалната кариера, освен от формалното образование, зависи от родовата биография, а също и от спортните и художествени таланти (спорта и самодейността стават задължителни за всяка институция). Посланието на новия публичен ред е: всички са равни и всеки може да е всичко - на самодейната сцена, в службата и вкъщи.

Но революционното въодушевление се поуталожва, а истинско народно всеединение не настъпва. След избиването на стария елит и дискриминацията на неговите потомци се утвърждава нов елит, а утопията започва да се превръща в господстваща идеология. Управляващите се приучват да запълват дупките между реалностите и претенциите на остаряващата утопия, да

живеят не в една тотално открита колективна публичност, а в множество прикрити публични светове, всеки със свой непреводим език.

Когато вижда, че възпяваната утопия няма да се сбъдне, Милка отграничава завинаги света на думите от реалността, усвоява множество непреводими езици: официално-тържествен, партийно-циничен, художествено-космополитен, специализиран, туристико-чуждестранен - и ревностно крепи лицемерния, но облагодетелстващ я обществен ред. *"Издигнатите на командни постове жени, които придобиват внезапно както икономически, така и нарцистични предимства, отказвани им в течение на хилядолетия, се превръщат в стълбове на местните режими... в най-пламенни защитнички на установения ред. Но всички те водят до уравниловка, стабилност и конформизъм с цената на потъпкването на изключенията, личния опит и случайностите"* (Кръстева, 1997, 30-31).

Като партийен секретар, Милка чете на народните маси доклади *"за победата на комунизма над гнилия капитализъм"*, а с партийните избраници-туристи се прехласва по живота на Запад. Народните маси започват да и изглеждат като тълпи. Гледа с презрение на "обикновените наивници" и мечтае за силни личности, каквито открива сред бившия комунистически елит (числото начало) и световната литература. Революционните утопии са смъртен враг на всяка идеология и комунистическият елит пренасочва обществените недоволства към по-меките форми на утопичност - художествените игри. Културата се провъзгласява за новата религия, а културчиците-жреци внушават новото послание: морал и истина има само в книгите, картините и киното (или при някое друго прераждане), възхищение заслужават единствено художествените герои: *"Няма такъв човек да е пример за мене. Аз просто героите ги взимам от книгите. И дори някои ми казват, че понеже четях много биографии, че това било мания за величие. Но аз се възхищавам от всички велики личности, независимо дали са художници, артисти, композитори или политически дейци. В реалния живот не мога да се спра на никого, на който бих подражавала. Черпя положителните примери предимно от литературата. Възмущавах*

се, когато трябваше да развенчаем култа на някой, например на Сталин, щото аз го харесвах като силна личност, харесвам го и сега" (Милка, р. 1934).

Изкуството е "истинско", а животът е твърде произволен: морал, истина, чест - всичко е относително. Милка би искала да е друга - да се е родила момче, да не е страдала от туберкулоза, да е станала офицер, да се е родила на Запад: *"Но пък мен ме влечеха всички мъжки професии. Докато бях в Търново, още в гимназията си карах всичките курсове на ДОСО-то - радио, телевизия, спортна стрелба... Спортна стрелба - изкарах кадровия курс и предавах на по-големи, с пистолет, изкарах и с винтовка"*. Култа към културата поощрява "океаничните" копнежи на наранените нарциси по другост - художествените игри на другост се превръщат в основна черта не само на самодейните сцени, но и на ежедневното общуване и съзнание.

В. Говорещите. Дъщери на своите бащи.

1. Достъпът до историята. Установяването на независима българска държава е позволило на повече бащи да се отличат - не само натрупалите име и имане, а и спечелилите символен капитал в националната революция. Новите държавни институции и индустриализацията предлагат кариера на мнозина. Бащите излизат от семейните стопанства и постепенно грижите за възпитанието на децата се прехвърлят върху майките и публичното образование. Образованите бащи започват да гледат по друг начин и на съпругите си, и на своите дъщери, поощряват ги в училището, професията, обществената изява.

Интересът на дъщерите към историята е свързан най-вече с бащините разкази за техните минали геройства, кариера, обществени изяви: *"Баща ми беше попски син, обаче с изрядни желания за наука... Беше учител, първият директор на Разложката гимназия, първият председател на разложкото читалище. Съратник на Гоце Делчев, обичаше да пее в черква... Пеехме много народни песни, пеехме бунтовни песни, баща ми много ги обичаше. Той е бил голям бунтовник. Осъждан е на петнадесет години затвор от турците, но е могъл да се спаси. Хайдушките песни ни беха нещо резонно..."*

... Държеше много на авторитета на нашето семейст-

во - и в село и тука... А едно време е бил направо герой човек, родолюбец. В града, като бил при турците, още разни тайни писма пренасял до Рилския манастир. И с Гоце Делчев се срещал в Банско, отивал и идвал е тука. Гоце Делчев е идвал в Разлог и там в старата къща, Дупиновата, е имало кръчма и там се събирали турците и българите" (Надя, р. 1928).

Таня (р. 1932) също разказва за баща си - свещеник, който е симпатизирал на комунистите, но след 9 септември се възпротивил срещу политическия им произвол: *"Баща ми тогава, излиза, гледа митинг на площада, тука. - За какво е тоя митинг? - Георги Трайков е предател, да гласуват, да го убият. Баща ми се качва на сцената и вика: - Вие познавате ли го Георги Трайков, видехте ли го, кой ви каза, че е предател? Добре, ама баща ми го свалят от сцената..."*

Н. Самарджиева (1998) изследва биографиите и научната кариерата на първите жени-исторички в периода между двете войни. Техните бащи са видни личности: Иванка Акрабова-Жандова и Евдокия Петева-Филова са генералски дъщери, Вера Иванова-Мавродинова е дъщеря на известния археолог Йордан Иванов. И след женитбата дъщерите съхраняват бащините си имена и патриотичните им завети, а за съпрузи обикновено вземат колеги и съмишленици: Е. Филова е съпруга на известния изкуствовед, по-късно министър-председател Б. Филов, съпругът на В. Мавродинова е уредник в Археологическия отдел на музея, в който работи.

2. Семейният дискурс.

Общуването на отличилите се бащи с децата се формализира - започва да следва определен режим и етикет. Бащите не забравят, че са уважавани публични фигури и сред най-близките. Служебно и обществено заетите бащи все още имат достатъчно време за семейството и възпитанието на децата. С тях се опитват да се държат на почтително разстояние (дистанцираща вежливост), изискват не само послушание, но и уважение заради личните качества и обществения престиж. От институциите, в които са служили, бащите са привнасяли и въкъщи формален ред и дисциплина - регламентирали са задълженията на децата, техния режим на учене и работа: *"Бяхме шест деца. Такова едно*

многолюдно семейство, обаче цареше винаги дисциплина и уважение в нашата къща. Закон беше, имахме един кон, с който баща ми прехождаше от село в града като учител, коя от нас ще слезе да хване дисагите на баща ни, да го посрещне и често пъти се сблъскахме с по-малката ми сестра за това нещо...

... А пък баща ми беше певец, свиреше на цигулка и беше стриктно привързан към семейството. Баща ми ни караше да работим, на всеки казваше онова, което трябва да прави. Аз вече бях голяма в гимназията, имахме кон и така да не ме обиди, да ми каже "Иди да песеш коня!" ми казваше "Наде, аз ще сложа седлото на коня, ти вземи книгата, та се качи, да отидеш да се разходиш и да попасеш коня"... Така дипломатически ме използваше да ходя вече голяма мома, да паса коня, пък аз обичах да яздя" (Надя, р. 1928).

Властта на бащите вече не е традиционно безусловна. Те не допускат децата преклено близко до себе си, но не са и натрапничави към тях: смятат, че всеки има право на свой избор и тайна. Системата на вежливост в семейството вече не е йерархична, а симетрична - на взаимна почтителност и дистанция, такава каквато е и в новите институции. Традиционната вежливост е или патриархално йерархична: по възрастните и мъжете имат по висок статут от по-младите и жените, затова децата са почтителни към възрастните, а те от своя страна са фамилиарни към тях; или се проявява като спонтанна взаимна фамилиарност. Новото публично достойнство на бащите изисква от тях да бъдат себевзискателни (упрятни и дисциплинирани) и себеуважаващи се (независими и съдържани). Майките може и да избухват и бият, бащите рядко посягат. Отпускат се само в специални случаи: тогава свирят на цигулка, разказват и четат... Бащите се държат като публични фигури и вкъщи и приучат децата към лична съдържаност и формален ред. Но те все още не са напълно отчуждени, за децата те се превръщат в съкровена връзка между уюта на частното общуване и безстрастния "лишен от удоволствия" институционален дискурс.

В психоаналитичен план при първичната социализация пред момичетата има два възможни избора - да се отъждествят

с майка си или да се издигнат до символния статус на бащата. Във втория случай, момичето, като се идентифицира с баща си, потиска майчината наслада и пренебрегва половото си отличие от бащата, което по-късно се проявява като склонност към равноправни междуполови отношения, феминизиране на мъжкия партньор или отказ от партньор (Кръстева, 1997). Дъщерите на отличилите се бащи или остават неженени, изцяло отдадени на професията, или вземат за съпрузи съмишленици, колеги. За потиснатата сексуална наслада на "говорещите" жени, първа свидетелствува Е. Каравелова. След сватбата си с П. Каравелов тя с месеци не пожелава да спи с него, а за първия полов акт споделя: "За мене актът не бе наслада, както после съм чувала от много жени, а отвратително насилие" (Каравелова, 1984 б, 88).

3. Символният закон на институциите: училището, службата.

Израснали с нагласата за ясно отграничаване на публичното от частното, много от говорещите жени възприемаха биографичното интервю като публичен акт, а не като лична изповед. Те разказваха живота си, следвайки схемата на служебната биография - произход, училище, успех, професионална реализация, обществени изяви.

Спомените за училището заемат по-голямата част от биографичните им спомени. В тези разкази училището не е вече възрожденското съзаклятническо братство, а формална институция, учителят не е народен будител, "един от своите си", а отчужден професионалист, образец за новата публична нормативност: писмен регламент, униформа, хигиена, етикет. Част от тях са учили и в чужбина при извънредно строг пансионен и учебен режим. Училището е продължавало започнатото от бащите дисциплинирало е с училищния ред, с принципността на учителите, с нормираната общозадължителна система от знания и оценки, със стандартизирания писмен език. Отграничаването на публичното от частното, на институционалния ред от ежедневната спонтанност е често срещан акцент в ученическите спомени:

"Учителите - една, помним я, по френски, несериозна, защото, седне на катедрата, и почне да си кърпи - некакви си носеше домашни дрехи; даде ни класна или домашна, ние всич-

ки препишеме, и на другия ден вика: - Всички сте преписали!, почваме отново, днеска така ще имаме класна. Това съм запомнила като едно такова недобро от гимназията" (Таня, 1932).

"Един път влиза директора и ни вижда - който си носи мрежа, да си купи нещо от пазара, е дошъл в училище с нея и я размахва. Че като ме извика директора: - Ела тука ти! - беше ми и настойник той, щото е приятел на баща ми - На тебе не ти прилича - той тихо говореше - на тебе не ти прилича, аз от тебе искам пример на всички други. Аз се стъписах, ни черна, ни бяла" (Надя, р. 1928) .

Училището е окуражавало и публичните себеизяви, развивало у момичетата чувството за обществена значимост: те разказват за това как са се отличили в самодейните хорове и драматични групи, за изявите на благотворителните утра, вечеринки, празници, на които са набирали средства за бедните ученици:

"Когато пораснах малко повече, отидох да пея в черковния хор. По това време имаше един певец - бай Васил, много хубав човек, който даде много за нашето читалище. Той, освен че беше деригент на черковния хор, беше и диригент на ансамбъла и хора в читалището. Така под влияние на неговата дъщеря - Татяна, която беше моя приятелка, на 12 години ме приеха в черковния хор. На 13 вече пеех и в читалищния хор - там бях алтиска" (Надежда, р. 1926).

"Още щом дойдох, имаше един учител по пеене - Алекси Попиванов, от Годлево беше и той. Годлевец, ама с висше образование човек. Веднага ме избра да пея в хора. Често пъти се правеха срещи на родителите с учениците - утра ученически в Читалището. Той ми каза: "Ти ще пееш утре сутринта на утрото соло". "И коя песен ще пея, учителю?" Аз се разтреперих, защото в Годлево така пред хората съм пяла в училището, но тука, за да излеза пред града, ми беше, така, притеснено. И излязох на сцената и захочнах да пея "Отвъд зад гората" - това беше първата песен, с която излязох на разложка сцена. Хората ръкопляскат, а аз се треса от притеснение, но мина благополучно" (Надя, р. 1928) .

3. 1. Професионалното призвание. Професионалната специализация е крайната цел на формалното публично образова-

ние. В началото на века жените успяват да наложат девическото гимназиално образование да се изравни с мъжкото, да си осигурят достъп до университета и до всички престижни професии. Много от родените през 20-те - 30-те са не само грамотни, но получават средно и висше образование и се осъществяват професионално - те могат да станат не само учителки и лекарки, но и служителки, юристки, инженерки (през 1880 е назначена първата жена чиновничка в пощите, а през 1910 в Народната банка; жените юристки добиват адвокатски права едва през 1929 година).

След разказите за училището *"говорещите"* жени проследяват в подробности професионалното си себеосъществяване. Останала неомъжена, Таня изцяло се отдава на отговорната си работа на операционна сестра. Случките от служебния живот запълват биографията и: *"Най-много ми харесваше, още като стажувах, операционна сестра; и си мислех, че това е много сложна работа и сигурно не може да се стане, но аз ще опитам; като завърша, ще стана операционна сестра. И така и стана. В Бобов дол като бехме, там нямаше, хирург имаше, но условия нямаше да се оперира; и след това, като се преместих в София, си спомням във Втора хирургия като отидох, имаше няколко души професори, които оперираха. На мен ми беше много интересно отначало, как с професор ще оперираш, как ще приказваш, как ще се държиш; но само след известно време разбрах, че и те са като нас, даже с тях много по-лесно се работи, отколкото с другите"* (Таня, р. 1932).

Мария (р. 1931) израства в заможено семейство, репресирано след 9 септември. Разказва за безсмислените унижения, които баща ѝ и дядо ѝ е трябвало да понесат при национализацията. Успява да се изучи за учителка, остава неомъжена, на учителското си призвание гледа с отговорността и всеотдайността на майчинската саможертва и това и помага да понесе търпеливо произвола на новите управници:

"Имах отлична диплома. Който нямаше прословутите връзки да се уреди, отиваше в Силистренски, Кърджалийски или Смолянски окръзи. Аз работя вече 25 години в с. Зверен като учителка по биология... Обичах много да извеждам мой-

те ученици на излети, да им показвам тези красоти, да изучаваме природата при естествени условия. Най-голямо удоволствие изпитвах сутрин, когато отивах на работа. Обичах да заставам на прозореца и да наблюдавам стотиците деца, които идваха към училището. Тогава усещах най-силно голямата отговорност, която аз и всички колеги бяхме поели..."

Надя (р. 1929) се омъжва за колега учител и училището става вторият им дом: *"Мъжа ми беше истински човек, в пълния смисъл на думата. Той ме въвлече в читалищния, в културния живот на града. Веднага почнахме да пеем, да свирим, да изнасяме оперети в училище. Той всичко ми помагаше. В училище беше като втори роден дом. Толкова го обичах аз училището. Бях влюбена в моята училищна работа. За мене всички деца бяха добри, мили и хубави. Не можех да вляза в клас, в какъвто и да е урок с празни ръце. Все нещо да нося, с нещо да ги заинтригувам. За да ме слушат и да ги науча. Даже моят съпруг ми казваше "Какво е това от тебе бе, само рисуваш, само изрезваш, само носиш разни картини..."*

В обществените си изяви повечето говорещи жени са симпатизирали на социалистическите идеи за обществено подпомагане на *"бедните и унижени деца на българската нация"*, участвали са в благотворителните изяви за подпомагане на бедни, сираци, инвалиди от войните. Не са възприемали революционното комунистическо насилие, класовата борба, и сега подчертават нуждата от политическо помирение: *"Какво беше след девети - лично отмъщение. И преди го имаше. Да вземат да се разберат и да се оправя България"* (Невена, р. 1926).

IV. Вместо заключение: Идеологията и говорещите жени.

1. Публичният дискурс. Женското право и нацията. Гласовете на безгласните.

Като използвам и писмените биографии на изтъкнатите жени (Е. Каравелова, С. Рачо Петрова, К. Филова) както и статии на жени в периодичния печат години ще се опитам да открия приносите на говорещите жени към публичния живот и език и националната идеология в началото на века.

В свободната гражданска публичност мъжете са привлечени най-вече от политическите партии и благоустроителни местни начинания, те се сдружават и въз основа на индивидуалните си предпочитания и хобита - спортни, туристически, пчеларски, филателистки и т. н. Жените се включват най-вече в многобройните благотворителни, просветни и червенокръстки сдружения - *"Съюза за закрила на децата", "Съюза за безплатни трапезарии", "Самарянка", "Света Троица", "Дом на инвалидите", "Фонд на сираците от войната", "Институт за сираците"* (вж. К. Попова, 1998).

В началото на века нацията се превръща в идентификационна общност, която помага да се надскочат традиционните граници на семейството, рода, еснафа, общината. Много жени съзират в нацията своето духовно семейство, а в майчинските грижи за нейните изпаднали в нужда чада - сираци, инвалиди, бедни, невежи, болни - своето женско и човешко призвание: *"Само тъй ще бъдем истински учителки и жени"* - пише в писмото си учителката-съветничка към Съюза за закрила на децата (Попова, 1998). *"Тогава аз, жена, чиято задача е да избърша сълзите и внесе утеха в ранените български сърца..."* - пише милосърдната червенокръстка сестра С. Р. Петрова (1991, 29).

"По своята същност, нацията, бидейки един колектив, чието единство се състои изключително в известна общност на съзнанието на членовете му, се отличава от такива колективи като семейството, съсловието, държавата... Нацията е едно свободно общество в този смисъл, че принадлежността към него не е обусловена с никакви правови норми, никакви формалности... В туй отношение нацията е аналогична на обществото на вярващите, което според терминологията на св. Августина е "град Божий", сфера на свободното общуване на чистите духове" (Бицили, 1995, 10).

Ако мъжкото право е преди всичко политическо (закона), женското право е повече религиозно (милосърдието). Жените за разлика от мъжете тълкуват човешкото лице най-вече положително- всеки (и най-изпадналият) има право да бъде разглеждан като значимо човешко същество, което може да допринесе за общото благо. Гражданската им стратегия е солидарността и съ-

причастността. Мъжката независимост и борбеност (отрицателното лице) не бива да се абсолютизират - в името на независимостта хората не могат да бъдат оставяни необезпокоявани в тяхната мизерия и отчаяние. Капиталистическите мъжки митове, че хората изцяло отговарят за съдбата си, т. е. че се провалят само мързеливите и неспособните - жените възприемат повече като израз на мъжкарска горделивост пред съдбата и обстоятелствата. Зад реториката на независимост и борбеност мъжете често крият егоистичното си безразличие и жестокост.

Женските сдружения в съучастие с църквата, двореца, социалистите се заемат да просветят семействата и институциите в ново отношение към слабите и оцетените - децата, инвалидите, бежанците, бедните - като към равноправни и достойни членове на националното семейство, имащи право на глас и осезаемо публично присъствие. Огласените в публичния диалог мнения на жените предизвикват спокойно-ритуалния символен ред, задълбочават публичния разговор, който често прикрива горделива монологичност или самоцелни мъжкарски дуели. Жените обнадеждават и други *"неми и потиснати"*, че нова изразност и публична взаимност са възможни.

2. Женският обществен компромис: милосърдие, търпимост, прагматизъм - срещу мъжката идеологическа принципност.

Жените си извоюват равни изборителни права с мъжете (1937) и равноправно участие в политическия живот. В биографичните спомени и в статиите в пресата много жени се противопоставят на грубото политизиране на женското движение - обвързването му с комунистическата класова нетърпимост. Е. Карвелова (1984), С. Русчева (1929), Д. Иванова (1923) и др. разглеждат политическите права на жената не като входен билет за яроствната партийна арена, а като възможност да бъде усмирена мъжката партийна нетърпимост, покриваща незряло себеувеличаване и агресивност към другите - в името на нацията. *"Като майки на своя народ и като гражданки на своята страна, наше право е и наш дълг да се намесим и да дадем своите усилия за спасението на народа и спасението на страната"* (Иванова, 1923, 261). Отличилите се жени са склонни към обществени

компромиси и са чужди на революционните идеи: и това е естествено, професионалистът може да си върши работата само в една дисциплинирана и устойчива публичност. *"Професионализацията е немислима без укрепването, развитието на обществените структури като цяло. Човекът с диплома е осигурен само при наличието на стабилни институции в добре уредено общество - развита здравна помощ и социално подсигуряване, изградена образователна система и т. н. ето защо професионалистите са заинтересувани от регламентирания обществен порядък"* (Попова, 1997, 219).

Страненето на говорещите жени от революциите и радикалните идеологии Ю. Кръстева обяснява и с крехката им позиция в символния ред: *"Когато бяга от символния бащин ред, мъжът може да се посмее... Но жената има достъп до символния ред само, когато се е отъждествила с баща си. И затова когато в речта ѝ нахлуят неоформените, безсмислени майчини ритми, те не само че не я успокояват и карат да се смее, но заплашват да разрушат символната ѝ броня и я правят екстатична, носталгична или луда. Жената няма за какво да се смее, когато символният ред се сгромолясва"* (Kristeva, 1986, 150).

В биографиите си мъжете с охота обсъждат управлението и уредбата на държавата, политическите партии и идеологии. Често мъжката политичност се свежда само до реториката на политиканско всезнание и незачитане на "авторитети над мене", а политическите идеи - до политическо пристрастие и преследване. Жените общественички са особено чувствителни към политиканското реторично големееие на мъжете. За инфантилността на управниците в новата българска държава - мъжкарското перчене с власт и титли, лично облагодетелстване, мъстене и партийна партизанщина, умело скривани зад патетичната реторика на всенародна служба - често говорят в биографиите си и Е. Каравелова и С. Р. Петрова, и много жени в статии в периодичния печат от 20-те - 30-те години.

Женското обществено движение оглася ценностите на националното помирение и прагматизъм, идейната търпимост и състрадание дори и към враговете. Султана Р. Петрова, дворцо-

ва дама и медицинска сестра от войните, осъжда политическите преврати и изстъпления и отляво и отдясно, и зад публично огласената идеологическата принципност често е склонна да съзира отмъстително мъжко честолюбие:

"У нас съветското правителство използва разколебанияте чрез погрома и мизерията български синове и тяхното недоволство от неудачното управление на буржоазните партии. И най-лесно се поддаваха на тая разрушителна пропаганда крехките души на учащата се младеж. Двама комунистически водители, чиито имена ще останат паметни в кървавите дни на това въстание - Коларов и Димитров - запалиха фитила на хвърлената бомба и престъпно, подло, гнусно избягаха в Съветска Русия като оставиха да загинат стотици млади български деца..." (Петрова, 1991).

"В септември 20, 1923 г. избухна въстанието на комунистите у нас и бе потушено жестоко, безпощадно, така както можеше да направи само един генерал Русев. Наказание безспорно заслужаваха тия разбунтувани български чада, но аз, която бях виждала комунисти да отиват безропотно на бой срещу врага народен, не можах да не бъда покъртена от строгостта и тежестта на наказанието" (Петрова, 1991, 322).

За тази си публична позиция е заподозряна в симпатии към комунизма: *"Хвърли ми се срамното петно на предателка и при все това аз останах неразколебана, вярна на себе си и на своя Бог, на своята любов към българските деца, каквито и да са те" (Петрова, 1991, 331).*

Д. Иванова изтъква нуждата от политически права на жените, за да може майчинската грижовност и прошка да се противопоставят на мъжката непримиримост - изкушаваща към занемяване на противника (цензура), която пък предизвиква революционна конспиративност и насилие: *"При това положение политическата борба отиде до такива крайности, щото потъпка и ред, и законност, и свобода на печата, и свобода на събранията, като достигна до малтретиране, биене и убиване на политическия си противник. А този начин на борба е вече начало на гражданска война, наречена с по-правото си и по-силно име братоубийствена война. И докато всички виж-*

дахме тази угроза, без да смеем да я изречем, днес печатът гласно изнася питането "Не е ли време на нелегалността да се отговори с нелегалност". То значи, че вратите на братоубийствената война се разтварят широко" (Иванова, 1923, 260).

Е. Каравелова е особено чувствителна към мъжкото реторично себезалъгване и прикриване на корисни страсти зад гръмки принципи. Зад партийната патетика на комунисти-нихилисти и крайни националисти тя разобличава мъжкарско себеголемее-не: *"Първият (Мемиш ага) се ошари с разни жълти тенекета, вараклии хартии и панделки една от друга по лъскави, вторият (новият политик) се ошари с разни брошури и вестници, със заглавия и идеи една от друга по-ефектни и по-кичести. Първият искаше признание за своето величие в поклони, в те-манета... Вторият тъй също иска да го признават хората един път за проповедник и апостол на свободата, друг път за непогрешим тълкувател на смисъла на нашите политически учреждения и закони, трети път за законен разпоредител на нашите народни съдбини..."* (Каравелова, 1984, 337).

Женското политическо движение оглася ценностите на националния прагматизъм и трезвост, в противовес на мъжката партийна нетърпимост, себеласкаенето от близостта с Велики сили.

Като медицински сестри във военните болници и в благотворителните грижи за инвалидите, бежанците и сираците, жените опознават войните откъм *"негероичната"* им страна. Женското движение за мир учленява публично нови значения - тези на жертвите на войните; неговите деятелки обсъждат правото на държавните мъже да жертват хиляди *"незначителни"* животи за героичните си каузи. Е. Каравелова участва във Международната женска лига за мир и свобода, пише за разоръжаването и новия мирен диалог в Обществото на народите.

В началото на века жените допринасят за обогатяването и обновата на публичния език. Неочаквано огласените женски значения и метафори разчупват ритуалистично-скования език на мъжете, партийната им патетика и идеологическа принципност. Проговарянето на жените прави възможен един нов публичен диалог: между мъжете и жените, между богатите и бедните, меж-

ду града и селото, победителите и жертвите, между официалната идеология и утопията. За съжаление комунистическата цензура след 1944 слага край на започналото обогатяване на публичния език и обществените идеи, настоявайки, че различията не трябва да се учленяват, а да се премахнат, най-вече като се преследваме, че не съществуват.

Според Ю. Кръстева пред жените, които не искат повече да мълчат, има две крайни възможности: или напълно да се откъдестват със съществуващия ред и да станат негови най-страстни служителки или да се опитат да го разрушат в името на друг по-"истински" ред. Най-плодотворен според нея е средния път: *"Да се откажем и от двете крайности. Нека знаем, че една привидно мъжка, бащинска идентификация, доколкото поддържа символа и времето - е необходима, за да имаме глас в политиката и историята. Нека да усвоим тази идентификация, за да избягаме от самодоволния полиморфизъм, където е така лесно и така удобно за една жена да остане. Но нека отначало да сме наясно с нарцистичните изкушения, които една такава идентификация носи, да отхвърлим развитието на една завършена жена... Нека вместо това действаме на социо-политическата и историческа сцена като неин негатив: което значи да съдействаме на всички тези, които се отказват и "плуват срещу течението" - всички, които се изправят срещу съществуващите отношения на производство и възпроизводство... Но как да сторим това? Слушайте; признавайки неизреченото във всички дискурси, колкото и революционни, като изтъкваме всичко онова, което остава неудовлетворено, потиснато, ново, ексцентрично, непонятно, това, което нарушава взаимното разбиране между установените власти".* (Kristeva, 1986, 156).

Библиография:

- Fairclough, N., 1992: Discourse and social change. London
Fairclough, N., 1989: Language and power, London
Kristeva, J. 1986: The Kristeva reader, ed. T. Moi, Oxford
Kristeva, J. 1980: Desire in language, ed. L. Roudiez
Kristeva, J. 1987: Tales of love, London

Lacan, J., 1991: Four fundamental concepts in psychoanalysis.

Ricoeur, P. 1991: From text to action. Oxford.

Бакалов, Г., 1998: Жената и комунизмът (1921). В: От сянката на историята, С.

Бицили, П., 1995: Що е нация? В: Balkanistic forum, кн. 2, Благоевград

Денисов, Л., 1995: Жизнь в христианской семье, Москва

Иванова, Д., 1998: Българката пред събитията (1923). В: От сянката на историята, С.

Кръстева, Ю., 1997: Времето на жените. В: Времето на жените, 16-40, С.

Кръстева, Ю., 1992: В началото бе любовта. Психоанализа и вяра, С.

Попова, К., 1997: Баща ми беше пощенският раздавач в селото... В: Предци и предтечи. Митове и утопии на Балканите, Благоевград

Попова, К., 1998: Само тъй ще бъдем истински учителки и жени. В: Дарове и съкровища. Духовна приемственост на Балканите, Благоевград

Русчева, С., 1998: Семейните и обществените задачи на жената (1929). В: От сянката на историята, С.

Самарджиева, Н., 1998: Жени-пионери в научната историческа сфера - периода между двете войни. Доклад на националната студентска конференция "Университетът и младите на Балканите", декември, Благоевград

Източници:

Автобиографичен архив на БОАСО (Балканско обединение за автобиографистика и социално общуване). Устни гещалд биографии. Благоевград

Арабаджиева, З. 1973: Не те пускам посред нощ. С.

Божинова, В.Р., 1977: Внучката на Венета Ботева разказва за Ботевото семейство, С.

Каравелова Е., 1984: Като антична трагедия. С.

Каравелова, Е., 1984 б: Спомени на Е. Каравелова. С.

Милева, Е. 1983: Върни ни мъжете. Варна

Попвасилева, Ю., 1988: Порой. Варна

Петрова, С. Р., 1991: Мои́те спо́мени. С.
Филова, Е., 1992: Дневник (май 1939 - 15 август 1944), С.
Хайтов, Н., 1988: Дневник, 1 и 2 книга. С.
Хайтов, Н., 1962: Жени хайдутки, С.

Бог ли ги беше създал такива?
Мъжете от двадесети набор в село Тешево
Кристина Попова

Интересът към явлението *"двадесети набор"* се породи в дните на студентската експедиция през 1995 г. във връзка с подготовката на кръглата маса *"Предци и предтечи. Митове и утопии на Балканите"*.¹ Той започна от една снимка. Разговаряхме с възрастен учител от селото в дома му за неговия жизнен път и избора на учителска професия. В разказа за неговия жизнен път търсехме причините, които са накарали едно селско момче да избере учителската професия. Разгледахме и семейни снимки. На една от тях се виждаха група младежи в градско облекло, вероятно на излет във от селото. Оказа се, че това са група връстници, между които и братът на нашия разказвач:

"... Това е... брат ми. Най-големият ми брат. Те са много другари тука. Има един набор техен, дваисти набор се казваха. Някак си Бог ли ги е създал така? Всички нещо по-друго са. В манталитета, в интелекта бяха по-други така - този набор - двадесети. С балтони и друго, това е четиреста години, трийсет и девета, четиреста. Тогава е правена тази снимка. Другите младежи с бричови шаячни, с обувки..."

Не бяха учени, но събудени. Да... прогресивни... Може би някой им е дал насока, не знам, аз съм бил малък. Много от тях станаха, от тия, отиваха като шивачи, та да се учи за шивач - там вече работа - и му дават по някой лев. А да отиде да се учи като ученик в гимназията, там вече на пълна издръжка. Брат ми, най-големият шивач, после счетоводител стана, и отива да се учи при майстор, не в училище.

И тия хора, двадесети набор, в тая посока се ориентираха, занаятчий, с възможности да учат, но финансите са им били малко. Бяха много... с останалите връстници ако мерят крачки, 5-10 крачки са били от другите. По-духовити, по-повече са търсили да се извият, да работят друга работа"²

Така се срещнахме първо със спомена за двадесети набор, преди да познаваме неговите представители. След това се оказа, че двадесети набор е толкова известен, че всички в селото може-

ха да изброят неговите представители. Наскоро беше починал един от тях, бяха останали още 4 души. Един от тях отсъстваше, така че всъщност разговаряхме само с трима.³

Настоящата статия се опитва чрез автобиографичния метод - който е единствено приложим в случая - да очертае силуета на двадесети набор в село Тешево както чрез спомена за тяхната колективна дейност, така и чрез спомените от индивидуалния жизнен път. Като база на първото са взети спомени от тримата представители на двадесети набор. Допълнителната характеристика е направена след това предимно на основата на спомените на един от тях.

Още краткото описание на двадесети набор, което имаме, предизвиква много голям интерес. Ставаше дума за наличието на определена младежка култура в края на тридесетте години в това село, която беше оставила извънредно силни следи. Какво беше направило двадесети набор толкова запомнящ се феномен в с. Тешево? Какво беше отделило тази възрастова кохорта в селския планински бит от останалите близки по възраст връстници, както и от другите поколения до степен да я превърне в местна легенда? Дали това е било резултат на копиране на градската младежка култура и по какъв път е станало?

Младите поколения след Първата световна война.

Поколенческите различия и противопоставяне са дискутирани много през двадесетте и тридесетте години както в България, така и в цяла Европа. Многобройните младежки организации, кризата на родителския и училищен авторитет, засилената връзка с връстниците са постоянна тема на дискусиите в печата. Тази дискусия се активизира още повече с появата в началото на тридесетте години на т. нар. *"трето поколение"*. Неговите идеолози са обединени главно около сп. *"Млада България"*. Трагичната вина на старите поколения във властта и липсата на бъдеще за младите са негови основни теми. Съзнанието за потиснатата креативност на младото поколение заедно с много пошироките хоризонти на неговото мислене и компетентност, отколкото предишните поколения, са също източник на поколенческо противопоставяне. 4

Според Карл Манхайм, който в края на двадесетте години

въвежда вече многократно споменаваното от философи и писатели понятие "поколение" като понятие на социологията, поколението се създава от нещо, което той нарича "историческа преживелица".⁵

Заедно с това поколението се определя по-късно като "общност от индивиди, които в по-голяма социална общност са свързани с общи ценности, преживявания и нагласи, и ясно се разграничават от по-старите и по-млади поколения".⁶ Сотир Янев, който в средата на тридесетте години публикува написаната под влиянието на Карл Манхайм своя книга *"Образът на младото поколение"*, очертава териториите на младото поколение в България, както и неговите прояви:

"...Това са младежите, които пълнят днес гимназиите, университетите, чиракуват в занаятчийските и фабрични заведения, подхващат земеделската работа в селскостопанския двор, за да отморят или заместят старите; това са младежките набори в казармите, спортните тимове и спортните, ентусиазирани до забрава публика; това е скиталческата младеж из планината, танцуващата "аполитична", но сексуална младежка маса; това е младото поколение на въздържателни дружби, проникнато от социален идеализъм или размесено в политическите тълпи, което буйствува, което идеализира своята мисия, оспорвайки безкръвните амбиции на политическите старци, страдащи от артериосклероза, диабет, жлъчка, бъбречна болест и старческа немощ, но владеещи партизанското изкуство и неотстъпващи пред "политическата незрелост" на 40-50 годишните "младежи".⁷

Дискусиите за младото поколение поместват поколенческата проблематика в градското пространство или в абстрактно национално пространство. Според Сотир Янев в селото липсва поколенчески конфликт. Там противопоставянето на синове и бащи е борба за власт в семейството, където синът се стреми към бащината власт. Това не е борба между различни ценности.⁸ За липсата на поколенчески конфликти в селото говорят и изследователите на европейската младежка култура. По-не до времето на Първата световна война това е напълно непознато в селската култура.⁹

Младежката култура в многобройните ѝ форми във времето между двете световни войни изглежда преди всичко градско явление; тя е свързана с по-продължителната фаза на подготовка за ролята на възрастен, с индивидуалния избор на жизнено поприще, със свободното време на ученици, студенти, чиновници, занаятчии и работници.

В този смисъл наличието на ясно обособено младо поколение в едно село, неговите прояви и границите, в които се движат те, е изключително интересно. То се вмести в обширната тема за модернизацията и особено модернизацията в селото, на взаимоотношенията между селото и града и влиянието на градската младежка култура в селото.

Селото през тридесетте години.

Селото като обобщен образ през тридесетте години се откроява по-ясно като обект на обществено внимание. Модернизационните усилия както на държавата, така и на много организации се насочват не само към това да се създадат в селата нови институции: прогимназии, здравни служби, пощенски станции, кооперации, но и да привлекат самите жители на селата като участници, а не като обекти на тази модернизация. Макар и все още ограничен, се разширява и периметърът на гражданския сектор: учредяват се клонове на различни просветни, благотворителни, червенокръстки и други дружества. Те са опитват да спечелят за своите модернизационни послания не изобщо селяните, а младите в селата: децата, младежите, момичетата, младите майки.

Особено са активни дружествата, подкрепени и от държавата, насочени към ново здравно-хигиенно съзнание: на Младежкия червен кръст, на Съюза за закрила на децата и т. н. За да изкоренят противоречащите на модерните здравни норми "противоздравни вярвания" в селата, те съзнателно противопоставят младите на онези възрастни, които носят традиционната култура.¹⁰

Промяната в икономическата структура през тридесетте години, различна за отделните региони и села, включва не само нарастване на дела на интензивните култури, но и забележим ръст на занаятите. Занаятчийските заведения, които преди са имали само обслужващ земеделският характер, сега се разширяват с ус-

луги, които заместват дейности, характерни по-рано за домашното стопанство. Така се появяват тези *"шивачи"* и други занаятчийски - момчета, които отиват да учат занаят при майстори.

Според статистиките от тридесетте години още през 1936 г. вече занаятчийските заведения в селата са повече от тези в градовете.¹¹ И въпреки, че изчислени на глава от населението, те са все още близо 3 пъти по-редки за селското население, отколкото за градското, селото се очертава като територия на занаятчийския труд. Няколко години по-късно относителният дял на селските занаятчийски заведения се увеличава още повече, а броят на регистрираните селски занаятчийски вече е над 112 000.¹² Наред с традиционните занаяти: ковачество, коларство, млади хора донасят и такива, които по-рано се срещат само в града: фотография, електротехника и т. н. Така процесът на професионализация обхваща немалка част от селската младеж. Отделни младежи отиват да учат в гимназия, а после в университет, но повечето търсят да изучат занаят. Но и тези, които остават земеделци, се ориентират към живот, съзнателно различен от този на техните бащи.

Въпреки откъснатостта на Неврокопския регион, село Тешево не остава настрана от всичко това. Традиционният поминък на селото е скотовъдството (по това време има около 17 000 кози и овце), както и земеделието. От околните села оттук купуват мляко, сирене, дори жито и царевица. Тук също така има силна кооперация. През тридесетте години в селото, в което се поддържат стари културни традиции от времето на Възраждането, свързани с църквата, училището и читалището, се появяват и техническите чудеса: и днес се разказва, как един от учителите в началото на тридесетте години сам направил радио.¹³ Както и в другите села в региона, в Тешево до 1934 г. е имало и младежка македонска организация.

Двадесети набор обаче не свързва появата си нито с влиянието на учителите, нито с влиянието на младежката македонска организация, в която са участвали по-големите момчета.

Нещо повече, тази поява не се свързва с влиянието на града, нито с примера на определена младежка група от близкия град Неврокоп или околните села. Става дума за получаване и четене на вестници през тридесетте години, но без точно да се

определи какво е било тяхното въздействие. От там идва и усещането, че двадесети набор се създава без външно влияние, че не подражава никому, че *"Бог ги е създал такива"*.

Макар и останали няколко души, двадесети набор живее и днес със съзнанието на определена изключителност, напълно призната от по-младите поколения. Те смятат, че първи са искали да променят живота в селото и, макар за кратко време, са показали на какво са способни. Никое поколение не е показало по-късно толкова забележителна обществена активност като група от връстници. Тяхната колективна биография, според техните разкази, започва преди раждането им, не с края на Първата световна война, а със самата война.

Ако предисториите на раждането в жизнената история на индивида са свидетелство за по-силно изразена индивидуалност, а липсата на такава предистория и на разсъждения, свързани с нея, говори за нейното по-слабо развитие, тук се срещахме със съзнание за колективна предистория на поколението, свързана с Първата световна война.¹⁴

Раждането на двадесети набор

Предисторията

*"Те много, Кристина... затова ли, че бащите ни на фронта били са, нямало ги е, какво ли е, кога са правили скупщина с жените, затова ли, двадесети набора беше прочут в цялата България навсякъде, се бяхме така мажърлъци, мажърлъци, все такива мажърлъци."*¹⁵

Те са заченати и родени под знака на края на Първата световна война. Родени в 1920 г., момчетата от двадесети набор са били 17-18. Заедно с момичетата през 1920 г. вероятно са били родени 35 - 40 деца. Момичетата обаче не стават носители на това съзнание за връзка с войната, нито пък са причислявани по-късно към групата на 20-ти набор.

След сравнително ниската раждаемост по време на войната, от 1919 до 1924 г. следват демографски най-многобройните набори в цяла Европа, както и у нас. През 1920 г. в България са родени близо 200 000 деца.¹⁶

Създаването

Истинското създаване на двадесети набор в с. Тешево, на

тяхното чувство за общност става в детските и юношески години. Тук също в разказите за детството извън описанията на семействата и роднините доминира споменът за общите игри, повлияни от разказите на бащите за войната. Затова освен като чуждо от биологично естество, свързано с войната, с продължителното разделяне на семействата, двадесети набор осъзнава връзката си с войната и чрез разказите и разговорите с бащите, които след това се подеват от децата:

"Още като малки деца, говорехме за военна тема, военна тема. Баща ми е бил в Първата световна война в някакъв превързочен лагер. Санитарните е превозвал, пък е бил прост, пък е бил като мене як, и са го карали да вземе един болен от леглото, да го пренесе на масата. И не е знаел лековете кое защо се употребява, но три години е изкарал лазарет."⁷

Във втората половина на тридесетте години двадесети набор вече е оформена общност. Това обаче не е традиционна ергенуваща младежка общност. Техните амбиции са много по-големи.

"Да помогнем, да създадем, ние да създадем..." Двадесети набор като младежка култура

"Организирахме се всички, да се вслушваме, ако се наложи някъде да помагаме на хората - значи - колективно отиваме да помагаме. Да не пушим, да не пием, и пушенето почти го оставихме, така и с пиенето. Искрахме нещо да създадем на селото, да ни гледат, че нещо действаме, че помагаме, че нещо работим - на гробището нещо копахме няколко дена да го озеленяваме. В читалището има 39 - 40 година, правехме с кметския син чай, да посрещаме с нещо хората. И той беше двадесети набор, стана офицер, после го съдиха, сетне се премести, стана пчелар..."

...Беше наша инициатива, разбутахме, нещо да покажем така на селото, че сме организирани, да помогнем, да създадем, ние да създадем. Кат станяхме организация младежка, вървахме вече на именниците с музика, събирахме от теб 5 лева, от мен 5 лева, от другия, от другия, събирахме и плащахме на музиката."⁸

"Кой пие, кой пуши, щом пушиш - да те няма с нас -

имахме авторитет. Иска да е с нас, пък щом не изпълнява нашите указания - ние не го щем. Въздържателно дружество се регистрирахме, че съществуваме, за пример на другите села, че сме зели решение нашият набор."¹⁹

От спомените се вижда, че онова, което Сотир Янев нарича "младото поколение на въздържателните дружби, проникнато от социален идеализъм" може да се отнесе към двадесети набор. Въздържанието от тютюнопушене и алкохол е едно от главните неща, които отличават двадесети набор от другите поколения. В младежката култура през двадесети век въздържанието играе важна роля. То е не само свързано с по-съзнателно отношение към тялото, здравето и собствената личност, но и отделя поведението на младежите от това на бащите. То им дава възможност да намерят алтернативни социални пространства: тяхна територия не е кръчмата, както при бащите. Както и при градската младеж - но няколко десетилетия по-късно, младите хора виждат във въздържанието начин на живот, различен от този на възрастните.²⁰

Културата на двадесети набор обаче не се изчерпва с въздържанието, макар дружеството да е регистрирано като въздържателно. В нея има социален патос, насочен към селото и стремеж към градивна социална изява. Двадесети набор развива социални компетентности, които са нови за селото, макар и в твърде ограничен мащаб. Отгласи на влиянието на кооперативизма и солидаризма слагат отпечатък върху неговите изяви.

Тези изяви нямат политически характер. Те обаче не са и чисто младежка култура, насочена към себе си - някакво царство на младежта.²¹ Изявите на двадесети набор са насочени към публиката, към селото. Това е поколение, което не търси само да се разграничи от другите възрасти, то се стреми да ги впечатли, да получи тяхното признание.

Колкото и голяма да е възрастовата солидарност на двадесети набор, той не допуска компромиси по отношение на нормите, които си е наложил по отношение на въздържанието. Така придобива авторитет: на пръв поглед обединява всички, които са родени през една определена година, но излиза, че не е така. Оформя се младежка общност с авторитет, която изключва връ-

стниците, които не приемат нейните условия.

Стремежът към нов начин на живот, към по-голяма свобода на личния избор обединява момчетата от двадесети набор. Момичетата - връстнички са изключени от него. Малко по-късно обаче, когато младежите започват да се женят, се появяват общи снимки - младежите от двадесети набор със своите жени. В последвалите наборни срещи започват да се включват и жените. Така двадесети набор създава нова общност - извън плоскостта на традиционните роднински връзки. В нея доминират връзките между младите семейства.

Вграждането на новите изяви, колкото и те да нямат традиционен характер в селското ежедневие през 1939/1940 г. показва, че те не се възприемат като чуждо, градско явление. Стремежът към изява и сплотеността на младежите създават име на двадесети набор в селото преди началото на Втората световна война, въпреки сравнително краткият период на техните съвместни инициативи.

Втората световна война

По време на войната младежите от двадесети набор в Тешево са мобилизирани. Тук всъщност завършва тяхната колективна биография като група в селото, и започват разказите за индивидуалния жизнен път.

Самите разкази за войната, които - както може да се очаква - изобилстват в жизнените истории на мъжете от двадесети набор - не са толкова колективни спомени, колкото разкази за лична изява, както и наблюдения на военни събития и общи оценки за войната:

"... Германците беха воинствен народ, искаха да смотаят света, и ако караха едно по едно държавите, ке спечелеха, а те се разпиเลха така. С нас се държаха добре, но тежко и горко какво беше по Сърбия и по Гърция".²²

Наред с оценки от този тип, които навярно често са били изказвани в ежедневното общуване и разказване на спомени от войната, има и описания, чиято неизгладеност показва, че те не са били разказвани често. Заедно с това те до такава степен са поразили разказвача, че той е запомнил сцената с най-големи подробности:

"... Човека фърля на двора багажа, па българето го разтърсват, терат нещо. Един седнал ей там, събува партенките, къса от някакъв чеиз коприна да си направи партенки, къщата гори, инатчий и едни жени намазани, жените насам натам дигат нещо, тея докарват най-стария да си земе нещо слама, нещо запалително да си земе той, носи го, остава го там, бръква германецът от джоба, изкарва запалката - дава я на онзи той да си я запали къщата - германецът не я запалва, децата шикат по двора, жените едни намазани насам - натам се мотаят, българето мъкнат нещо, в това време сърби германофили въоръжени - те държат селото, а и тия що направят в селото, да не дава Господ..."²³

Никой от набора не загива във войната, и това като че ли отново потвърждава тяхната изключителност. След това политическите събития разединяват неговата общност, без споменът за нея да потъне в забора. Върху един от младежите - кметския син - се стоварват политически обвинения, други напускат селото, а повечето от тях - вече женени мъже - се приспособяват към новите условия.

Комунистическата власт използва вътрешната динамика на младежите от двадесети набор, стремежа към открояване и признание. В следващите десетилетия - 50-те и 60-те години тя използва не толкова традиционния колективизъм - както това изглежда впоследствие - а стремежите към по-широк хоризонт и вътрешната подготвеност за друг, различен от традицията живот сред тези някогашни младежи, които не са свързани с някакъв политически избистрен модел.

Тази вътрешна динамика не секва в следващите години, тя обаче взема онези форми на изява, които допуска новата власт. Създадена на границата на традицията и модерността в селото в края на тридесетте години, тази динамика често пъти намира своите форми в имитацията и на двете.

Измежду двамата ковачи от двадесети набор единият става виден самоодеец и фотограф, след като в казармата той е работил като гипсадгия, бояджия и обущар. По съборите на народно творчество и прегледи на художествена самодейност той се осъществява като сладкодумен разказвач и танцьор. *"Неговите*

реторични умения - пише в анализа си на неговите автобиографични спомени Петър Воденичаров - тоталитарната държава впрегна в утопичните си усилия да постигне писмовната модерност с магията на устното слово".²⁴

Бай Иван не само се движи в периметъра на имитацията на *"народната култура"*, но чрез това той успешно печели още по-големи признания и престиж. Заедно с това той е селският фотограф. Той документира селски събития, които сега следват официалния календар. В разказите за своя живот този ковач, фотограф, бояджия, обушар и самодеец най-често общува с авторитети - майстори, офицери и пр. В тези разкази той от една страна е в тяхна услуга или ги спасява, а от друга страна се съизмерва с тях или ги надхитря.

Общуването с авторитети, съизмерването с тях, е основна тема в спомените за индивидуалния жизнен път и на тримата разказвачи от двадесети набор. Най-много тази тема присъства в спомените на бай Георги. Той е от малкото представители на тази група, които остават верни на поминъка на своите бащи - земеделието - и не се насочват към занаят.

"Пиша друго писмо на доктора, на д-р Александър Недев пиша..."

Историята

В историята, която ни разказа бай Георги, главно място заема разказът на едно негово излекуване през 1945 г. и последиците от това. Предадена най-сбито, тя е следната: вече завърнал се от фронта, Георги Какалов се разболява, но лекарите в Неврокоп не успяват да определят болестта и лечението му. Когато той и родителите му са изгубили надежда, случайна жена ги препраща към д-р Александър Недев, който е временно в града като военен лекар. Д-р Недев поставя правилната диагноза и предписва съответното лечение. Вече оздравял, Георги Какалов се опитва да го намери отново и му благодари като на свой спасител, но лекарят вече е заминал от града. След двадесет и шест години щастлива случайност му помага да открие своя спасител. По-късно семействата се сближават и тяхната връзка - вече между техните деца продължава и до днес.

На пръв поглед тази история, която обхваща близо 50 го-

дини - от 1945 до 1996 г., е една от множество истории за болести и успешно изцеление, характерни за автобиографичните разкази.

Всъщност, в нея самото лечение и страдание не заемат почти никакво място. През цялото време се разказва за създадения, по-късно изгубен и в крайна сметка възстановен и съхранен контакт с лекаря. Като контакт не само между лекар и пациент, но между човека от селото и града, между земеделеца и професионалиста той е изключително интересен в допълването на характеристиката на хората от двадесети набор.

За да можем да разберем повече за този контакт, както и чудото на неговото създаване, загубване и възкресение, трябва да знаем нещо и за другата страна, нещо повече за неговия спасител.

Кой е д-р Александър Недев?

За историка е особено щастие да успее да свърже няколко нишки, които идват от различни страни, още по-трудно е това при автобиографичния метод, и тук е необходим и мъничко късмет. Може би за много лекари, работили толкова кратко време в един град, би било трудно да се научи нещо повече. Д-р Недев обаче е оставил значителни следи не само лекар, но и като обществен деец, като автор и редактор на множество издания.

Роден в 1902 г., той идва от онова трето поколение, идващо от средните градски слоеве, което със страст се впуска да създава своята социална организираност след Първата световна война.

Като ученик той е от инициаторите на първото ученическо стенографско дружество и пръв председател на създадения в 1921 г. ученически стенографски съюз в България. Като млад лекар по-късно той основава дружества на Съюза за закрила на децата, Български червен кръст и дружество за борба с туберкулозата. Д-р Недев е един от най-активните разпространители на здравна просвета, особено сред деца и младежи, автор на първата здравна пиеса за деца в България (1935) и редактор на първото здравно списание за деца (1942 - 1946). Изграден като професионалист и общественик в участието си в 16 обществени и професионални организации, д-р Недев носи идеологията на Съюза

за закрила на децата в България за ново отношение към децата и младежите като към обект на особена грижа и закрила. Чрез пиески, стихотворения и песни, той се стреми да привлече своите млади пациенти като партньори в лечението.²⁵

В негово лице бай Георги се среща с един от най-активните носители на модернизационния патос по отношение на селото чрез пропаганда на здравни знания. През 1946 година неговото списание е спряно, той продължава дейността си в областта на здравната просвета. И в лечението на бай Георги, той не се затваря в професионалното свещенодействие, а се опитва да приобщи пациента към лечението.

Микроскопът

"Взема ми четири капки кръв от ухото, и ги сложи тамка на тоя уред, и почна да гледа, ама такъв човек не съм видел: - Ако е, казва, стомашна болест, не става в мойта специалност... никой път няма да се подцени друг човек, да каже, че не е специалист. Очен лекар ме лекува от тази болест преди това, и ми взема парите колкото специалист. И аз, Кристина... все едно, че се намирам пред съда дето ме бесят, разбираш ли, и чакам с голямо нетърпение как ще се произнесе като гледа под микроскопа. Дали ще каже - не си за мен, търси си лекар.

Значи, с мен е свършено, обаче, ако каже, че съм гарантиран... По едно време очите ми са така, ама аз треперя вече. Треперя от напрежение да видя как ще се произнесе, дали ще е в моя полза. Видях, че вече е така малко поуспял.

... Ей така ми казва. Аз добих някакъв кураж. Видях, че докторът вече е на моя страна. Станах така по-бодър, по-засмян вече, мъча се да укрепна за момента... Ела, казва тук, ша ма кара на микроскопа.

- Докторе, казвам аз, кога съм гледал на микроскоп, та какво познавам? Какво да ти кажа, казвам, щом за Вас, казвам, имам пълна вяра, казвам. - Ще дойдеш, казва, ша гледаш, па каквото видиш, казва, така ша ми кажеш. И аз съм вече окуражен от неговите приказки. И отидох, и почнах да гледам нагоре и към стъклото, такова стана, трийсе санти-

ма увеличава, четири така, като купичка шарен фасул. Казвам:

- Господин докторе, ша извинявате, казвам, може ще ми се смеете, казвам, при нас има един шарен фасул, такова нещо виждам, друго не мога. Ти - казва - точно това - кръвни телца някакви ми казва...²⁶

Георги Какалов запазва спомена от това общуване в кабинета, за микроскопа, за куража, който му е вдъхнал лекарят. Собственото му поведение няма нищо общо с описанията за поведението на селянина в лекарския кабинет от публикациите в тридесетте години: той не е нито свит, нито недоверчив.²⁷ Дори в ситуацията с микроскопа, в която той се чувства неуверен, той запазва с достойнство: не би искал да стане смешен в очите на лекаря с невежеството си, но и не се бои да съобщи какво вижда под увеличителното стъкло.

Епизодът с микроскопа заслужава малко по-специално внимание. Модерният човек - пише Нина Николова - е заобиколен от стъкла: прозорци, илюминатори, огледала, перископи, сенници, слънчеви очила.²⁸ Чрез оптическите уреди се пробива "тъмнината" на физическото пространство. Каква тъмнина пробива микрископът на д-р Недев? Доколко пациентът получава някакво знание от този поглед в микрископа? Д-р Недев не се впуска в подробни обяснения, при това той не оборва болния, който вижда купичка фасул, там където лекарят вижда кръвни телца. Всъщност ролята на стъклото е по-скоро да улесни общуването между двамата. От това общуване бай Георги не се чувства унизен, а "окуражен".

Споменът за това преживяване в лекарския кабинет по-късно го кара не просто да споменава с благодарност името на своя спасител, но отново да тръгне да го търси след повече от четвърт век. Проявата на благодарност, която през 1945 г. би взела традиционна форма, сега става възможна само по пътя на писменото общуване. Нагласата към писмовно общуване, включително и с институции, вероятно засилена от войната, прави възможна комуникацията на бай Георги с редакцията на списанието, където - както се оказва - публикува д-р Александър Недев.

"И не го знам, нямам ни адрес, нямам нищо. Синовете, учителите, получаваха списание "Семейство и училище", и малкият син отива да вземе списанието, и по едно време със списанието тича долу с баба Стоянка, казва: "Татко бе, как се казваше той лекар дето те лекуваше - той някак го е запомнил, въпреки, че преди 26 години ме е лекувал, а пък съм го разказвал случая, и ето го е запомнил. Ето, казва, списанието "Семейство и училище" е написал същият човек една статия - децата да гледат телевизия от какво разстояние, за очите, за времето - не знам какво - там вече е описал цялата статия. Викам: докторът Александър Недев - може да е имал имена, които се срещат, но пък и професията: доктор, д-р Александър Недев, и той да е доктор - няма, сигурно е той.

И аз пращам, ама едно писмо на редакцията на списание "Семейство и училище", не знам какво пишеше там на списанието, директор ли, нещо там главния редактор: "Г-н директор, много Ви моля, ако може да ме свържете с адреса, казвам, на д-р Александър Недев, дето е нанесъл тая статия във Вашето списание. Ето тук, преди 26 години ми е спасил живота, искам да се отчета към него, обаче не му знам адреса и много Ви моля да ме свържете с него". Дамо след 5-6 дена пристига едно писмо от редакцията, казва: другарю живящ - господин ли беше - се обръща към мене. Казва, Вашият спасител, д-р Александър Недев, живее на ул. Жданов 12, вх. В, София. И аз пак едно такова благодарно писмо му изпращам, че ме е свързал с него. Пиша друго писмо на доктора, на д-р Александър Недев пиша:

"Г-н докторе, казвам, преди 26 години ми спасихте живота. От Вас съм жив. Моля, ако може да ми отговорите точния адрес, казвам.

... А той пазил в архивата книгите си, пазил от ония години. И веднага преписва книгите, там, където е записвал болните и след някакъв ден довежда ми едно писмо" и: "Георги, казва, аз съм лекувал от Вашето село дядо Андон Мицов, дядо Георги Стойчев, казва - нашия комшия, и ти си боледувал от терцияна малария с 39 градуса, четиридесет и четирисотин - и така пише: аз съм, казва, същият, дано си жив

*и здрав, казва.*¹²⁹

Така петдесет и една годишният бай Георги се озовава в дома на лекаря в София и срещата с него най-сетне е осъществена. Един голям жизнен кръг се затваря успешно: той не само се отблагодарява на лекаря, той се сближава с него.

Бай Георги е от онези представители на двадесети набор, които остават в селото. Той не отива да учи занаят, остава земеделец. Но той нито е традиционен земеделец, носител на колективистично съзнание, нито търси онези изяви на полето на самодейността, с които става известен ковачът бай Иван. Заедно с това бай Георги носи в най-висока степен стремежа на двадесети набор към себеосъществяване, както и по-широкия хоризонт на своите връстници от селото. В този смисъл изнамирането на лекаря - спасител изглежда в много отношения едно предизвестено чудо. Личностното съизмерване с лекаря, поставено не на базата на авторитета и професионалните постижения, но в нравствения план на достойнството и благодарността е голям жизнен успех за бай Георги.

Няколко капки кръв от миналото

Заклучение

Спомените на двадесети набор в с. Тешево показват модернизационния потенциал в селското пространство, изразен не в статистиките на производство, институции, равнище на образование в с. Тешево. Те дават информация за модернизационния капацитет на младите мъже в селото, изразен в техните виждания за начина на живот, в тяхната компетентност да виждат света и да общуват с градските светове и по-големите светове на съвременността. Отвореността на това младо поколение, както и границите на тази отвореност дават в края на тридесетте години някакви обещания, чието изпълнение обаче става в друго време, в рамките, наложени от комунистическата власт след 1944 г. В село Тешево чудото "двадесети набор" не се повтаря. В шестдестте години селото поема пътя на повечето планински села: днес нови набори в него не се раждат.

Двадесети набор остава в спомените на селото като изця-

ло селско явление. Той не се стреми към града, а към нещо ново в самото село. Като селско явление той показва как в едно гранично село в Пирин се развива местна младежка култура, която има общи черти с градската и не е разистентна по отношение на някои модернизационни послания.

Намеренията, плановете, проектите на това селско покoление, могат да се разчетат само чрез автобиографичния метод. За него също е нужно увеличително стъкло, микроскопски поглед, вглеждане в малкото.³⁰

Това ме изкушава да се върна към образа на микроскопа. Този начин на гледане изисква големи обобщения въз основа на малко случаи. Ако четири капки кръв са достатъчни за една диагноза, може ли от 3-4 автобиографични спомена да се възстанови поне част от жизнените светове на една някогашна младежка общност?

Бележки:

1. Експедицията бе организирана от международния семинар за балканистични проучвания при ЮЗУ "Неофит Рилски". В работата върху автобиографичните интервюта участваха преподавателите Кристина Попова и Петър Воденичаров заедно със студентите Бисер Богоев и Йорданка Цонева (понастоящем учителка по история и английски език в Благоевград).

2. Разговор с учителя А. П.

3. Разговаряхме с Георги Какалов, Никола Крушовски и бай Иван. Името на последния е променено според публикацията на П. Воденичаров, Мълчаливият аз в автобиографичните разкази на български селяни, Балканистичен форум, 1995/3, с. 73-87.

4. Вж. Кристина Попова, Народностно обединена, духовно самобитна, стопански самостояйна и военно мощна, Плановете за бъдещето сред младежта и идеята за национално обединение в началото на 40-те години, Балканистичен форум, 1996/1-2, 193-202.

5. В знак на уважение към Сотир Янев, който популяризира в България идеите на К. Манхайм, използвам термина, с който той превежда понятието "Generationserfahrung". Вж. С. Янев, Образът на младото поколение, С., 1935.

6. B. Schaefers, Soziologie des Jugendalters, Opladen, 1982, 13.

7. С. Янев, пос. съч.
8. Пак там.
9. Вж. М. Mitterauer, Sozialgeschichte der Jugend, Suhrkamp 1986, S.19.
10. Вж. К. Попова, Националното дете, Благотворителната и просветна дейност на Съюза за закрила на децата в България /под печат/.
11. Сп. Професионално училище, бр. 3 1940/1941 г.
12. Д. Луджев, Дребната Буржоазия в България (1944 - 1958), С, 1985, с. 23 и сл.
13. Вж. К. Попова, Храмът Св. Димитър и боят при Порт Артур (Събития и време в приписките върху църковните книги в с. Тешово 1849 - 1927), Балканистичен форум 1994/2, с. 31 - 60., П. Воденичаров, пос. съч.
14. М. Bernold, Anfaenge. Zur Selbstverortung in der popularen Autobiographik, Historische Anthropologie, 1993,1, 5 -24.
15. Интервю с В. Крушовски.
16. Вж. З. Захариев, Защо умират децата, С., 1934.
17. Интервю с В. Крушовски.
18. Интервю с В. Крушовски
19. Интервю с Г. Какалов.
20. Въздържанието от алкохол и цигари е типично за началото на модерната младежка култура в Европа, вж. по-подробно Т. Koebner, R. - P. Janz, F. Trommler /Hg/ , Mit uns zieht die neue Zeit, Der Mythos Jugend, Suhrkamp, 1985.
21. Пак там.
22. Интервю с В. Крушовски
23. Интервю с В. Крушовски
24. П. Воденичаров, Мълчаливият аз в автобиографичните разкази на български селяни, Балканистичен форум, 1995/3, с. 73-87.
25. Д-р Александър Недев, Биографични Бележки, 1981 (не-публикувани).
26. Интервю с Г. Какалов
27. Психология на лекарския кабинет, Философски преглед, 1939, с. 18 -36.
28. Вж. Н. Николова, Живо тяло и артефактни структури

на светлината, Социологически проблеми, 1/1997, с. 20-27.

29. Интервю с Г. Какалов.

30. Вж. Герт Дресел, Историческа антропология, С., 1998.

Съдържание

Встъпителни думи	7
Аз бех вече произведен за враг	11
Понеже четях много биографии...	
и ми казваха, че това било мания за величие	38
От Белене ми дойде една картичка: "Прати ми сухар"	52
Да си изкарваш хлеба от кръвта и неволята на човека	61
Брада в София беше модерно, аз брада носех тука	78
Но Германия беше нещо превъзходно тогава, нещо красота ..	92
Такива синове, всички бяха изпратени	
тогава в трудови войски	97
Щом разбереха, че семейството ни е евангелистко,	
веднага не съдеха, че сме американци	108
Не го съдих за развод, на мен	
младите години така ми ойдоха	119
Тъй като бях бригадир... ..	128
Съжалявам, че не съм млад, та да видиш	
какво прави Ашот с невестите!	141
И гледам един шоколад "Милка" голем...,	
а ми се яде шоколад	149
Повъзстанових се малко и пак почнах	
да се ежим. И те така... ..	163
У мою живот верата е най-важна	173
Видях, че докторът е на моя страна	179
Знаех и си малчех, оти аресовам комонизмо	190
Бе много умен царя и желостив беше,	
не даваше лесно смъртни присъди	198
Много бех шура, това беше енергия, това беше палавост	204
Казаха ни, че ще посрещаме	
крал Александър и ни дигнаха	210
Не могам да заборавам, како плачеше ова дете	222
Жените, езикът и властта. Дискурсен анализ	
на българските модернизации 30-те, 60-те години.	
Петър Асенов Воденичаров	229
Бог ли ги беше създал такива?	
Мъжете от двадесети набор в село Тешево	
Кристина Попова	274

За комунистическото време напоследък се появиха много автобиографични спомени, най-вече на представители на партийния или пък на предкомунистическия елит. Искаме да дадем глас и на безмълвните "незначителни" хора, които живяха комунизма.

Социалното оформя не само публичните ни роли и действия, но и нашето себе-разбиране, а публичната реторика - личния ни изказ. Биографията си взаимодейства с голямата История и изследователят би могъл да се придвижва от най-интимните черти на човешкия Аз (в това число и полово-телесния) до най-безлични преобразования - езикови структури, социални статистики и исторически обобщения.

The book of Petar Vodenicharov, Kristina Popova, Anastasija Pashova "My dossier, pardon, biography... Bulgarian modernisations (of 30-Es, 60-Es) - ideologies, identities and discourses" presents 20 oral gestalt autobiographies of women and men born in 10-Es - 30-Es of the century. Social and discourse changes has been analysed taking account of as many as possible points of view. The authors study the formation of strong generation identity of men born in 20-Es and the reconstruction of gender and age identities during the communism.